

T.C.
KAFKAS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YAKINÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

REVAN BÖLGESİNDE ULUSLARARASI NÜFUZ
MÜCADELESİ
(XIX. YÜZYIL)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ERDAL SEZGİ

TEZ YÖNETİCİSİ

Yrd. Doç. Dr. Oktay KIZILKAYA

KARS-2014

T.C.
KAFKAS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YAKINÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

REVAN BÖLGESİNDE ULUSLARARASI NÜFUZ
MÜCADELESİ
(XIX. YÜZYIL)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ERDAL SEZGİ

TEZ YÖNETİCİSİ

Yrd. Doç. Dr. Oktay KIZILKAYA

KARS-2014

T.C.

KAFKAS ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

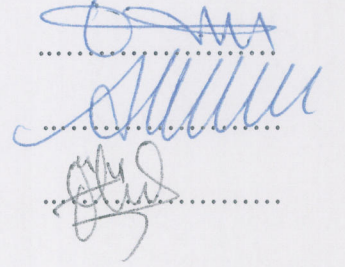
Erdal SEZGİ'ye ait **Revan Bölgesinde Uluslar arası Nüfuz Mücadelesi (XIX. YÜZYIL)** konulu çalışma Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalında Yüksek Lisans Tezi olarak oybirliği ile kabul edilmiştir.

Öğretim Üyesinin Unvanı Adı Soyadı

Yrd. Doç. Dr. Oktay KIZILKAYA

Yrd. Doç. Dr. Akın BİNGÖL

Yrd. Doç. Dr. Ötüken SENER

Bu tezin kabulü Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun/...../2014 tarih ve/..... Sayılı kararı ile onaylanmıştır.

UYGUNDUR

...../...../2014

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

Doç. Dr. Mustafa ÖZDEMİR

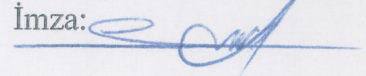
YEMİN METNİ

Yüksek lisans tezi olarak sunduğum “REVAN BÖLGESİNDE ULUSLAR ARASI NÜFUZ MÜCADELESİ (XIX. YÜZYIL)” adlı çalışmanın tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım kaynakların kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

25/06/2014

Adı-soyadı: Erdal SEZGİ

İmza:

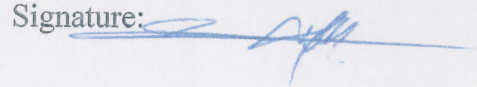
PLAGIARISM

I hereby declare that all information in this document has been obtained and presented in accordance with academic rules and ethical conduct. I also declare that, as required by these rules and conduct, I have fully cited and referenced all material and results that are not original to this work.

25/06/2014

Name-Surname: Erdal SEZGİ

Signature:

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	I
ABSTRACT	III
ÖNSÖZ.....	V
KISALTMALAR	VII
GİRİŞ	1
A) Selçuklular Devrinde Revan Bölgesi	3
B) Moğol Hakimiyetinde Revan Bölgesi.....	8
C) Karakoyunlular Hakimiyetinde Revan Bölgesi	10
D) Akkoyunlular Hakimiyetinde Revan Bölgesi.....	10

BİRİNCİ BÖLÜM

XVIII. ve XIX. YÜZYILDA REVAN BÖLGESİNİN SOSYO-EKONOMİK DURUMU

1.1. Revan Hanlığı Döneminde Bölgenin Durumu.....	14
1.1.1. Revan Hanlığının Nüfusu	16
1.1.2. Revan Bölgesi'nin Sosyal ve İktisadi Durumu.....	20
1.1.3. Revan Bölgesinde Kültür ve Medeniyet.....	21
1.2. XIX. Yüzyılda Kafkasya'da Revan Bölgesi için yapılan Siyasi Mücadele	24

İKİNCİ BÖLÜM

XIX. YÜZYILDA REVAN BÖLGESİ İÇİN YAPILAN SİYASİ MÜCADELE

2.1. Rusya ve Osmanlı Devleti'nin Kafkas Ötesinde Nüfuz Mücadelesi	33
2.2. Kafkasya'da Rus-İran Mücadelesi ve Osmanlı Devleti'nin Bu Mücadeleye Bakışı	42
2.3. Revan Hanlığı'nın Bağımsızlığını Korumak İçin Verdiği Mücadele	46
2.4. Osmanlı Devleti ile Revan Hanlığı'nın İlişkileri	54

2.5. 1728 Tarihli İcmal Defterine Göre Revan Eyaleti	58
2.6. Avrupalı Devletlerin Kafkasya'da Çıkar Mücadeleleri.....	59
2.7. I. Petro'nun Vasiyetnamesinin Kafkasya ve Revan Bölgesine Etkileri.....	66
2.8. Revan ve Çevresinde Avrupalı Seyyahların Gözlem ve İzlenimleri.....	70

III. BÖLÜM

RUSLARIN REVAN BÖLGESİNİ İŞGALİ SÜRECİ

3.1. Revan Hanlığı'nın Çarlık Rusya Tarafından İşgal Edilmesi.....	79
3.1.1. Türkmençay Antlaşması (1828)	89
3.1. 2. Eski Revan Hanlığı Topraklarına Ermenilerin Yerleştirilmesi.....	92
SONUÇ	118
KAYNAKLAR	120
EKLER.....	127
ÖZGEÇMİŞ	135

YÜKSEK LİSANS TEZİ
REVAN BÖLGESİNDE ULUSLARARASI NÜFUZ MÜCADELESİ
(XIX. YÜZYIL)
Erdal SEZGİ

KAFKAS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YAKINÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

Danışman
Yrd. Doç. Dr. Oktay KIZILKAYA

ÖZET

Tarihi süreçte Revan(Erivan) çevresi Çukur Saad veya Sürmeli Çukuru olarak adlandırılmaktadır. Büyük ve Küçük Ağrı Dağı ve Alagöz dağının uzantısı olan diğer küçük dağların çevrelediği ovalık olan Revan Bölgesi olarak adlandırılmaktadır. Bazı kaynaklara göre Timur'un tüccarlarından Hoca Lehicani tarafından bir köy olarak kurulduğu, bazı kaynaklara göre ise XVI. Yüzyıl başlarında Şah İsmail in vezirlerinden olan Revan Kulu Han tarafından şehir haline getirildiği kaydedilmektedir. Revan Bölgesi, XV. Yüzyıl ile XIX. Yüzyıl arasında 400 yıl boyunca Türkler tarafından yönetilmiştir. Bu bölge 1828 yılına kadar demografik ve kültürel olarak Müslüman-Türk özelliklere sahip olmuştur. Bölgenin kaderi Rusya ile İran arasında yapılan savaşlar sonucunda imzalanan 1813 Gülistan ve 1828 Türkmençay antlaşmaları sonucu bölgenin Rus egemenliğine geçmesiyle değişmiştir.

Osmanlı Devleti ve İran'ın uzun yıllar savaşmaları ve aralarındaki sorunları bir türlü çözememeleri, Rusya'nın bölgedeki hâkimiyet mücadelesini kolaylaştırmıştır. Rusların bu coğrafyaya hâkim olması ise Ermeni Devleti'nin ortaya çıkmasını hızlandırmıştır. Azerbaycan Türklerinin, hanlıklar halinde küçük, fakat bağımsız yaşama isteği bir araya gelip güçlü bir siyasi yapı kurmalarını engellemiş. Bu durum güçlü bir devlet olamamalarını ve Azerbaycan Türklerinin Rusya ve diğer devletler karşısında zayıf kalmalarına sebep olmuştur.

Türkmençay Antlaşması'ndan (1828) sonra bölgeye giren Ruslar, burada kalıcı olabilmek için tarihi Türk bölgesi olan Revan Bölgesine yoğun olarak Ermenileri göç

ettirmişlerdir. Rusların desteğini alan Ermeniler bölgenin gerçek sahibi olan Müslüman Türklerin bu kadim Türk toprağından göçe zorlamak için akıl almaz yöntemler denemişlerdir. Ermeniler bölgedeki Müslüman Türkleri etnik temizliğe uğratmışlardır. Bu süreci hızlandıran nedenlerden biri de Osmanlı Devleti nin ve İran ın içişlerinde sıkıntı yaşamaları ve bölge Müslümanlarına yardım edememeleridir. Bu çalışmada Revan bölgesinin XI. Yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar tarihsel süreci incelenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Müslüman Türkler, Ruslar, Ermeniler, Demografik yapı, Kültür, Etnik temizlik.

**INTERNATIONAL STRUGGLE FOR INFLUENCE IN REVAN (ERIVAN) REGION
(IN 19th CENTURY)**

Erdal SEZGİ

**KAFKAS UNIVERSITY
INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCES
DEPARTMENT OF HISTORY
DIVISION CONTEMPORARY AGES**

Supervisor

Asist. Prof. Oktay KIZILKAYA

ABSTRACT

In the historical process the vicinity of Revan (Erivan) is named as Saad Lowland or Surmeli Lowland. Revan Lowland, surrounded by The Great and Minor Ararat Mountains and other small mountains which are the extensions of Alagoz Mountain, was named by one of the vezirs of Timur, Hodja Lehicani, when it was established as a village according to some sources; and according to others, it was formed as a city by Revan Kulu Khan, one of the Vezirs of Shah Ishmael at the beginning of 16th century. Revan region was ruled by Turks between 15th and 19th centuries for 400 years. This region possessed the Muslim-Turk characteristics demographically and culturally until 1828. The fate of the region changed when the Russians invaded it as a result of the 1813 Gulistan and 1828 Turkmenchay treaties signed after the wars between Russia and Iran.

Ottoman Empire and Iran long lasting wars and their being unable to solve the problems between them eased the struggle of Russia for domination in the region. The domination of Russia in the area accelerated the emergence of an Armenian state. The will to live in a small but free way as khanates prevented Azerbaijan Turks from keeping together and having a strong political constitution. This situation caused the inability of constituting a strong state and let the Azerbaijan Turks remain weak compared to Russia and other states.

Russians, having entered the region after the Turkmenchay Treaty (1828), led the Armenians to migrate to the Revan region intensely in order to be permanent. Armenians, gaining the support of Russians tried incredible methods to force Muslim Turks to migrate from that ancient Turkish land. Armenians caused ethnic cleansing against Muslim Turks in the region. One of the reasons accelerating this period was Ottoman Empire's and Iran's

having trouble in internal Works and being unable to help the Muslims in the region. In this work, the historical process of Revan region from 11th century to 19th century is tried to be studied on.

Key Words: Muslim Turks, Russians, Armenians, Demographical Structure, Culture, Ethnic Cleansing.

ÖNSÖZ

Revan Bölgesi, Ağrı Dağı ile Alagöz Dağı arasında kalan ve Aras Nehri'nin ikiye ayırdığı Saad ve Sürmeli çukurluğu ile Gökçe Göl yöresini içine alan coğrafyaya verilen isimdir. Revan Bölgesi, sahip olduğu coğrafi konumdan dolayı Anadolu, Kafkasya ve İran arasında eski çağlardan beri bir geçiş bölgesi özelliği taşımaktadır. Tarihi kaynaklara göre Revan, M.Ö. 728'de Erebuni Kalesi'nin bulunduğu yerin üzerinde kurulmuştur. Buna rağmen, Ortaçağ dönemine ait İslam tarih ve coğrafya kaynaklarında, Revan şehri ve kalesi ile ilgili VII. Yüzyıla kadar bir bilgiye rastlanılmamaktadır. Revan Bölgesi'nin merkezi olarak Ortaçağ kaynaklarında Gökçe Göl yakınlarında kurulu bulunan Dvin(Debil) Şehri ve kalesi gösterilmektedir. XV. Yüzyıldan itibaren kaynaklarda Revan Şehri ile ilgili bilgiler artmıştır. Bu nedenle bölgeye merkez olan Revan Şehri'nin bahsi geçen yüzyılda kurulduğu düşünülmektedir. Orta Asya'dan Anadolu'ya gelen Türkmenler, Revan'ın yeryüzü şekillerinden dolayı bölgeyi Yaylak ve Kışlak merkezi olarak kullanmışlardır. Diğer bir yönüyle de Revan bölgesi Orta Asya'dan gelen Türkmenler için Anadolu'ya geçişte bir kapı görevi görmüştür. Revan bölgesi özel konumundan dolayı bölge ülkelerinin hep ilgi odağı olmuştur. Bu konuma sahip olan bölgeyi eline geçiren her devlet çok geniş bir alana nüfuz etme şansını eline geçirmiştir. Yukarıda belirtildiği üzere Anadolu, Kafkaslar ve İran arasında geçiş bölgesi olan Revan Bölgesi, tarihi süreçte, bölge devletlerinin ilgi odağı olmuştur.

Bölgenin en büyük yerleşim yeri tarihi dönemlerden beri Gökçe Göl kenarındaki Devın şehri ile 1404 yılında temelleri atılan ve 1505 yılında Safeviler tarafından kale haline dönüştürülen, Alagöz Dağı'nın Güneydoğu eteklerinde, Zengi Çayı'nın kenarına kurulan Revan oluşturmaktadır. Bölgede süreklilik gösteren yerleşmenin, XII. ve XIII. Yüzyıldan itibaren ortaya çıktığı kuvvetle muhtemeldir. XIV. Yüzyılda Timurilerin hâkimiyetine giren Revan Bölgesi, büyük gelişme göstermiştir. Bazı kaynaklarda Timur'un tüccarlarından Hoca Lehicani tarafından bir köy olarak kurulduğu ve XVI. Yüzyılın başlarında Şah İsmail'in vezirlerinden Revan Kulu Han tarafından şehir haline getirildiği bildirilmektedir. Revan bölgesi XV. Yüzyıl ile XIX. Yüzyıl arasında 400 yıl boyunca Türkler tarafından yönetilmiştir. Bölgeye XIV. Yüzyılda Orta Asya'dan gelen Emir Saad yönetimindeki Türk boyları yerleşmeye başlamış, bunu izleyen dönemlerde bölgede Akkoyunlular, Karakoyunlular, Cengizliler, Selçuklular, İlhanlılar, Safeviler ve Osmanlılar egemen olmuştur.

XVI. Yüzyıldan itibaren Osmanlı ve Safevi mücadelesinin sahne olan Revan bölgesinde, 1746-1828 tarihleri arasında Hanlıklar dönemi yaşanmıştır. Bölge 1828 yılına

kadar Demografik ve kültürel olarak Müslüman ve Türk özelliklere sahip olmuştur. Bölgenin kaderi Rusya ile İran arasında yapılan savaşlar sonucunda imzalanan 1813 Gülistan ve 1828 Türkmençay Antlaşmaları sonucu Rusların eline geçmesiyle değişmiştir. Bölgede iki büyük İslam Devleti olan Osmanlı ve İran'ın, uzun yıllar kendi aralarındaki sorunları çözememeleri Rusların bölgede genişlemesini ve gücünü kabul ettirmesini kolaylaştırmıştır. Revan Bölgesi'nde hanlıklar döneminin yaşanması bu bölgede Türklerin bir araya gelip güçlü bir siyasi yapı kurmalarını engellemiştir. Bu durum onları bölgede gözü alanlar karşısında zayıf durumda bırakmıştır. 1828 Türkmençay Antlaşması'ndan sonra bölgeye hâkim Ruslar, çıkarları gereği Revan bölgesine İran'dan ve Anadolu'dan çok sayıda Ermeni'yi göç ettirmişlerdir. Rusların desteğini alan Ermeniler Türkleri öz vatanlarından göç ettirmek için çok acımasız yöntemler denemişlerdir.

XIX. Yüzyılın başlarından itibaren kuzeyden güçlenerek Kafkasya bölgesine yönelen Ruslar, Revan Bölgesini hâkimiyet altına almıştır. Bahsi geçen bölgeler, 1917 yılına kadar Rus Çarlığı'nın hâkimiyetinde kalmıştır. 1918'den itibaren Ermenilerin yönetimine giren bölge, günümüzde Ermenistan yönetimi altında olup bölgenin merkezi konumunda olan Revan Şehri, Erivan adı ile Ermenistan'ın başkentidir.

Çalışmamda, beni yönlendiren danışman hocam, Yrd.Doç. Dr. Oktay KIZILKAYA'ya, maddi ve manevi yardımlarını benden esirgemeyen çok kıymetli hocam Dr. Oğuz ŞİMŞEK'e ve çok değerli eşime teşekkürü bir borç bilirim.

Kars-2014

Erdal SEZGİ

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
AVİD	: Avrasya İnceleme Dergisi
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C.	: Cilt
MEB.	: Milli Eğitim Bakanlığı
s.	: Sayfa
S.D.Ü.F.E.F	: Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi
T.C.	: Türkiye Cumhuriyeti
TTK	: Türk Tarih Kurum
vb.	: Ve benzeri
vs.	: Ve saire
Yy.	: Yüzyıl

GİRİŞ

XIX. Yüzyılın ilk çeyreğinde Revan ve çevresinde hâkim güç olarak İran'a tabi Revan Hanlığı bulunmaktaydı. Revan'ın ne zaman ve kimler tarafından kurulduğu ve Revan kelimesinin anlamı konusunda görüşler muhtelif olup, Ermeni kaynakları, eskiçağlarda var olduğunu ileri sürdükleri Ruan veya Ruyan Eyaleti'nin merkezi olduğunu Müslüman Arapların bölgeyi fethi sonrasında Ruan adının Revan'a dönüştüğünü savunurlar. Ermeni kaynaklarının bahsi geçen kayıtları gerçeğe çok uzak olup, Revan ile Ruan kelimelerinin yakınlığından dolayı böyle bir görüş ileri sürmelerine sebep olmuştur.

İslam kaynakları, İslami fetihler döneminde bölgede böyle bir yerleşim yerinin olduğundan kimse bahsetmezler. Ancak İslam kaynakları İslami fetihler döneminde Debil (Divin-Devin) şehriden bahsederek ve bölgedeki bir islam emirliğinin merkezi olduğunu kaydederler. Bahsi geçen Debil şehri, günümüzde Revan'ın yaklaşık olarak 40 km kadar güneydoğusunda ve Gökçe Göle yakın bir bölgede halen eski kalıntıları barındıran yerleşim bölgesidir. Selçukluların bölgeye geldiği dönemde yine bahsi geçen Debil şehriden bahseden kaynaklar, Revan'dan hiç bahsetmezler. Bu kayıtlardan anlaşılacağı üzere İlkçağ ve Ortaçağda Revan şehri diye bir yer olmadığı ve bölgeye Revan adı verilmediği açık ve net bir şekilde görülmektedir.¹ Yeniçağ'a ait kaynaklarda Revan Şehri detaylı olarak geçmektedir. Yavuz'un Çaldıran ovasındaki yapılan savaştan döndüğünde Revan surları önünde geçici bir süre bulunduğu bahsederek ilk olarak Revan ismi kayıtlarda belirtilmektedir. Çaldıran Seferi dönüşünde Tebriz'den Amasya'ya kadar olan konakları sayan Osmanlı tarihçisi şükrü efendi, "Selimname" adlı eserinde, on ikinci konak olarak, Revan, yerine Revan'ın hemen yanından geçen zengi çayından söz etmektedir. Feridun Bey, Münşeat adlı eserinde Çukur Saad civarında Hacı Lalar, Küçük Vedi ile Büyük Vedi arasındaki Zengi Çayı geçilip Revan Şehri yanına kuruldu. Kaydını düşerek XVI. Yüzyılda Revan Şehri'nin Varlığı'ndan bahsederler. 1647'de Revan'a gelen Evliya Çelebi şehirden bahsederken, XV. Yüzyılın başlarında Timur'un tüccarlarından Hoca Han Lehicani tarafından bir köy olarak kurulduğunu sonraları yani XVI. Yüzyılın başlarında I.Şah İsmail'in vezirlerinden biri olan Revan

¹ Mirza Bala, "Erivan", **İslam Ansiklopedisi**, Cilt: IV, İstanbul, MEB Yayınları, 1993, s. 311-312; Oktay Kızılkaya, "XIX. Yüzyılda Revan ve Çevresi", **I. Uluslararası İğdir Sempozyumu Sosyal Bilimler Bildiri Kitabı**, (Editör: Cengiz Atlı) İğdir, Salkım Söğüt Yayınları, 2013, s. 637-639.

Kulu Han tarafından şehir haline getirilerek etrafının sur ile örüldüğü bilgisini vermektedir. Böylece Osmanlı Devleti'nin adlandırması ile Revan, Azerbaycan Türklerinin isimlendirilmesiyle Revan isminin Revan kulu Han'ın isminden geldiği tahmin edilmektedir.²

Revan ve çevresine, XV. Yüzyıldan itibaren bölgeye(Çukur Saad) ismi verilmiştir. Revan Şehri bu coğrafyanın merkez noktasıydı. Bölgenin doğal sınırını Büyük ve Küçük Ağrı Dağı ile Alagöz Dağının doğal devamı olan diğer küçük dağların çevrelediği ovalık (alçak) kısım oluşturmaktadır. Dağlık kısımlar özellikle yaşamlarını hayvancılıkla kazananlar buralarını yaylak olarak kullanmaktaydı. Evliya Çelebi, 1647'de uzaktan gördüğü Ağrı Dağı için Türkmenler için yaylak görevini görüyor. Aras Nehri bu ovalık kısmının ortasından geçmektedir. Bölgedeki diğer küçük akarsuların aktığı ana nehir durumundadır. Bölgenin verimli ovalık tarafı, Aras Nehri ve ona dökülen diğer küçük (Zengi Çayı, Karasu v.b.) akarsular sulamaktaydı. Bölgenin sulak ve verimli oluşu 1635'te IV. Murat'ın Revan Seferine katılan ve yazarı belli olmayan bir Osmanlı kaynağı bölgenin, "*gayet sulak ve otlak*" olduğunu belirtmektedir. Revan Bölgesi'nin siyasi sınırları sık sık değişmekle birlikte genel olarak kuzeyden Şüregel, Pembek, Şemşeddil, Kazak, kuzeydoğudan Gence, doğusunda Nahçıvan ve Karabağ, güneyde Hoy, Maku(Mako), Beyazıt (Doğu Beyazıt), batısında Kağızman ve Kars idari yapıları vardı.³

XIX. Yüzyılın ilk çeyreğinde gerçekleşen Rus işgaline kadar Revan'da nüfusun mutlak çoğunluğu Azerbaycan Türklerinden oluşmaktaydı. Ermeni katolikosluğunun merkezinin, 1441 yılında Revan (Çukur Saad) bölgesine nakledilmesine kadar burada Ermenilere mahsus geniş ve kalabalık bir şehir veya toprak sahası olmayıp, Ermeni kilisesinin nakledildiği, üç kilise köyü bile 1443 yılından başlayarak Ermeniler tarafından farklı zamanlarda kısım, kısım Azerbaycan Türklerinden alınmıştır.⁴

Kafkasya'nın coğrafi konumu, etnolojik oluşumlarda ve gelişimlerde çok etkili olmuştur. Kafkas Halkları'nın sosyo-kültürel yapıları Kafkasya'nın tarihi çeşitli kavim ve medeniyetlerde yakından bağlantılıdır. Kafkasya'ya kuzeyden gelen Kimmerler ve İskit gibi proto Türk kavimleri ile Hun, Bulgar, Alan, Hazar, Kıpçak

² Kızılkaya, "XIX. Yüzyılda Revan ve Çevresi", s. 638-639.

³ Kızılkaya, "XIX. Yüzyılda Revan ve Çevresi", s. 639.

⁴ Yakup Mahmudov ve Diğerleri, **İrevan Xanlığı Rusya İşgali ve Ermenilerin Şimali Azerbaycan Torpağlarına Köçürülmesi**, Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası, Bakı, A.A.Bakinov Adına Tarix İnstitü Yayınları, 2011, s. 18-19.

gibi Türk kavimleri ile Anadolu ve Ön Asya'dan buraya göç eden birçok Millet bu tarihi sürecin oluşmasında etkili olmuşlardır. Ancak özellikle Selçuklu Devleti, Karakoyunlular, Altın ordu, İlhanlılar, Akkoyunlular ve Safeviler döneminde bölgede tamamen Türk etkisi görülmektedir. XIX. Yüzyılın ilk çeyreğine kadar Revan'ın tarihi geçmişine bakıldığı zaman, Türk hâkimiyetinden çıkıp başka bir milletin hâkimiyetine girmediği bilinmektedir.⁵

Sürmeli Çukuru'nun Doğu Türklüğünün yaşamında önemli bir yeri tuttuğu muhakkaktır. Özellikle (Doğu Roma) Bizans İmparator'luğunu ortadan kaldırarak bir dönemi bitiren Osmanlı çocuklarının Anadolu'da ilk yerleştikleri yerler bu coğrafyadır. M. F. Kırzioğlu, Ertuğrul bey yönetimindeki 400 konar-göçer kayı boyunun uzun zaman Pasinler'de yaylaya çıkıp, Sürmeli Çukuru'nda kışı geçirdiğini (Yaylak ve Kışlak) bir yaşayış sürdürdüklerini bir süre sonra 1239 yılında buraların Moğolların hâkimiyetine geçmesi üzerine bu coğrafyayı bırakarak, Erzurum ve Sivas illerine göç ettiklerini ifade etmektedir. F.Sümer, 1377-1378 yıllarında Gökçe Göl güneyinde Sürmari(Surpmari)'nin hala bu adı taşıdığına ancak Batı Anadolu'daki 'Tripoli' nasıl torbalı olmuşsa, Surpmari'nin de çok az bir zaman sonra "Sürmeli" olduğuna dikkat çekmektedir.⁶

A) Selçuklular Devrinde Revan Bölgesi

Anadolu'yu kendilerine yaşamak için yurt yapan Türker'in Ermeniler ile ilk ilişkileri Selçuk Oğulları'nın daha Maverâ ün-nehir'de buldukları ve kendilerine yeni bir yurt bulmak mecburiyetinde kaldıkları XI. Yüzyılın ilk çeyreğinde Çağrı Bey'in 1015-1021 tarihleri arasında Doğu Anadolu bölgesine gerçekleştirdiği keşif seferi ile başladığına dikkat çekilir. Gaznelilerin saldırılarına katlanamayan Arslan Yabgu 'ya bağlı Türkmenler, 1028 tarihinden sonra Ermenilerin hayatlarını devam ettirdikleri Doğu Anadolu'ya seferler yapmışlardır. Bu Türkmenlerin gerçekleştirdikleri akınlar, Büyük Selçuklu Devleti'nin kurulduğu 1040 yılından sonra düzenli bir fetih hareketi şeklinde gelişmiştir.⁷

Selçuklular henüz Anadolu'ya hâkim olmadan önce Ermeniler, siyasi birlikten yoksun ve Bizans imparatorluğuna tabi merkezleri Vaspuragan, Ani, Kars

⁵ Nurcan, Toksoy, **Revanda Son Günler, Türk Yönetiminden Ermeni Yönetimine**, Ankara, Orion yayınları, 2007, s. 6.

⁶ İbrahim Güner, **İlimiz İğdir**, İğdir, İğdir Milli Eğitim Müdürlüğü Koruma ve Yaşatma Derneği yayınları, 1993, s. 92.

⁷ Mehmet Ersan, "Selçuklular Döneminde Türk-Ermeni İlişkileri", **Dünden Bugüne Türk –Ermeni İlişkileri**, (Editörler: İdris Bal- Mustafa Çufalı), Ankara, Nobel Yayınları, 2006, s. 51.

ve Lori olmak üzere küçük krallıklar halinde varlıklarını devam ettiriyorlardı. Ancak İmparator II. Basileios'un 1021-1022 de başlattığı ve haleflerinin devam ettirdiği Doğu Anadolu'yu ilhak siyaseti sonucunda bu krallıklar Bizans'a bağlanmış ve halkın önemli bir kısmı Orta Anadolu'ya göç ettirilmiştir. Doğu Anadolu bölgesinin ilhakı ve Ermenilerin önemli bir kısmının bölgeden uzaklaştırılması, Selçuklu fetih hareketlerini kolaylaştıran bir unsur olmuştur. Tuğrul Bey, Büyük Selçuklu devletini kurduktan sonra Selçuklu Melik ve Emirlerini Anadolu'ya sevk etmiştir.1059 yılında nüfusun büyük çoğunluğunu Ermenilerin oluşturduğu Sivas fethedilmiştir.⁸

Tuğrul Bey'in 1063 yılında ölümünden sonra ülkedeki iktidar gücünün başına geçen Alparslan 1064 yılından itibaren Azerbaycan ve Doğu Anadolu bölgesinde fetih faaliyetlerinde bulunmuş, Bizans adına Lori Ermeni Krallığını yöneten Georgi'yi kendine itaat ettirmiştir. Daha sonra Doğu Anadolu'ya girerek Ani kalesini fethetmiş, bu müstahkem kalenin düşmesi üzerine Bizans adına Kars bölgesini yönetmekte olan Ermeni prensi Gagik, bağlılığını arz etmek üzere Alparslan'ı Kars'a davet etmiştir. Gagik'in bu davranışı üzerine Alparslan ona hilat giydirmiş ve yerinde bırakmıştır. Ancak Gagik, Alparslan'ın bölgeden uzaklaşmasından sonra bölgenin yönetimini Bizans'a terk etmiştir. Sultan Alparslan'a verdiği sözde durmamıştır.⁹

Ani Ermeni Başpsikoposu Barsek'in önderliğini yaptığı bir kurul alınan izinle Sultan Melikşah'ın karşısına çıkarak bir takım isteklerde bulunmuşlardı. Bunlar: vergilerin azaltılması, kilise, manastır ve ruhanilerden vergi alınmaması şeklinde olmuştur. Sultan, huzuruna gelen bu Ermenilerin isteğinin yerine getirilmesi için adamlarından Azerbaycan Valisi Kutbettin İsmail'i görevlendirmiştir. Kutbettin İsmail, Melik Şahın huzuruna çıkıp ondan bir takım isteklerde bulunanların vergilerini kaldırmış, bölgede imar faaliyetlerine girişmiştir. Bu doğrultuda bölgedeki Ermeni kilise ve manastırlarını'da Selçuklu Devleti'nin himayesine almıştır. Ermeni başpsikoposunun, Sultan Melikşah'ın huzuruna çıkması ve ondan bazı isteklerde bulunması bile aslında kendilerini Türk hâkimiyetinde oldukça rahat hissetmelerinin bir sonucudur. İsteklerinin, Sultan tarafından yerine getirilmesi dönem itibariyle Ermenilerin Anadolu'daki durumlarının rahatlığına bir işarettir.¹⁰

⁸ Ersan, "Selçuklular Döneminde Türk-Ermeni İlişkileri", s. 51.

⁹ Ersan, "Selçuklular Döneminde Türk-Ermeni İlişkileri", s. 51.

¹⁰ Ersan, "Selçuklular Döneminde Türk-Ermeni İlişkileri", s. 52.

Doğu ve Güneydoğu Anadolu 'da beylikler kuran Türklerin bölgede yaşayan Hıristiyanların, Ermenilerin kısa sürede sempatisini kazandıkları görülmektedir. Anadolu topraklarında hâkimiyet süren Türkiye Selçukluları Ermeniler ile çok daha yoğun bir ilişki içinde olmuşlardır. Çünkü Ermeniler XII. Yüzyılın başlarında Çukurova'da bir siyasi yönetim kurmuşlardır. Ayrıca Türkiye Selçuklularının hâkimiyetini kabul edip sorun çıkarmadan yaşayan Ermeniler vardı.¹¹

Türkler Anadolu'ya geldiklerinde Ermeniler, Bizans'ın baskısı altında çok kötü bir durumda ezilmiş bir halde idiler. Ermeniler Türk hâkimiyetine girdikten sonra Bizans, Arap, Rus idaresiyle kıyas edilmeyecek kadar rahata kavuşmuşlardır. Çeşitli baskılar altında Bizans tebaası olarak orta Anadolu'da ve Kilikya'da hayatlarını sürdüren Ermeniler, Anadolu'ya yerleşmekte olan Selçukları birer kurtarıcı olarak kabul etmişlerdi. Ayrıca Selçukluların tebaası olmayı kabul etmişler, geniş bir serbestlik ve hoşgörü ortamında hayatlarını devam ettirmişlerdir.¹²

Tarihi süreçte Yıllarca Bizans idaresi altında yaşamlarını devam ettiren Ermenilere Bizanslılar nasıl davranıyorlardı? Bu konuyu O, yılları yaşayanlardan dinlemiş ve kayda geçmiş olan Urfalı Mateos: *“İmparator Dugida, St. Grigor'un katoliklik makamını Ermenistan'dan kaldırmak gibi feci bir düşünceye kapıldı. Katolikos Bedros'un Ölümü'nden sonra Romalılar, saldırılarını daha çok arttırdılar ve mukaddes makama karşı hücum etmeye başladılar. Onlar bu makamı ortadan kaldırmak ve bütün Ermenileri batıl Kalketon mezhebine sokmak istiyorlardı.”* Onlar(Romalılar)Katolikosu (Haçik'i),mezhebi için türlü işkencelere maruz bırakmışlardır. Duyduğumuza göre onlar, onu ateşle tazip etmişler, fakat o,alevlerin içinden sağ ve salim çıkıyordu. Gagik, İmparatorun huzurundan ayrıldı ve onlar büyük şan ve şerefle kendi topraklarına gittiler. Gagik, Gamirk'in (Kapodakya) Geserya (Kayseri) şehrine geldi. O, aslında Grekler'e karşı öfke duyduğundan Kayseri'nin Markos adlı metropolitine hücum etti. Çünkü bu mutezil Markos, koyu bir rafizi, küfürbaz ve değersiz bir adamdı. Dinsiz Markos, kibirliliğini o kadar ileri götürmüştü idi ki kendi köpeğine Armen (Ermeni) adını koymuştu. İki yıl sonra (993-994), büyük Roma dükü, büyük bir ordu ile beraber Ermenistan'a karşı yürüdü, Hıristiyanların üzerine hücum edip, onları kılıçtan geçirdi ve onların özgürlüğünü ellerinden aldı. O, zehirli bir yılan gibi her yere ölüm götürdü ve

¹¹ Ersan, “Selçuklular Döneminde Türk-Ermeni İlişkileri”, s. 52.

¹² Mim Kemal Öke, **Uluslararası Boyutlarıyla Anadolu-Kafkasya Ekseninde Ermeni Sorunu(1914-1923)**, İstanbul, İz Yayıncılık, 1996, s. 105.

böylelikle, dinsiz milletlerin yerini tutmuş oldu.“Birçok değerli prensler işkence altında ve hapisanede çeşitli işkenceler yapılarak öldürüldüler. (Urfa Kontu Baudin II tarafından) Bunların birçoğunun gözleri çıkarıldı, bazılarının da elleri, burunları ve tenasül aletlerini kestiler, bazılarını da çarmıha gerdiler. Çok fazla ve çeşitli işkenceler yapıldı. Onlar masum çocukları, babalarına duydukları nefretten dolayı cezalandırıldılar. Onlar bu müthiş işkenceleri, bu Ermenilere, hazinelerini onlardan almak, ortaya çıkartmak için uyguladılar. İşte onlar, bu suretle her türlü vahşi ve haksız hareketlerle bu memleketleri birer harabeye çevirdiler. Onlar, her an kötülükten başka bir şey düşünmeyip erdemli ve faydalı bir davranışta bulunmadılar. Onların yaptıkları diğer birçok haksızlıkları yazmak istedimse de onların yönetimi altında bulunduğum için buna cesaret edemedim”.¹³

Yukarıda ifade dilenlere baktığımızda kendi dini mensubiyetlerinden olmalarına karşılık Bizanslılar, Ermenileri küçük ve değersiz görmüşler, birçok savaşta Türklere karşı savaşan Ermenilere Türklerin hiçbir zaman yapmadıkları zulümler yapmışlar, kilise ve manastırlarını yıkmışlar, ibadetlerine izin vermemişler, adeta Ermenileri ikinci sınıf bir vatandaş olarak görmüşlerdir. Bizanslılarla birlikte Türklere karşı savaşan Ermenilere Türkler nasıl muamele etmişlerdir? Bizanslıların yaptıkları gibi onları değersiz gibi mi davranmışlar zulümmü yapmışlar, yoksa kiliselerini mi yakmışlar veya ibadet yerlerine zarar mı vermişlerdi? Türkler, Pek hala bunların hiç birini yapmamışlardı. Ermeniler başta olmak üzere Selçuklu tabasında yaşayan bütün gayrimüslim azınlığa gösterilen hoşgörüyü yine Ermeni müellifi Mateos’un naklettiği: “Melikşah hâkimiyeti boyunca Allah’ın yardımına yardımcı oldu O,bütün ülkeleri fethetti ve Ermenistan’ı sulh ve asayişe kavuşturdu.”(27 Şubat 1090 ve 26 Şubat 1091) tarihinde Ermeni katolikosu Barseg, cihangir sultan Melikşah’ın yanına gitti. Katalikos bazı yerlerde Hıristiyanların tahrik edildiğini Allahın kiliseleri ile ruhanilerden vergi istenildiğini ve manastırlarda piskoposların vergi için rahatsız edildiğini görüp, İranlıların ve bütün Hıristiyanların saygıdeğer ve tatlı Sultanın huzuruna gidip, bütün bunları ona ifade etmeye karar verdi. Sultan, senyör Barseğ’i huzuruna kabul edip ona değerli davranışlar gösterdi. Onun isteklerini yerine getirdi. Sultan, bütün kilise ve

¹³ Hüsametdin Yıldırım, **Rus-Türk-Ermeni Münasebetleri, (1914-1918)**, Ankara, Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmalar, 1990, s. 14-15

*manastırları ve ruhanileri vergiden uzak tuttu. Ermenilerin katolikosuna fermanlar verip onu güzel sözlerle uğurladı”.*¹⁴

Melikşah’ın büyük oğlu Berkyaruk, babasının tahtına çıkarıldı ve dayısı olan Argun oğlu İsmail’in niyabeti altında İran Sultanı ilan edildi. Bu İsmail iyi ve vicdanlı biri ve güzel şeyler yapan bir şahıstı. O, bütün Ermenistan’ı hâkimiyeti altına almış, bu toprakları kalkındırmaya başlamış bölgeyi ve bölgedeki ibadet yerlerini memleketi İranlıların saldırılarına karşı korumuştur. Gösterilen tüm bu hoşgörülere rağmen, bazen Ermenilerin, bölgedeki siyasi mücadelelerde Bizansların yanında ayrıca Batıdan XI ve XIII. Yüzyıllar arasında Türk ve İslam dünyası üzerine yapılan Haçlı seferleri sırasında Haçlıların yanlarında yer aldıklarını tarihi süreçte görmekteyiz.¹⁵

O, zamandaki Selçukluların yönetin anlayışlarına baktığımızda Türkiye Selçuklu devletinin yönetimi altında yaşamlarını devam ettiren Ermenilerin durumuna bakıldığında ise belki de o,zamana kadar görmedikleri bir hoşgörü ile idare edildikleri anlaşılmaktadır. Bu durum, I.Haçlı seferi’nin düzenlendiği yıllarda hüküm süren I.Kılıçaslan’ın devletinin başkentini değiştirmek zorunda kalmasına karşılık, Hıristiyan Batı dünyası ile mücadele etmesine rağmen, topraklarında yönettiği tebaa durumundaki Hıristiyanlara karşı olumsuz bir tutum içerisine girmemiştir. Mateos’un Sultan savaşta öldü. Hıristiyanlar onun için büyük matem tuttular. Çünkü O, her yönüyle çok iyi ve değerli bir insandı. İfadesini kullanmıştır. Dünyada çok az hükümdarlar Kılıç Aslan’ın göstermiş olduğu yönetim anlayışını gösterebilirdi.¹⁶ Anadolu’daki Selçuklu yönetiminin başlamasından sonra diğer gayri Müslimler gibi Ermenilerde Bizans’ın baskıcı saldırılarından kurtulmuşlardır. Tam bir dini serbestliğin yaşandığı Türkiye Selçuklarında Ermeniler politik ve ekonomik müsamahanın dışında dini inançlarında gereklerini uygulamışlardır. Bunun yanında Anadolu’da düzenin oturtulmasından sonra yerli Hıristiyanlara yönelik olarak Türkiye Selçuklularının uyguladığı bir zorlayıcı, ezici, dışlayıcı bir davranışlarını gösteren kötü bir uygulama olmamıştır. Onlar yeni yöneticilerinin idaresinden her zaman mutlu olmuşlardı. Hiç bir zaman’da Türker’den kurtulma çabasına

¹⁴ Yıldırım, **Rus-Türk-Ermeni Münasebetleri, (1914-1918)**, s. 15-16

¹⁵ Yıldırım, **Rus-Türk-Ermeni Münasebetleri, (1914-1918)**, s. 16.

¹⁶ Ersan, **Selçuklular Döneminde Türk-Ermeni İlişkileri**, s. 65.

girmedikleri gibi bunu ülke sınırları dışına taşıyıp Avrupalı Hıristiyan Devletlerden yardım peşine de düşmediler.¹⁷

B) Moğol Hâkimiyetinde Revan Bölgesi

Cengiz Hanın kumandanlarından olan Cebe ve Sabutay Hanın Kuzey İran toprakları ile Azerbaycan Coğrafyasını ele geçirmeleri ile Saad Çukur'u (Sürmeli Çukuru) Bölgesi, Moğol idaresi altına girecektir. Bir süre sonra Tebriz bölgesini yöneten Özbek Han'ın buradan kaçması ile üzerine Tebriz ve Nahçıvan bölgelerinin Moğollar yönetimleri ele geçirdiler. Cengiz Hanın bu iki yiğit komutanı bölgede fetihlerine devam ettiler. Bu komutanlar Kafkaslardan Kıpçak ülkesine geçmek istiyorlardı. Bu bölgelerin Türk olduğunu bildirerek Cengizhan'dan izin istemişler, Cengiz han'da: Mademki Kıpçak da Türk vardır, Buralarını ele geçirin diyerek izin vermiştir. Bunun üzerine iki komutan Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan bölgelerini ele geçirdiler. Böylece yapılan bu fetihler sonrasında Saat Çukuru tamamen Moğolların hâkimiyetine girmiş oldu. Moğolların Kafkasya'ya geçmesi sonucunda bölgede yaşayan Kıpçak Türklerini yerlerinden oynatmıştı. Bu durumdan dolayı yeni Kıpçak toplulukları daha önceki dönemlerde oldukları gibi Azerbaycan'ın kuzey taraflarına ve Gürcistan topraklarına gelip buralara yerleşmeye başlamışlardı. Bu sırada Gürcü kralının, Kıpçakları kendi topraklarında istememesi üzerine Kıpçak Türkleri Azerbaycan bölgesine yerleştiler ve buraları yurt edindiler.¹⁸

Moğolların bölgede meydana getirdikleri sıkıntılı durumdan faydalanan Koluuzunoğulları, Anı ve Divin bölgesini ele geçirip, Aras Dilmaçlarının elinde bulunan Sürmeli Kalesine hücum ederek, bu bölgeyi muhasara etmişler de alamamışlardır. Bu zamanda Sürmeli Emirliği, 1207'den beri Eyyubilere bağlı bulunmaktaydı. Divin hâkimi Şalven'in Sürmeli Kalesine hücum edip burasını muhasara etmesi üzerine tabi oldukları Eyyubilerin bunların yardımına gelmesi üzerine Eyyubiler sayesinde bu sıkıntılı durumdan kurtarılmışlardı. Bu olayların yaşandığı zamanda, 1225'te Harezmi Ordusu'nun Yukarı Aras bölgesine gelmiştir. 1231'de Celaleddin Harzemşah'ın ölümünden sonra Sürmeli Çukuru'nu Hıristiyan Babürlüler ele geçiriyorlar. 1239'Yılında ise Anı ve Kars ile birlikte Sürmeli' bölgesi Moğolların eline geçmiş ve Moğollar buralarda hâkimiyet kuruyorlar. Bölgede

¹⁷ Ersan, *Selçuklular Döneminde Türk-Ermeni İlişkileri*, s. 66.

¹⁸ Nihat Çetin kaya, *İğdır Tarihi (Tarih, Yer Adları ve Bazı Oymaklar Üzerine)*, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1996, s. 63-64.

yaşanan bu siyasi istikrarsızlıktan dolayı Aras boylarında ve Ağrı Dağı eteklerinde yaşamlarını konargöçer olarak devam ettiren Kayıların bir kısmı bu topraklara bırakarak, Erzurum ve Sivas bölgelerine gitmişlerdir. Bölgedeki Sürmeli Emirliği'nin bugünkü Kuzey ve Güney Azerbaycan, Kars, Anı ve Kür boyları ile ve Batı Anadolu ile sıkı bağları vardı. Güneyde Ahlât Emirliği ve Diyarbakır'daki yönetimle yakın ilişkileri vardı. Bölgedeki Moğolların doğudan yaptığı baskılar sonucunda kuzeyden yeni Kıpçak kitleleri Kafkasya'nın güneyine inmişler ve buralarda akınlarda bulunmuşlardı. Kıpçakların bölgedeki bu askeri saldırıları özellikle bölgede bulunan Gürcü hâkimiyetini sarsıyordu. Bundan faydalanan Sürmeli hâkimi, kendileri için tehlikeli olan Gürcüler üzerine seferler düzenleyerek, onların hazinelerini ele geçirmiştir. 1224 yılında İran ve Irak'a hâkim olan Celaleddin Harzemşah, 1225 yılında Aras Nehrini geçerek, Nahçıvan üzerinden Sürmeli Çukuru'na girmiştir. Koluuzunoğullarının elinde bulunan Divin'i almıştır. O sırada Sürmeli'de bulunan ve 1131'den beri burada hüküm süren Aras Dilmaçlarının başında Şerafettin ile yeğeni Hüsamettin Hızır bulunuyordu. Celaleddin Harzemşah, Hristiyan Gürcülere karşı bunlarla birlik kurmuştur. Bu birlikten Celaleddin Harzemşah önce Revan'ın doğusundaki Garni mevkiinde, Gürcüleri bozguna uğrattı.¹⁹ 1239 Tarihinde Moğolların İran genel valisi Bayca Noyan yönetimindeki Aras bölgesinden başlayarak kür ve çor boyları Kafkasya ile İmeret/Abkaz coğrafyalarını elde derek yönetimleri altına aldılar. 1240'tarihinde Sinaneddin Yakut yönetiminde bulunan Selçuklu ordusu Babür Türklerinden olan I. Şahinşah ile Avak'ın birkaç yıl önce Müslümanların elinden alınan bir müddet önce tamir edilen Sürmeli şehrini ele geçirdiler. Sürmeli bölgesi bu olayın sonrasında bu şekilde Erzurum'a bağlandı ve Anadolu Selçuklularının doğuda en uç noktası oldu.²⁰ Iğdır Ovası'nda içerisine alan Saat-Çukuru ve çevresi ve yerleşenleri 1238- 1256 yılları arasında Moğolların, 1256 – 1335 yılları arasında da ilhanlıların yönetimleri altında kalmış ve bu bölgelerde Türk nüfusu ve etkisi oldukça güçlenmiştir.²¹

¹⁹ Çetinkaya, **Iğdır Tarihi (Tarih, Yer adları ve Bazı Oymaklar Üzerine)**, s. 64-65.

²⁰ Çetinkaya, **Iğdır Tarihi (Tarih, Yer adları ve Bazı Oymaklar Üzerine)**, s. 68-69.

²¹ Çetinkaya, **Iğdır Tarihi (Tarih, Yer adları ve Bazı Oymaklar Üzerine)**, s. 69.

C) Karakoyunlular Hâkimiyetinde Revan Bölgesi

İlhanlılar döneminde Doğu Anadolu'da varlıkları bilinen ve oğuz boylarından olan Karakoyunlular lideri Bayram Hoca önderliğinde, Celayirli Şeyh Üveys'in hayatını kaybetmesi üzerine 1374 yılından sonra Musul ve Van Gölü civarında siyasi hâkimiyet kurdular. Bölgedeki Celayirler idaresindeki yerleri teker teker elde den Karakoyunlu Türkleri, 1375 yılında Sürmeli Çukuru, Ala Kilise, Hoy ve Nahçıvan bölgelerinde hâkimiyet kurmuşlar ve bu bölgelere hâkim olmuşlardır. Azerbaycan, Doğu Anadolu ve Irak bölgelerine yerleşmiş olan Karakoyunlu Türkmenlerinin en önemli yurtlarından birisi de (Sürmeli Çukuru) olmuştur. Iğdır, Tuzluca, Aralık ilçelerindeki Karakoyun köylerinin adları ile Karakoyunlu ilçesinin adı ve buralardaki koç, koyun heykeli mezarlar Kara-Koyunlulardan günümüze gelen hatıralardır. Sürmeli Çukuru Bölgesi, Karakoyunlular tarafından idare edilirken Nahçıvan yöresi de Karakoyunlu hanedanının amcaoğulları tarafından yönetilen Saadlu/Saadlu Oymağı'nın vatanı idi. Karakoyunlu Bayram Hoca, 1374'de amcaoğulları olan bu Saadlu Boyu'nun kendisine yardım etmesi ile Aras boylarını ele geçirmeyi başarmıştır. Karakoyunlu Türkmenleri, Kara Yusuf'un 1406 yılında Nahçıvan civarında Timur birliklerine karşı ilk galibiyetini kazanması ile 1469 yılına kadar 63 yıl süresince Iğdır, Kars, Ardahan yörelerinde hâkimiyet kurmuşlardır. Karakoyunlu Türkmenlerinin bu askeri başarısından sonra Kara Koyunlu devletini yeniden kuran Kara Yusuf'tan sonra iktidara sırayla oğlu Kara İskender 1420-1438 ile 1438-1467 tahta geçmişlerdir. Cihan Şah'ın 1467 yılındaki Akkoyunlu savaşında hayatını kaybetmesi sonucunda yerine geçen oğlu Hasan Ali'nin de 1467-1469 yılında Hamedan'da öldürülmesi sonucu Karakoyunlu devleti tarih sahnesinden silinmiştir. Karakoyunluların son hükümdarı Hasan Ali'nin de 1469 yılında öldürülmesi üzerine sürmeli çukuru ile birlikte Karakoyunlu imparatorluğu ve Horasan ülkeleri Akkoyunluların eline geçmiştir. Ülkenin başkenti Kara-Amid (Diyarbakır) şehriden Tebriz'e taşınmıştır.²²

D) Akkoyunlular Hâkimiyetinde Revan Bölgesi

Revan Bölgesi, 1467'den sonra Akkoyunlu Türkmenlerinin yönetimi altına girmiştir. Azerbaycan, İran, Irak ve Doğu Anadolu'nun bir kısmına hâkim olan Karakoyunlu hükümdarı Cihan Şah, Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan tarafından 6

²² Hasan Buyruk, **Tarihi ve Kültürel Varlıklarıyla Iğdır**, Iğdır, Iğdır Belediyesi Yayınları, 2006, s. 56-57.

bin kişilik bir kuvvetle Sürmeli Çukuru'nda pusuya düşürülerek öldürülmüştü. Bu zorlu ve çetin rakibini ortadan kaldırarak kendisine engel olmaktan uzaklaştıran Uzun Hasan, Hemedan da bulunan oğlu ve halefi olan Hasan Ali Bey'inde üzerine giderek onu yenilgiye uğrattı. Bu yenilgiden sonra Karakoyunlu Hasan Ali Bey, Horasan, Orta Asya ve Afganistan'da hâkimiyet kuran Timurlulardan Ebu Saik ile diyalog kurmuş ve onlardan yardım istemiştir. Timurlulardan istediği yardımı görmüş ve güçlü ve kalabalık bir ordu ile Türkistan'dan yola çıkmıştır. Bu ordu Akkoyunluların hâkimiyetlerinin sürdüğü Azerbaycan topraklarına doğru yol alırken Aras Nehri'nin sınır boylarında ilerlerken, Uzun Hasan ordusu tarafında muhasaraya alınmış ve bunun sonucunda yapılan savaşta 1469'da ağır bir yenilgiye uğratıldı ve kendisi esir edildi. Bu savaştan sonra Saad Çukuru ve İğdır Ovası tamamen Akkoyunluların eline geçti. Ak-koyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın Kış aylarında kaldığı konakladığı ve merkezlerinden gördüğü yerlerden biri de bu bölge idi.²³ Akkoyunlu Türkmenlerinin son kudretli hükümdarı Sultan Yakup olup, 24 Aralık 1490'da Karabağ'daki kışlağında kaldığı sırada hayatını kaybedince, Sultan Yakup'a bağlı olarak bu coğrafyada varlıklarını devam ettiren beyler, Sultan Yakup ölünce aralarında anlaşamayarak birbirine düştü. Akkoyunlu Ülkesi'nde ortaya çıkan bu iç savaşların önüne geçmek isteyen bir takım aklıselim beyler, yaşanan kargaşayı ve iç huzursuzluğu engelleyebilecek kudretli bir şehzadeyi tahta çıkarmak için anlaştılar. II. Beyazıt'ın torunu Göde Ahmed'i getirip padişah ilan ettiler. 1490 yılında Sultan ilan edilen Göde Ahmed 1498 yılında İğdır ovasında Sürmeli Çukuru'nda öldürülünce şehzadeler arasında yeniden başlayan iç çekişmeler ve bölünmeler Akkoyunlu Devleti'nin topraklarında siyasi buhranlar ve bölünmeler ortaya çıktı. Devlette İdare boşluğu meydana getirmiştir. Bu boşluktan faydalanmak isteyen Şii Türkmenler, henüz 13 yaşında olan Şeyh İsmail'i, Gilan'dan alıp, Erdebil'e getirdiler. Türkmenler bu ortamdan faydalanarak böylece kendi dergâhlarını şeyh sülalesinden olan İsmail önderliğinde bir Türkmen Devleti kurmak istediler. İsmail yanındaki Türkmenler ile birlikte önce Erguvan Kışlağına daha sonra oradan da Gökçe Göl yaylalarına geçti. Bu sırada İsmail'in yanında Şamlı, Rumlu Türkmen sevenleri ile birlikte Karabağ'da bulunan 24'lü ulusundan olan Tokçalı Oymağı burada yerini almıştı.²⁴

²³ Çetinkaya, **İğdır Tarihi (Tarih, Yeradları ve Bazı Oymaklar Üzerine)**, s. 78.

²⁴ Buyruk, **Tarihi ve Kültürel Varlıklarıyla İğdır**, s. 61-62

XI. Yüzyıldan XIX. Yüzyılın ilk çeyreğine kadar Revan Bölgesinde gelişen siyasi ve askeri olaylarda Selçuklu, Osmanlı ve Safevi gibi Türk kökenli devletlerin önemli derecede etkili olması bu zamanda bu bölgelerin Türkmen vatanı olduğunun en önemli kanıtını oluşturmaktadır. Bu dönemde bu coğrafyada Ermenilerin herhangi bir nüfus varlığı olmadığı gibi ortaya çıkan siyasi gelişmelerde de varlıkları hiçbir şekilde görülmemektedir. Ermeniler bu dönemde bölgedeki nüfus miktarının çok az bir kısmını oluşturmaktadır. Üçkilise'deki (Eçmiyazin) manastır çevresinde dini bir topluluk halinde varlardı. Daha çok bölgede etkili güç olan hâkimiyet kuran Türk kökenli devletler olan Osmanlı ve Safevi(Türkmen) devletleri Türklerin engin müsamahası altında huzurla yaşamakta idiler.²⁵

Revan coğrafyasında XI. Yüzyıldan bu tarafa Müslüman-Türk izlerin coğrafyanın her yerinde kendini göstermektedir. Selçuklu Sultanı Alparslan'ın öncülüğündeki kuvvetlerin 1064 yılından itibaren bölgeyi Türk hâkimiyeti altına aldığı bilinmektedir. Selçuklu Türklerinin Anadolu'da ele geçirdikleri ilk yer Sürmeli çukuru (Saad Çukuru)'ndaki Karakale idi. Daha sonra Türkmenler Kars ve Anı civarlarındaki toprakları da alacaklar ve bu fetihler tamamlandıktan XIII. Yüzyıldan sonra bu bölgelere Türkmenistan ismi verilmiştir.²⁶ Bilindiği gibi Revan bölgesini yaklaşık olarak 400 yıl yönetenler Türkler olmuştur. Bu yöneticiler içerisinde milliyet bakımından Ermeni olan tek bir kişi bulunmamaktadır. Daha başka bir ifadeyle Bu dönemler arasında Türk'ten başka bir idareci bulunmamıştır. Revan Bölgesi bazı dönemlerde Osmanlı sınırları içerisinde bazı dönemlerde ise Safevi Devleti sınırları içerisinde bulunmuştur. Gerçek olan şu ki, bu iki devlette Milliyet bakımından Türk'tüler ve Oğuz Boyuna mensuptular. XVIII.-Yüzyılda ise bölgede Hanlıklar şeklinde bağımsız yönetilen devletçikler kurulmuştur. Ruslar bu bölgeyi işgal etme sürecinde bölgenin hanlıklar halinde olması bu süreci hızlandırmış ve kolaylaştırmıştır. Ruslar bölgeyi aldıktan sonra bölgeyi kendi çıkarları doğrultusunda, Ermenileştirme sürecine çok büyük paralar harcamaktan çekinmediler bölgeyi hızla Ermenileştirme işine başladılar.²⁷ Büyük Azerbaycan'ın tarihi topraklarında kurulmuş yerli devletlerden birisi de Revan Hanlığı idi.1411 yılında hayatını kaybetmiş Emir Saad'ın Revan hanlığı civarında toprağa verilmiştir.

²⁵ Oktay Kızılkaya, "Revan(Erivan) ve Iğdır Yöresinde Demografik Yapının Ermeniler Lehine Dönüştürülme Süreci", **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 22, (2007), s. 300.

²⁶ Kızılkaya, "XIX. Yüzyılda Revan ve Çevresi", s. 640

²⁷ Toksoy, **Revanda Son Günler, Türk Yönetiminden Ermeni Yönetimine**, s.7-8

Emir Saad: bu topraklar için büyük önem taşır. Çünkü bu toprakların ilk iştirakçisi ve buraları vatanlaştırma konusunda öncü sayılmaktadır. Emir Saad'ın hayatını kaybetmesinden sonra Çukur Saad vilayetinin hâkimi Pir Hüseyin olmuştur. Bu zamanda Revan Kalesi hanlığın yönetim merkezinin olduğu yerd. Çukursa ad'ın Tarihi Azerbaycan toprağı olduğunu Ermeni tarihçileri de kabul ediyor. Ermeniler bu bölgeyi “Sahaca pos” (Sacdın Çukuru) veya (Yarkın Saad) veya (Sacdın Ülkesi) olarak isimlendirmişlerdir.²⁸

²⁸ Mahmudov ve diğerleri, **İrevan Hanlığı Rusya İşgali ve Ermenilerin Şimali Azerbaycan Torpağına Köçürülmesi**, s. 38.

BİRİNCİ BÖLÜM

XVIII. ve XIX. YÜZYILDA REVAN BÖLGESİNİN SOSYO-EKONOMİK DURUMU

1.1. Revan Hanlığı Döneminde Bölgenin Durumu

1747 yılının Haziran ayında, İran da hâkim güç olarak bulunan Avşar Türkmenlerinden Nadir Şah, düzenlenen suikast sonucu ölünce, İran'da kurulmuş olan düzen bozulmuş iç karışıklık çıkmış ve karışıklıklar sonucu İran coğrafyasının siyasi bütünlüğünün yanında toprak bütünlüğü de bozulmuştur. İran'ın hâkim olduğu topraklarda yirmi kadar Hanlık kurulmuştur. Bu hanlıklardan biri Turgutlu Türkmenlerinin idaresinde bulunan Revan Hanlığı'dır. Revan Hanlığı döneminde, Çukur Saad yöresinde varlıklarını sürdüren, Ermeniler yaşamları genel olarak oldukça rahat bir ortamda devam ettirmişlerdir. Dönem itibarı ile Revan Hanlığı'nın hâkimiyetinde buluna topraklarda, Eçmiyazın Ermeni Patrikliği'nin,(Ermeni Kilisesi)'nin 375 hektar vakıf toprakları vardı. Bu arazilerinde rahat bir şekilde tarım yapabilmekteydiler. Ellerindeki bu arazilerden kazandıklarından devlet bunlardan vergi almamaktaydı. Diğer bir adla bunlar vergiden muaftılar. Daha önce ne Romalılar ne Bizanslılar bunlara böyle bir yönetim imkânı sağlamamıştır. Bu durum, Osmanlı Devleti sınırları içerisinde yaşayan Ermenilere uygulanan sistemin bir benzeri idi. İran coğrafyasında yönetimde olan Türkmenlerin de Ermenilere karşı herhangi bir baskı ve dışlamaya yönelik uygulama ve siyaseti takip etmemekte idiler. Bu açıdan değerlendirildiğinde, Ermenilere, adı geçen Türk kökenli iki devlet tarafından, ne dini ne de etnik açıdan kendilerine herhangi bir tutum takınılmadığı gibi aksine korunup kollandıkları bir gerçek olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak daha sonraki dönemlerde Eçmiyazın Ermeni patrikliğinin yörede bulunması, Ermenilerin Revan ve çevresine özel bir değer vermelerine neden olacaktır. Onlar burasını kutsal bir yer olarak kabul etmişlerdi. Bu değerden dolayı bütün dikkatlerini bu Coğrafyaya çevirmişlerdi. Daha sonraki zamanlarda bu topraklarda bir Ermenistan Devleti kurmak, Ermenilerin hayallerinde hep olmuştur. Ancak

karşılarında kendilerine en büyük engel olarak kendilerinden daha fazla nüfusa sahip olan Türkler vardı.²⁹

XI. ve XIX. Yüzyıllar arasındaki Türk hâkimiyeti döneminde, yüzlerce mimari eser ortaya konmuştur. Fakat daha sonra Rusya'nın emperyal düşüncesine yardımcı olmak amacıyla bölgedeki iki büyük rakibi olan Osmanlı ve Safevi devletleriyle mücadelesinde bölgedeki Hıristiyan olan Ermenileri aktif olarak kullanmıştır. Bunun sonucunda özellikle 1828'de ki Türkmençay Antlaşması'ndan sonraki dönemde Ruslar, bölgedeki Ermeni nüfusunu arttırma çabasına girmesi ve bunun için de Ermenileri Türklere karşı acımasızca kullanması bölgedeki Türk nüfusunu zor durumda bırakmıştır. Tarihi süreçte Revan, Çukur Saad veya Sürmeli Çukuru adlarıyla anılmaktadır. Revan ve İğdır yöresindeki Türklerin toplumsal ve kültürel yapısı aynı olup, iklim özellikleri ve insanların sosyo-ekonomik biçimleri de birbirine benzemektedir. Türkler ve Ermeniler bu bölgede yaşamlarını büyük oranda XIX. Yüzyıla kadar devam ettirmişlerdir. Rusların Kafkasya'da istila hareketlerine başlaması ve Ermenilerle temas kurması sonucunda Ermenilerde milliyetçilik duygusu geliştirilmiş ve bu duygu zamanla saldırgan bir yapıya dönüştürülerek Müslüman Türklerin bu bölgeden göç ettirilmesine çalışılmış ve başarılı olunmuştur.³⁰

Karakoyunlu, Akkoyunlu ve Safevi Türkmen devletlerinin korumasından ve hoşgörüsünden faydalanan Üçkilise katolikosları ve Avrupa'da onları destekleyenler, Azerbaycan'ın bu bölgesinde Ermenilerin kök salıp yayılmasına öncülük ettiler. Ermeni keşiş Q. Kiğamiyans, Ermenilerin kurtuluş harekâtının, Gregoryan Kilisesi merkezli bir idare tarafından yönlendirildiklerini yazmaktadır. Ermeni isyanları başladığında, Avrupalı misyonerler devreye girerek; *“eğer sizde bizim gibi papayla birlikte olursanız sizde bizim gibi aziz olursunuz ve özgürlüğünüzü ele geçirirsiniz”*. Propandasını yaymaya başlayarak onları kendi yanlarına çekmeye çalışmışlardı.³¹ Anadolu'nun Kafkaslardaki Coğrafi sınırı göstermesi açısından Osmanlı belgelerinde dikkati çeken önemli bir durum, Revan'ın Anadolu Coğrafyası içinde kabul edilmiş olmasıdır. XIX. Yüzyılın başlarında Rusya tarafından kurulan Ermenistan'ın arazisinde asırlar boyu Türkler yaşamış, Türk kültürü ve medeniyetinin bu bölgede

²⁹ Kızılkaya, “Revan (Erivan) ve İğdır Yöresinde Demografik Yapının Ermeniler Lehine Dönüştürülme Süreci”, s. 301-302.

³⁰ Kızılkaya, “Revan (Erivan) ve İğdır Yöresinde Demografik Yapının Ermeniler Lehine Dönüştürülme Süreci”, s. 300.

³¹ Yakup Mahmudov ve Diğerleri, **İrevan Xanlığı Rusya İşgali ve Ermenilerin Şimali Azerbaycan Torpağlarına Köçürülmesi**, s. 72.

yerleşmesine yeşermesine hizmet etmiştir. Ermenistan arazisinde Türk kökenli yeryüzü şekilleri isimleri dağ, dere, ova, şehir, köy, akarsu ve göl adları ve bu coğrafyanın kimlik yapısının Türk kökenli olduğu gerçeğini bize göstermektedir. Bugün Ermenistan'ın başkenti Erivan olmak üzere bütün Coğrafya'da Türk hâkimiyeti dönemine ait (XI- XIX Yüzyıllar arasında) yüzlerce mimari eserin varlığı Kafkasya'nın Türklere ait bir bölge olduğunu ortaya çıkarmaktadır. Revan Şehri, XIX. Yüzyılın ilk çeyreğine kadar Rus işgaline uğramadan öncesine kadar tarihi, sanatı, kültürü, medeniyeti ve nüfus özelliği ile önemli bir Türk yerleşim yeri idi.³²

1.1.1. Revan Hanlığı'nın Nüfusu

Revan Bölgesi, Rus hâkimiyetine girmeden önce bu coğrafyada nüfus yapısının dağılımı büyük çoğunluğunda Türk ve Müslümanlardan oluşmaktaydı. Sürmeli çukuru yöresinin 1590 yılı bilgilerine göre, Revan Eyaleti'nde İğdır ve civarını da içine alan Çukur Saad yöresinin Erivan, Nahçıvan ve Şüregel bölgelerini içine alan kısımlarında ise 120 bin kişi hayatını devam ettiriyordu.1728 yılındaki bölgedeki kayıtlara bakıldığında, 183 bin kişinin yaşadığı kayıtlardan anlaşılmaktadır. 1590'yılındaki kayıtlarda ise, yöredeki nüfusun %77,5'ini Türkler, %22,5'ini Ermeniler oluşturmaktaydı, 1728 yılındaki belgelerde ise bölgedeki nüfusun %76,5'ini Türker'den % 23,5'inin Ermenilerden meydana geldiği ortaya konmaktadır ortaya konulan Revan Eyaletine ait verilen nüfus kayıt bilgileri, Osmanlıların bölgede hâkimiyet kurdukları ve bölgede güçlü olduğu döneme aittir. Osmanlılar, fetih sonucunda bir bölgeyi ele geçirdiklerinde O, bölgedeki arazileri ve vergi verecek nüfusu çok titiz bir şekilde kayıt altına alırlardı. Revan ve civarı da ele geçirildiğinde bu uygulamaya devam edilmiştir. Bölgenin arazileri ve vergi verecek nüfusu kayıt altına alınmıştır. Oluşturulan bu nüfus kayıtlarında yanlışlık oranı çok azdır. Çünkü Osmanlı Devletinde yaşayan Müslim ve gayri Müslim vatandaşlar farklı vergiler ödediklerinden, ödenen vergiler dinsel farklılıklar üzerine kurulu olduğundan Ermenilerin, İslam inancına sahip olmaması üzerine, Cizye adı ile bilinen verginin onlardan ayrıca tahsil edildiği göz önüne alındığında, Osmanlı tahrir defterlerindeki bilgilerin doğru olma ihtimali bulunmaktadır.³³

³² Erol Kürçüoğlu, "Revan'dan Erivan'a Bir Şehrin Kimliği- Ermeni Mezalimi", http://ErmeniMezalimi.ata.unv.com/makaleler/revand_subat-2012, s. 1.

³³ Kızılkaya, "Revan(Erivan) ve İğdır Yöresinde Demografik Yapının Ermeniler Lehine Dönüştürülme Süreci", s. 302-303.

XIX. Yüzyıldan sonra Revan Bölgesi'nin Rus hâkimiyetine girmesiyle Müslümanları bölgeden uzaklaştırmak için başlatılan çalışmalara rağmen Revan Hanlığı'nın nüfusunun büyük bir bölümü hala Türker'den oluşuyordu. XVIII. Yüzyıldan sonra Avrupa'dan misyonerlik amacıyla Revan topraklarına gelmiş olan (Monye)'nin ifadesine göre, bölgede bağ ve bahçeler çok fazlaydı. Şehrin etrafı büyük ve sağlam duvarlar ile örülmüştü. Bölgede yaşayanların 4/1'i Ermenilerden oluşuyordu. Ermeni tarihçisi "A.Q. İoanmisyan" da bu durumu onaylamaktadır. Yine Fransız tarihçisi "Mami-Kleraka"'nın ifadesine göre Ermeniler Revan nüfusunun dörtte birini oluşturuyorlardı denmektedir. Türkler ise bölgedeki nüfusun önemli bir kısmını oluşturuyordu. Böylece anlatılan dönemde Azerbaycan'ın Çukursaad şehrinde yaşayan nüfusun büyük kısmını Azerbaycan Türkleri oluşturmaktaydı. Bu durumun doğruluğunu hem Ermeni tarihçilerin hem de Avrupalı seyyahların ve misyonerlerin belgelerinden öğrenmekteyiz. 1813 yılında Revan'da bulunmuş olan İngiliz diplomatı James Morier, Revan Hanlığı hâkimiyetinde yaşayan nüfusun 100.000 kişi olduğunu ifade ediyor. Bunun 25.000'inin yaylak-kışlak olarak, yani yazın yaylaya giden kışın ise kışlakta bulunarak ovaya inen bir yaşam tarzına sahip olduklarını belirtiyordu". Muhammed Hasan Velili" de ifade ettiğine göre Revan hanlığının nüfusu 115.000 kişi olduğunu ifade ediyor Rusya'nın bölgeyi ele geçişi sırasında Revan hanlığında bulunan Hıristiyan ahalinin toplam sayısı %20'den fazla değildir. Revan Hanlığı'nın topraklarında yaşayan nüfusun %80'den fazlasını oluşturan Müslüman nüfusun olduğunu belirten önemli kayıtlar vardır. O dönemde Çukursaad vilayetinde yaşayan Saadlu, Rumlu, Ustaclu, Alpavut, Bayat ve başka Türk boyları Revan Bölgesi'nin idaresinde önemli görevler almışlardır. Revan bölgesinin yönetimi I. Şah Abbas döneminde Kaçar Türkmen Boyunun idaresini kabul etmiştir.³⁴

İ.Şopen'in verdiği bilgiye göre; Revan Hanlığı topraklarında birbirinden farklı Türk boyları yaşamaktaydı. Bunlar 5.000'e yakın Kara- papak 3.000'e yakın Ayrımlu her biri 1.000 kişi'den fazla olan Çobankeri, Saadlu, Seyidli, Aksakallu, Muganlı, Kaçarlu, Şahidlu ve Sedereklu oymakları Celali vb. yukarıda ifade edilen sayılar Rusların bölgeyi işgalinden sonraki dönemde, Karapapak ve Ayrımlu oymakları ve diğer gruplarında büyük bir kısmının Rusların Revan bölgesini terk etmesinden sonra hesaplanarak kayıt altına alınmıştır.

³⁴ Mahmudov ve Diğerleri, **İrevan Hanlığı Rusya İşgali ve Ermenilerin Şimali Azerbaycan Torpağlarına Köçürülmesi**, s. 74-76

Yine Şopen'e göre; Rus istilası sırasında ve sonrasında Revan Hanlığı'nın hâkim olduğu topraklarda yer alan 521 köyden 310'u köylerini geride bırakarak buralardan başka yerlere göç ederek buraları terk etmişlerdi. Eğer bu köylerin her birinde ortalama hesapla 25 aile ve her bir ailenin en az 5 kişiden oluştuğu dikkate alınırsa her köyde 125 kişinin yaşamakta olduğu ve terk edilen 310 köyün halkını dikkate alırsak burada 38.750 kişinin yaşamış olabileceğini ortaya koyabiliriz. Böylece Revan Hanlığı'nın Rusya tarafından işgali sırasında Müslüman Türk halkının sayısı en az 107.750 kişi olarak karşımıza çıkar.

Ermeniler üzerinde araştırmalar yürüten batılı araştırmacılardan G.Bornoutyan'da şöyle ifade ediyor: *“Revan Hanlığı'nda Ermeniler hiçbir zaman üstünlüğü ele geçirememişler. Türklerle aynı sayıda bile olamamışlardır. Türkler açısından acı ve trajik olan şu olmuştur. Ruslar bölgeye girdikten sonra bölgeyi Ermenileştirme çalışmalarıyla birlikte Azerbaycan topraklarında yaşayan çok sayıda Müslüman Türkü göçe zorlamışlardır. Ruslar, İran'da ve Osmanlı topraklarında yaşayan Ermenileri bu bölgeye göç ettirilmişlerdir.”*Bu çalışmalar doğrultusunda bölgede

*Hıristiyan nüfusun sayısında önemli artmış olmuştur. Bu çalışmalar bölgede çıkarı bulunan Rusya tarafından bilerek yapılıyordu”.*³⁵ Revan bölgesinde yaşayan halkın çoğunluğunu 17.yy Fransız seyyahı Şardan Revan'da bulunduğu zaman Safi Kuluhan Çukur Saad Beylerbeyi ve Revan hâkimi idi. Şardan, onun ince sanatlara ve ilme düşkün olduğunu ifade ediyor. Fransız seyyahın ifadesine göre, Revan Kalesi aşağı yukarı 800 evden oluştuğunu belirtiyor. Orada temiz yürekli insanların olduğundan, Azerbaycan bahsediyor. Azerbaycan Türkmenlerinin hakkında olumlu ifadeler kullanmıştır. Ayrıca diğer Avrupalı Seyyahlar da 1700.tarihinin yaz aylarında Revan'da kalmış olan Alman seyyahı Kaspari Şiringer de şöyle ifade ediyor:”Revan şehrinde sayı ve güç olarak Revan Türkleri tam anlamıyla üstün durumdaydılar.”Kaspari Şiringer'in ifadesine göre: “Revan şehrinin içinde şehir Kalesi içinde, şehrin büyük bölgesinde, sadece İranlılar ve Azerbaycan Türkleri yaşıyorlardı. Üç Kilise ve çeşitli yerlerinde ise kiliseye hizmet için Ermeni tacir ve sanatkârları yaşıyorlardı. Ermenilerin İranlı'lara Azerbaycan Türklerine vergi verdiğini belirtiyorlar.“Kadim Revan” eserinde Revan halkından bahseden Y.Şahaziz de 1673 yılında Revan'da bulunan Fransız seyyah Şarden gibi Revan

³⁵ Mahmudov ve Diğerleri, **İrevan Hanlığı Rusya İşgali ve Ermenilerin Şimali Azerbaycan Torpağlarına Köçürülmesi**, s. 77-78

kalesinde yaşayan halkın durumunu bir daha onaylıyordu. İfade ettiğine göre: “Ermenilerin Revan şehrinde sadece dükkânları vardı. Onlar gündüzleri ticaretle uğraşıyorlardı. Akşam olduğunda ise dükkânlarını kapatıp evlerine giderlerdi.” Rusya ve Avrupalı diğer Hıristiyan devletlerinin ifadeleri aslında, Ermenilerin burada hiçbir dönem çoğunlukta bulunmadıklarıdır. Nüfusları bilinçli olarak yapay şekilde fazla gösterilmiştir. XVIII. Yüzyıl öncesinde Revan Şehri’nde kalabalık bir Ermeni topluluğunun olmadığı, o dönemde kayıt altına alınmış arşiv belgelerinde de vardır. Genellikle Revan’da olan Avrupalı misyonerler, şehrin Hıristiyan ahalisiyle ilgili bilgiyi Üç Kilise Katolikosu’ndan aldılar. Bununla bile Avrupalı seyyahları Şarden, Şiringer; XVIII. Yüzyılın arşiv bilgileri hatta Ermeni Şahaziz de Revan kalesi nüfusunun tamamının şehir ahalisinin ise çoğunluğunun Azerbaycan Türkmenlerinden ibaret olduğunu yazıyor.³⁶

Revan Şehri’nde yaşayan nüfusun sayısı ile ilgili başka bilgiler de vardır. C.Perri kaynaklardan bildirdiğine göre Kerim Han Zend’in hâkimiyeti döneminde (1759- 1779) Revan Şehri’nde yaşayanların sayısının yaklaşık 20 bin olduğunu ifade etmiştir. Yine A.Murie, Revan’ın Kafkasya’da önemli miktarda nüfus bulunduran bir yer olduğunu belirtiyor. Görüldüğü gibi Revan Hanlığı’nda nüfusun büyük bir kısmını yerli Azerbaycan Türkleri teşkil ediyordu. Bu durumun da vermiş olduğu imkânla anlık’taki siyasi gücü kendileri kontrol ederek buraları yönetiyorlardı.

XIX. Yüzyıldan önce Rusya’nın işgaline kadar Ermenilerin Azerbaycan topraklarında toplu halde yaşadığını dönemin hiçbir kaynağında görememekteyiz. XVI asrın öncesinde başlayan ve daha sonrada uzun zaman devam eden Safevi – Osmanlı mücadelesi sonucunda Azerbaycan’ın batı bölgesinde yaşayan Şia inançlı nüfusunun önemli bir kısmı öz vatanlarından göç etmek zorunda kalmışlar, bu süreç sonucunda bu bölgede Türklerin nüfusunda azalma meydana gelmiştir. Bölgedeki bu siyasi ve toplumsal karışık ortamdan yararlanmaya çalışan Ermeni Kilisesi boşalan Türk köylerini, buralardaki topraklarını rüşvet ve hediyeler vererek, ele geçirmiş ve bu topraklara Ermenileri yerleştirmişlerdir. Ermeniler ve Ruslar bölgede değişen dengelerin de etkisiyle Revan bölgesinde ortaya çıkan durumları kendi lehlerine çevirmeyi bilmişlerdir. XIII. asrın öncesinde merkezi Revan şehri olan Çukursaad Beylerbeyliği’nin Üçkilise ve ona yakın bölgelerinde Ermenilerin sayısı oldukça

³⁶ Mahmudov ve Diğerleri, **İrevan Hanlığı Rusya İşgali ve Ermenilerin Şimali Azerbaycan Torpağlarına Köçürülmesi**, s. 78-79

artmıştır. Ermeniler bu bölgelerde ticaret yaparak zenginleşmişler, kendi çıkarları için misyonerlik faaliyetleri yürütmüşlerdir. Bu çalışmalarını gelecekte kurmak istedikleri bağımsız Ermenistan için olmuştur. Bunun için de bölgede ortaya çıkan her fırsatı değerlendirmişlerdir.³⁷

1.1.2. Revan Bölgesi'nin Sosyal ve İktisadi Durumu

Revan Hanlığı'nda sosyal ve iktisadi hayat genellikle Azerbaycan'da sürdürülen hayata benzemektedir. XVIII. Yüzyılın öncesinde Rus elçisi Volinski, Revan'da bulunduğu sırada şöyle ifade etmiştir. İran'dan Türkiye sınırına kadar yerleşim yerleri içerisinde en güzel yerlerin Tebriz ile Revan toprakları olduğunu belirtmiştir. Revan Hanlığı'ndan dışarıya birçok çeşit ürün satılmaktaydı. Bu satılan ürünlerin tamamı Hanlığın kendi üretimi sonucunda elde ettiği mallardı. Bu üretilen ürünlerin içerisinde tahıl ürünlerinden başta buğday ve arpa önemli yer tutmaktaydı. Hanlıkta çeltik üretimi alçak yerlerde yapılmaktaydı. Bölgede bol miktarda pamuk ve tütün üretimi yapılmaktaydı. İpekçilik önemli bir değerdedi. Bağcılık önemli bir geçim kaynağıydı. Bağcılık derken şunu da ifade etmek isterim. Bu çalışmayı yapan Revan göçmeni bir ailenin torunu olarak şunu ifade edeyim. Dedemler doğduğum ve şuan da oturduğum köy olan Necefali ve bitişiğindeki Kadıkışlak Köyüne(Bu köyler Aras sınırındaki iki köydür. Şimdi olduğu gibi geçmişte de buraları bir Türk toprağı idi.) Şu an Ermenistan sınırları içinde bulunan İğdeli Köyü'nden gelmişler. İğdeli çok büyük bir köymüş. Orada bağları varmış. İğdeliyi terk etmek zorunda kalınca İğdeli Köyü'nün hemen karşısına yerleşmişler. Sınır çizilince de bir daha dönememişler. Oradaki bağcılık işlerini bulduğumuz Necefali Köyü'nde yapmaya devam etmişler. İğdir İlinde üzüm bağları sadece bizim köyde vardır. Revan'da çok çeşitli ürünler yetişmekteydi. Bunların tohumları çoğu zaman çevreden istenmekteydi. Nitekim Bayezid'ten, Tiflis Han'ı II. İraklı 1784 yılında Üçkilise Katolikosu aracılığıyla Revan'dan tohum almıştır.³⁸

Revan Hanlığı'nda Ağrı vadisinde yaylak ve kışlak olmak üzere hayvancılık yoğun olarak yapılırdı. İnsanlar hayvancılıktan iyi bir kazanç elde etmekteydiler. Hanlığın bu alandan iyi bir vergi kazancı da vardı. Revan bölgesine Tebriz'den kervanlar geliyor ve pirinç, pamuk, eritilmiş yağ vb. ürünleri alıp götürmekteydiler.

³⁷ Mahmudov ve Diğerleri, **İrevan Hanlığı Rusya İşgali ve Ermenilerin Şimali Azerbaycan Torpağına Köçürülmesi**, s. 80-81.

³⁸ Mahmudov ve Diğerleri, **İrevan Hanlığı Rusya İşgali ve Ermenilerin Şimali Azerbaycan Torpağına Köçürülmesi**, s. 103-104.

Revan coğrafyası gıda deposu görevini görmekteydi. Bölgeden Tiflis'e, Erzurum'a, Ahıska'ya, Kars'a pamuk giderdi. Yine Tebriz'e, Hoy'a, Bayezıd'a ve Van'a gıda maddesi olarak pirinç, buğday ve arpa götürülürdü. Bu ürünlerin ihracatından Revan Hanlığı'na her yıl çok ciddi paralar gelmekteydi. Bu durum da Hanlıkta yaşayan insanların ekonomik ve sosyal hayatına yansımaktaydı. Yine Revan'da dokumacılık sektörünün çok geliştiğini görmekteyiz.³⁹

Revan Hanlığı'nın ekonomisinin önemli kaynaklarından bir tanesi de İç ve dış ticaret idi. Hanlıktaki kervan yollarının korunmasından önemli miktarda kazanç elde edilmekteydi. Revan Hanlığı'nın toprakları bölgeden geçen kervanların geçiş yolları üzerinde bulunmaktaydı. Revan'ın coğrafi konumu arazilerini değerli kılmaktaydı. Kervanlar geçiş yolu üzerinde olan bu topraklardan sıkça geçmekteydi. Bu durumdan aynı zamanda hanlıkta yetiştirilen ürünlerin de etkisi vardı. Çünkü buradan dışarıya bol miktarda ürün satılmaktaydı.

XIX. Yüzyılda Revan Hanlığına gelen ve giden:

- 1-Gümrü, Mesdere, Serdarabat, Üçkilise, Revan, Nahçıvan ve Ordubad
- 2-Serdarabad, Ceferağa, Bayezıd paşalığı
- 3-Serdarabat, Aras Nehri kıyısı, Kağızman, Erzurum
- 4-Revan'dan Karabağ sınırına kadar gider
- 5-Revan, Üçkilise, Kars,

Yollarını izleyen kervanlar hanlığın topraklarına ulaşırlardı. Revan Şehri hanlığın ticaret merkezi konumunda olup, gelen ve giden bütün kervanlar mallarını burada değiş-tokuş yaparlardı.⁴⁰

1.1.3. Revan Bölgesinde Kültür ve Medeniyet

Revan Hanlığı topraklarında meydana gelen çatışmalara rağmen hanlığın topraklarında çok sayıda kültür ve medeniyet ürünleri ortaya çıkarılmıştır. Bunlar camiler, türbeler, koç heykelleri, epigrafik eserlerden bazılarıdır. Uzun zaman diliminde ortaya çıkarılan bu yüksek medeniyet ürünleri XIX. Yüzyılda Rusya'nın bölgeye girmesi ve bu toprakları işgal etmesinden sonra Ruslar ve Ermeniler tarafından bölgenin Türklere ait olduğunu belgeleyen bu Türk eserlerini bu topraklardan silmek maksadıyla ortadan kaldırılmıştır. İ. Şopen'in bildirdiğine göre

³⁹ Mahmudov ve Diğerleri, **İrevan Hanlığı Rusya İşgali ve Ermenilerin Şimali Azerbaycan Torpağlarına Köçürülmesi**, s. 105-107.

⁴⁰ Mahmudov ve Diğerleri, **İrevan Hanlığı Rusya İşgali ve Ermenilerin Şimali Azerbaycan Torpağlarına Köçürülmesi**, s. 110-113.

Revan Hanlığı'nda eğitim hayatı din hocalarının eliyle yürütülmekteydi. Hanlıkta her caminin yanında mutlaka büyük ve küçük medreseler vardı.⁴¹

XIX. Yüzyılda Revan Hanlığı işgal edildiği sırada Revan şehrinde Rus işgali sırasında yukarıda bahsettiğimiz medeniyet eserlerinden olan 8 tane cami vardı. Bunlardan iki tanesi Revan Kalesi'nin içerisindeydi. Bu camilerin içinde en güzeli Hüseyin Ali Han Camisi veya diğer adıyla Gök Mescit idi. Bu cami 1760-1768 yılları arasında Hüseyin Ali Han döneminde yapılmıştır. Bu camiye XX. Yüzyıl öncesinde Revan'daki Ermeniler tarafında büyük zararlar verilmiştir.⁴²

Revan Hanlığı Bölgesinde çok sayıda halk tarafından ziyaret edilen şeyhler, pirlar ve kutsal ocaklar bulunmaktaydı. Revan bölgesinde iki tane ziyaret edilen dağ bulunmaktaydı. Bunlardan bir tanesi Gökçe(Göyce) Gölü kenarında diğeri de Revan yakınlarında bulunmaktaydı. Buralara ziyarete gidenler adaklar adarlardı. Kurbanlar keserlerdi. Bölgede çok önemli kabul edilen Hz Pir Abbas Ocağını yöredeki Müslümanların yanı sıra Ermeniler de ziyaret ederlerdi. Diğeri ocak ise Miskin Abdal Ocağı idi. Miskin Abdal Kızılbaşların Rumlu soyunun birleşmesine dâhil on miskinli kabilesinin en sayılan lideriydi. Rumlu kabilesi Şialık dini felsefesinin yayılmasında bölgede Safevilere en fazla desteği vermiştir. Miskin Abdalın da Şah İsmail ile iyi dost olduğu bilinmektedir.⁴³

Revan Hanlığı'nın ekonomisi özetle tarım ve hayvancılığa dayalıydı. Bu ekonomik çalışmalardan elde edilen ek ürünler hanlığın ihtiyacını karşılamaktaydı. Bunun yanında komşu ülkelere de satılmaktaydı. Bölgedeki iktisadi uğraşlar ve zenginlik, Ortaçağdan bu yana belirgin bir şekilde kendini hissettirmektedir. Aras Nehri, Zengi Çayı ve bu nehirlere karışan küçük akarsularda bol miktarda balık elde edilmekteydi. Bunun yanında bölgede yeraltı madenleri de önemli bir değer taşımaktaydı bunlar; bakır, kurşun, gümüş, şap, cıva, gibi madenler vardı. Bunun yanında bölgede oldukça değerli kükürt rezervi de bulunmaktaydı. Bunların dışında Kulp'taki (Tuzluca) tuz madeni, bölgenin işletilen ve en çok tüketilen madeni durumundaydı. Hanlığın arazileri yeraltı ve yer üstü kaynakları bakımından oldukça zengindi. Bölgenin, Ortaçağ'dan itibaren ekonomik alanda en çok geliştiği iktisadi faaliyetlerine baktığımızda çulhacılık, boyamacılık ve işlemecilik önde gelen

⁴¹ Mahmudov ve Diğeri, **İrevan Hanlığı Rusya İşgali ve Ermenilerin Şimali Azerbaycan Torpağlarına Köçürülmesi**, s. 187-188.

⁴² Mahmudov ve Diğeri, **İrevan Hanlığı Rusya İşgali ve Ermenilerin Şimali Azerbaycan Torpağlarına Köçürülmesi**, s. 197-198.

⁴³ Mahmudov ve Diğeri, **İrevan Hanlığı Rusya İşgali ve Ermenilerin Şimali Azerbaycan Torpağlarına Köçürülmesi**, s. 200-202.

ekonomik çalışmalardandır. Bu ekonomik faaliyetlerin merkezi durumunda Revan Bölgesi'ndeki Divin Şehri idi. Özellikle Revan Hanlığı'nda, çok güzel ve kaliteli yn kumaşlar, halılar, çiçeklerle süslenmiş rengrenk ipekler üretilmekteydi. Bu üretimlerin bir diğer özelliği bu ürünlerin hammaddelerinin tamamına yakınının bölgeden retilmesiydi. Üretilen bu malların hem bölgede hem de bölge dışından istekli alıcıları vardı. Revan bölgesinde üretilen halılar piyasada çok sevilen rnlerdi. Boyama konusunda, Revan evresindeki Debil'e birkaç kilometre mesafede bulunan Ardaşat adlı yerleşim yeri boyama tezghları ile o kadar ünlü kazanmıştı ki oraya Arap tarihçiler, Karyat al-Kirmiz (Kırmızı Boya Beldesi) adını vermiştir. Ortaçağ'dan bu yana ifade edilen ticari ve ekonomik faaliyetler devam etmiş ve XIX. Yüzyıla kadar gelmiştir. Bu doğrultuda, Hanlığın arazilerinde XIX. Yüzyılda çeşitli ürünler bol ve ucuz olarak bulunabilmekteydi. Bunun nedeni ise üretimlerini kendilerinin yapmış olmalarıdır. evre lke ve Őehirlerden tüccarlar, Revan'a sürekli gelmekteydi. Gelen tüccarlar genel olarak pamuk, pirinç, bitkisel ve hayvansal yağlar, buğday, arpa, deri, kurutulmuş meyveler ve tuz alırlardı. Bölgede fazlaca yetiştirilen kkbaş hayvanlar nedeniyle, halı ve kilim retilimi yaygın durumdaydı. Ynden elde edilen elbiselik kumaşlar bölgede yaşayan insanların giyimlerinde önemli yer tutmaktaydı. Revan'da özellikle her ailede bir dokuma tezghı bulunmaktaydı. Bu ekonomik faaliyete uygun olarak boyacılık sektörü de gelişmişti. Revan'dan dış ülkelere yapılan ticaret faaliyetlerine 1846'da Kars'a gelen İngiltere'nin Erzurum Konsolosu W.R Holmes'da şahit olmuştur. Revan ile Kars arasındaki ticaret konusunda Holmes;*“Her yıl Revan'dan Kars'a 1.000 at yükü pamuk ithal edilmekteydi. Kars'taki tüccarlar bunu satın alır ve iki ya da üç at yükü miktarı yakın köylere götürürlerdi. Tüccarlar bu ham pamuğu köylerde eğirmek ve ip haline getirilmek amacıyla istekli olan ailelere belirli miktarda dağıttı. Tüccarlar eğrilen her 4 libre pamuk için 2,5 libre iplik almak şartıyla verirdi. Karşılığında köylüye önceden kararlaştırılan creti derlerdi.”*⁴⁴

Revan'dan getirilen pamuk Kars'ın köylerinde ipliğe dönüştürülüyor. Daha sonra bir kısmı Yusufeli ve Artvin bölgelerinde halka satılmaktaydı. Kars'a, Revan, Tiflis ve Gümrü'ye yn, manda ve öküz derileri getirilirdi. Kars'a getirilen ynn miktarı 22,5 ton civarındaydı. Bunun yaklaşık dörtte biri Kars'ta evlerde yatak, yorgan, yastık amacıyla kullanılırdı. Derilerin büyük bir miktarı Erzurum'a direk

⁴⁴ Kızılkaya, “XIX. Yüzyılda Revan ve çevresi”, s. 641-642

olarak giderdi. Az bir kısmı Kars'ta işlemden geçirilerek ayakkabı yapanlar tarafından ayakkabı yapımında kullanılırdı. Kars'tan Revan'a ticari mal olarak genelde kereste ağaç alış verişi yapılmaktaydı. Bu duruma örnek teşkil etmesi açısından dönemde yaşanan bir olaydan bahsedelim: Revan'da cami yaptırmak isteyen Hacı Abdulcabbar adlı Müslüman, Revan civarında kullanılabilecek bir orman olmadığından Kars'taki Rus Konsolosluğu aracılığıyla Kars Mutasarrıflığına kereste elde etmek için ağaç almak için istekte bulunmuştur. Yapılan bu istek İstanbul'a bildirilmiş, İstanbul'dan gelen cevapta, bu gibi isteklerin uygun bulunmadığı ifade edilmiştir. İstanbul'un hayır cevabının gerekçesi şöyledir: Rus tebaası olan tüccarlar, hastane, cami, kilise ve mektep yaptırmak bahanesiyle Kars bölgesinden ağaç satın almaktalar ve bunları memleketlerine geçirdikten sonra piyasaya sürerek bunları satmakta ve bunlardan yüklü miktarda kar elde etmektedirler. Dolayısıyla bu girişimin de buna benzer sonuçlar doğurmasından çekinmişlerdir. Bu durumdan dolayı kereste faaliyetlerine izin verilmemesi istenmiştir.⁴⁵

1.2. XIX. Yüzyılda Kafkasya'da Revan Bölgesi için yapılan Siyasi Mücadele

Çarlık Rusyası, sıcak denizlere inerek çeşitli faaliyetler de bulunmak istiyordu. Çıkarlarına rakip olarak gördüğü Osmanlı İmparatorluğu'nu ortadan kaldırmak ve zayıflatmak için uzun yıllar düzenli politikalar üretmiş ve bunları da sistemli olarak uygulamıştır. Bu düşüncelerden biri de Kafkaslar ve Doğu Anadolu üzerinden İskenderun Körfezi'ne ulaşmaktır. Buralara ulaştığı takdirde hem sıcak denizlerde söz sahibi olacak hem de İngiltere'nin ticaret yollarına ortak olacak idi. Çıkarları için uygun olan bu düşüncesi için Rusya, bölgede yaşayan İran ve Osmanlı Ermenilerini emperyalist menfaatleri doğrultusunda yönlendirme çabasına girmiştir.⁴⁶

Büyük Petro'nun sıcak denizlere inme düşüncesini siyasi bir vasiyet olarak kabul eden ve ülkesini bu vasiyet çerçevesinde sevk ve idare etmeye çalışan Rus Çarı Katarına XVIII. Yüzyılın ikinci yarısında bu düşüncüyü uygulama sahasına geçirmiş

⁴⁵ Kızılkaya, "XIX. Yüzyılda Revan ve Çevresi", s. 642-643.

⁴⁶ Davut Kılıç, "Rusya'nın Doğu Anadolu Siyasetinde Eçmiyazin Kilisesinin Rolü (1828-1915)", **Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 461, (Eylül 2001), s. 535.

ve Rus devlet planı haline dönüştürerek hayata geçirmiş ve bu doğrultuda büyük bir yol almıştır.⁴⁷

XVI. Yüzyılın sonlarından itibaren dünyada gelişen uluslararası dengeler Osmanlı Devleti'nin zararına gelişmeye başlayınca Osmanlı'daki iç siyaset bu olumsuz gelişmelerden etkilenmiştir. Dünyada savaşlarda artık ateşli silahların kullanılmaya başlamasının yanı sıra İspanya'nın XVI. Yüzyılın sonlarında Avrupa'da önemli bir güç olarak ortaya çıkması, bunun yanında Rusların yine bu Yüzyılda kuzeydeki ticaret yollarını kontrol altına almıştır. Bunun yanında İdil (Volga) Havzası'ndan Kafkaslara doğru genişlemeye başlaması, İran'ın Rusya başta olmak üzere batılı devletler ile ittifak yaparak Osmanlı Devleti'nin doğudaki sınırlarlarını rahatsız etmesi üzerine Osmanlı Devleti'nde bir takım sorunların ortaya çıkmasını sağlamış bu durumda devlette bazı sorunları ortaya çıkarmıştır. Kafkasya bölgesine hâkim olma mücadelesinin geçmişi XVI. Yüzyılın başlarına kadar gitmektedir. Bilindiği gibi Altın ordu Devleti'nin (XIII.-XVI.) Yüzyılda siyasi birliğinin sonra ermesi Moskova Devleti'nin (Rusların) tarih sahnesine çıkmasında önemli etken olmuştur. Büyük İvan'dan (1462-1505) Korkunç İvan'a (1533-1584) kadar Moskova Kinezliği'nin büyümesinde ilk uyguladıkları strateji ticari ve siyasi merkezlere sahip olan Türk- Tatar kuvvetlerini geri plana iterek onların sahip oldukları imkânları ele geçirmek birinci hedefleri olmuştur. Moskova Kinezliği'nin çevresindeki Altın ordu sonrası kurulan hanlıklara rağmen daha disiplinli ve güçlü olarak tarih sahnesine yer almasının altındaki Rus yöneticilerin uzun zaman idarecilikte kalmaları bunu sağlamıştır. Ayrıca uzun süre yaşayan idarecilere sahip olmaları Rusların kısa zamanda güçlenmesinde önemli derecede etkili olmuştur. Rusların seferler sonucunda bölgede ele geçirdikleri halkları belli bölgelere toplayarak bir amaç doğrultusunda yönlendirmesi Rusların, Kafkasya bölgesinde ilerlemesinin önemli bir politikasıdır. Kafkasya'nın kuzeyinde yaşayan Çerkezler ve Kabartaylar görünüşte Kırım Hanlığı'nın, Kefe Sancağına bağlıydılar. Bu bölgelerdeki Müslümanların birlikteliği daha çok kabile esasına dayanmaktaydı. Kafkasya'da Osmanlı'nın siyasi nüfusunu kabul edenlerin yanında kabul etmeyenlerde vardı. Kırım Hanları'nın Kafkasya bölgesindeki keyfi davranışlarda bulunmaları bu daha çok vergi işleriyle ilgiliydi. Bu tavırları Osmanlı hâkimiyetinin bölgede yerleşmesine zarar vermiştir. Rusya'nın Orta Asya ve Kafkasya

⁴⁷ Abdullah Temizkan, "Rusya ve Osmanlı Devleti'nin Kafkas Ötesinde Nüfus Mücadelesi", **Türk Dünyası İnceleme Dergisi**, Cilt: 6, Sayı: 2, (2006), s. 447.

doğrultusunda ilerlemesi, bunun yanında İran'ın Güney Kafkasya üzerindeki bir takım faaliyetler içerisinde bulunma faaliyetleri Rusya'ya avantaj sağlamıştır. İran bu süreçteki çalışmalarıyla Osmanlı Devleti'nin Hazar Denizi kıyılarına ulaşmasını engellemiştir. İran'ın Azerbaycan ve Dağıstan topraklarında uzun dönem hâkimiyet kurması Osmanlı Devleti'nin bölgede ilerleme şanslarını oldukça kısmıştır. Bu durum Rusya'ya hareket etme alanı sağlamıştır. İran, zaman zaman Ruslarla işbirliğine giderek İslam dünyasında zayıflatıcı bir rol almıştır. Ayrıca Osmanlı-İran mücadelesinin bir türlü bitmemesi, Osmanlı hazinesinin yapılan bu savaşlara da büyük oranda zarara uğramasına sebep olmuştur.⁴⁸

Kafkasya Bölgesi ama özellikle Azerbaycan toprakları XVI. Yüzyıldan itibaren Osmanlı ve İran gibi devletlerin mücadele alanı olmuş ve iki İslam devleti arasında sürekli el değiştirmiştir. Bölgenin Osmanlı siyasi gücünü tanınması ilk defa Yavuz Sultan Selim ile başlamıştır.⁴⁹

Ruslar'ın Anadolu toprakları üzerinde özellikle de İstanbul ve Boğazlar üzerindeki planlamaları, bu devletin kuruluşundan (M.S. 862) yıllarından yarım asır geçmeden Vreglerin "Tsar Grad"a (İstanbul) karşı seferleriyle başlamıştır. Bizanslılar geçmişte Rusların bu saldırılarından ancak çok para ödeyerek bu saldırıdan kurtulabilmişlerdir. Rus tarihinde İstanbul'un konumunun Rus işgal emellerinde Rusya'nın siyasi ekonomik ve kültürel ilişkilerinde büyük rolü olmuştur. Konstantinopolis, Rusya için daima bir çekim merkezi olarak kalmıştır. Bu önemli merkezin yolu Karadeniz'in kuzeyini hâkimiyetlerinde bulduran birçok Türk toplulukları Peçenekler, Uzlar ve Kumanlar-Kıpçaklar veya Devletleri Altınordu, Kırım Hanlığı ve Osmanlı İmparatorluğu tarafından sekiz Yüzyıl gibi uzun bir zaman içinde Rusları bu bölgeden uzak tutmuştur Türkler. Ruslar İstanbul yolunun kendisine kapalı olmasına karşılık Rusya'nın önceleri Bizans'ın sonraları Osmanlı Devleti'nin başkenti İstanbul'a ulaşmayı her zaman Rus dış politikasında ön planda tutmuştur. Bu ilgilenme önceleri dini önemde iken daha sonraları ise tamamı ile siyasi değer almaya başlamış. Bu ilgiye bir müddet sonra ekonomik çekim noktaları eklenince XVIII. ve XIX. Yüzyıllar boyunca ve XX. Yüzyılın başlarında Rus siyasetinin temel noktasını olmuştur. Boğazları ele geçirerek Akdeniz'e çıkmak

⁴⁸ Necmettin Aygün, "Kafkasya'da Rus-Osmanlı Mücadelesi ve Kars Dolaylarında Sınır İhlalleri (1826)", **Hacettepe Üniversitesi Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 6, (2007), s. 90-92.

⁴⁹ İbrahim Yılmaz çelik, "XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye'nin Kafkasya Politikası", **Genelkurmay ATASE Askeri Tarih Semineri Dergisi**, Sayı: 8 (Ekim 2001), s. 2-19.

siyasetini Deli Petro (I. Petro) zamanından bu tarafa Rus devlet politikası haline getiren Rusya bu doğrultuda sınırsız bir faaliyet göstermiştir.⁵⁰

Tarih boyunca bu bölge üzerinde büyük devletlerarasında hâkimiyet mücadelesinin hiç durmadan sürdürüldüğü görülmektedir. İlkçağlarda Romalıların, Perslerin, İskitlerin yerini Ortaçağda Bizanslılar, Sasaniler ve Hazarlar gibi toplumlar almışlardır. Bu yapılan topyekün mücadelede Kafkas dağlarının sınır oluşturduğunu görüyoruz. Gerek Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun gerekse Moğolların hâkimiyetleri Kafkasya üzerinde en fazla etki bırakan siyasi faaliyetlerdir. Kafkasya Bölgesinde hâkimiyet kuran Cengiz Han'ın büyük oğlu Cuci Han'ın soyundan gelenlerin başında buldukları Altınordu Devleti, Rusların, Kafkasya'ya inmesine engel olmuş ve Ruslar üzerinde siyasi baskı oluşturmuştur.⁵¹

Timur'un Altınordu Devleti'nin yıkılışında etkili olması bu devletin hanlıklara bölünmesine neden olmuştur. Kırım, Kazan, Astrahan bu ortaya çıkan hanlıklardandır. Ortaya çıkan bu durum Türk dünyasından çok Rusya'nın işine yaramıştır. Kuzeyde bulunan Rus prensleri bu olaydan sonra toparlanmaya başladılar. Ruslar, Türk hücumlarına karşı koyma ve nihayet karşı saldırıya geçebilme imkânını Kafkasya'daki bu güç değişiminden sonra elde edebildiler. Rusların bu kadar kısa sürede hızla ilerlemelerinin nedeni yukarıda belirtilen Türk hanlıklarının kendi aralarındaki mücadeleleri olmuştur. Hanlar arasındaki husumet ve mücadele o derece fazlaydı ki, hanlardan bir tanesi Ruslar üzerine sefere çıktığında diğer bir han onu arkadan vurmak için fırsat kolluyordu ve bunu eyleme dökmekten'de çekinmiyordu. Dönem itibarı ile en güçlü hanlık olan Kırım Hanlığı'nın takip ettiği, Altınordu Devleti'ni yeniden kurma düşüncesi, hanlığın uyguladığı politikalar ile başarılabilir bir düşünce değildi. Hanlar kendilerini Rus Kinezikleri'nin efendisi saymaktaydılar ve eski güçlerinin aynı olduğuna inandıklarından Ruslara tepeden bakarak onları eskisi gibi zayıf görmekteydiler. Bu bakış açısı onlar için ileride bir felakete dönüşecektir. Kendilerini onlardan üstün görmekteydiler öyle ki Moskova Kinezleri Kırım Hanı'na hediyeler göndermekteydiler. Bu eski bir öğretilmiş davranıştı. Gönderilen hediyeler tutulan defterlere yazılırdı. Moskova hükümeti bu defterlerde ne yazılı idiyse onu gönderirdi. Rus derebeyleri zamanla teşkilatlandılar ve hanlıklar arasındaki mücadelelerden

⁵⁰ Yıldırım, **Rus-Türk-Ermeni Münasebetleri (1914-1918)**, s. 6-7.

⁵¹ Abdullah Saydam, **Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997, s. 25.

faydalanarak hanlıkların da kendi aralarındaki mücadeleden yorgun düşüp zayıflamalarının etkisiyle siyasi güç olma süreçleri hızlandırdılar. Bu hızlanma ve toparlanıp güçlenme ileride Kafkasya'daki güç dengelerini derinden sarsacaktır.⁵²

Rusların, Kafkasya'da hâkim güç konumuna yükselmesi XVI. Yüzyılın sonlarından başlayıp XIX. Yüzyılın ortalarına kadar süren azimli ve kararlı mücadelelerinin sonucunda gerçekleşmiştir. Ruslar Petro zamanında, yine bu politikalara devam etmişlerdir. Kafkaslar, Rusya açısından önemli bir bölge idi. Burası stratejik açıdan geçmişten günümüze hep önem arz eden bir bölge olmuştur. Rusya, burayı aynı zamanda bölgede iki önemli rakibi olan Osmanlı İmparatorluğu ve İran'a karşı ilerlemek için uygun bir üst olarak görmüştür. Aynı zamanda kendine karşı bu bölgeyi koruyucu bir kalkan olarak değerlendirmiştir. Özellikle Osmanlı İmparatorluğu ve İran tarafından gelecek askeri müdahalelere karşı kendi kontrolü altında koruyucu bir duvar olarak düşünmüştür.⁵³

Ruslar, Kafkaslarda güneye ilerleme siyasetlerinin ilk dönemlerinde XVI. Yüzyıldan XVIII. Yüzyıl ortalarına kadar mümkün olduğunca Osmanlı İmparatorluğu'nun fazla dikkatini çekmeden onu rahatsız edecek davranışlardan kaçınmak şeklinde olmuştur. Bunun yanında Osmanlılarla dostluk ilişkileri kurarak Hazar Denizi kıyılarından güneye doğru ilerlemeye başladılar. Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetinin etkili olduğu yerlerden uzak durmaya çalışmıştır. İran ve Osmanlı Devleti'nin sürekli mücadele ve muharebe halinde olması bölgedeki Rus ilerlemesinin önünü açmıştır. Bu iki devlet yaklaşmakta olan Rus tehlikesini görebilselerdi ve buna karşı birlikte önlem alabilmeyi başarabilselerdi, bu coğrafyada başka bir tarih yazılabilirdi. Fakat bu durum başarısız Ruslar Kafkasya bölgesinde Hıristiyanlığı yaymak içinde gayret göstermişlerdi.⁵⁴ Osmanlı Devleti, İran ile yaptığı uzun ve yorucu mücadelelerden dolayı yıpranmıştır. Gürcistan ve Azerbaycan toprakları bu savaşlar sırasında çok yıpranmış ve sürekli el değiştirmiştir. Uzun süren savaşlardan dolayı oluşan bu istikrarsızlık bölgenin iktisadi ve sosyal dengesini altüst etmiştir. Osmanlı bu durumdan olumsuz etkilenmiştir. Bölgede yıllarca süren Osmanlı- İran mücadelesinin bu iki devleti zayıflatması, Rusya'yı güçlü bir devlet haline getiren Çar I. Petro, bu durumdan

⁵² Saydam, **Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)**, s.26

⁵³ Fırat Karabayram, **Rusya Federasyonunun Güney Kafkasya Politikası**, Ankara, Lalezar Kitabevi, 2007, s. 21-22.

⁵⁴ Aygün, **"Kafkasya'da Rus-Osmanlı Mücadelesi ve Kars Dolaylarında Sınır İhlalleri (1826)"**, s. 93-94.

faydalanmak istedi. Rus Çarı, İran ve Orta Asya istikametinden Hindistan'ın doğal kaynaklarına varmak istiyordu. Ülkesinde iktisadi hayatı canlandırmak, ticari gelişmeyi sağlamak ve ipek, bakır, pamuk gibi hammadde kaynakları ile seyrek nüfuslu toprakları ele geçirmek kararındaydı. Bunları başarmak için Kafkasya'daki önemli geçitleri ele geçirmek istiyordu. Osmanlı Devleti'nin duraklama döneminde sıkıntılarının olması, İran'ın karışıklıklarla çalkalanması hemen yanı başlarında bir daha zayıflamayacak şekilde Rusya'nın gücü ve bu gücün gölgesi yükseliyordu. Fakat bunu bölgenin iki güçlü devleti olan Osmanlı ve İran fark edemediler.⁵⁵ Nadir Şah 1747'de öldürülünce İran'da iç karışıklıklar ortaya çıktı. Bundan faydalanan Azerbaycan Türkmenleri, İran'dan ayrılarak kendi hanlıklarını kurdular. Bu hanların çoğu Osmanlı halifesine bağlı ise de, Osmanlı Devleti'nin dış politikasındaki etkisizliğinden dolayı Rusya'ya karşı siyasi ve cephe birliği kurulamadı. Osmanlı Devleti kendisine gelen yardım taleplerini karşılayamamış ve sadece içi boş vaatler vermek zorunda kalmıştır. Azerbaycan'daki Hanlıkların başındaki hanların birbirleriyle mücadeleleri ve birbirlerine derin nefret duymaları gelecekte Rusların yapacakları saldırılar karşısında Azerbaycan'ın savunmasız ve birliksiz kalmasına neden olmuştur. Bu sonucun yaşanmasında Azerbaycan'da yerli ve bağımsız devlet geleneği çerçevesinde, birlik anlayışının olmayışı en önemli neden sayılır. Azerbaycan'ın, tarihi süreçte merkezleri başka bölgelerde olan devletler tarafından yönetilmesinin de birlik ruhunun oluşmasını zorlaştırdığı bir gerçektir.⁵⁶

XVIII. Yüzyılın ortalarına doğru Kafkasya'daki Osmanlı-İran mücadelesine Rusya'nın da katılmaya başladığını görmekteyiz. Rusya'nın gücü, büyük Rus gruplarını bölgeye sevk etmesiyle başlamıştır. Çerkez toplulukları ile yağmacılıkla geçimlerini sağlamaya çalışan Çeçen topluluklarını baskı altına almaya başlamışlardı. Ruslar Kafkasya bölgesinin nüfus dengelerini kendi lehlerine çevirmek için işe başladılar ve zamanla nüfus işini kendi lehlerine dengelemeye çalıştılar.⁵⁷

Küçük Kaynarca Antlaşması, XVIII. Yüzyılda Osmanlı Devleti ve Rusya arasında imzalanan ve çok ağır şartlar taşıyan, ayrıca o zamana kadar her iki devlet arasında yapılan en ağır antlaşma olmuştur. Osmanlılar açısından önemi Küçük Kaynarca Antlaşması akabinde Kırım'ın elden çıkmasıdır ve bu durum Osmanlı

⁵⁵ Saydam, **Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)**, s. 30-31

⁵⁶ Saydam, **Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)**, s. 32-33.

⁵⁷ Saydam, **Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)**, s. 33.

Devleti'ni oldukça zor duruma sokmuştur. Dönem itibariyle Osmanlı'nın Kırım politikası gereği Kırım Hanlığı'nın çok güçlenmesi istenmediğinden Osmanlı tarafından yürütülen bu politikanın da Kırım'ın elden çıkmasında etkili olduğu muhakkaktır. Ayrıca Osmanlı Devlet adamlarının Rus tehlikesini yeterince kavrayamadıkları görülmektedir. Örneğin Ahmet Cevdet Paşa bu durumu şöyle ifade ediyor: "*Rusların böyle bir devlet olacağı kimin aklına gelebilirdi*". Ayrıca Osmanlı devlet yetkilerinin Kafkasya'daki değişimleri özellikle Rusları iyi takip etmediklerini de göstermektedir.⁵⁸

Çarlık Ruslar II. Katherina döneminde Kafkasya bölgesinde genişlemeyi bir milli siyaset durumuna getirmişlerdir. Bu dönemde Osmanlı Devleti'nin zayıflamasının da etkisiyle devletten uzaklaşan bazı Kafkas toplulukları Rus Çarlığı'nın hedefine girmişti. Rus generali Potemkin'in 1784 yılında Tiflis'e gelmesinden sonra Kuzey Kafkasya'da kurulan '*Kafkasların Hükümdarı*' anlamına gelen Vladikafkas şehrini kurmaları Rusların bu bölgede uzun soluklu planlarının olduğunu göstermekteydi. Rus Devlet aklının planı Kafkasları tamamen ele geçirmektir.⁵⁹ Bütün bu gelişmeler yaşanırken Osmanlı Devleti de Kafkasya ile ilgili düşüncelerini artık uygulanabilir bulmadığından bir özeleştiriyi yaparak Doğu bölgeleri ve Kafkasya ile yakından ilgilenmeye başladı. Osmanlı Devleti Rusya'ya karşı Asya'daki topraklarını korumak için Çerkezleri sınırda bir tampon bölge olarak kullanmaya karar verdi. Osmanlı Devleti'nin yaptığı çalışmalar sonucunda bazı Kafkas toplulukları Çerkezler, Çeçenler, Lezgiler ve Gürcüler arasında İslamiyet'i yaymaya çalıştılar bunda da kısmen başarılı oldular. Bağımsızlıklarına düşkün olan Kafkasların Rusya'ya kolayca teslim olmaları elbette mümkün değildi. Nitekim Osmanlı Devleti'nin teşvikleri ile hemen elde edilen fırsatlar değerlendirilerek Rus hâkimiyetine karşı direnişler baş göstermiştir. Ayrıca Osmanlı yönetimi bölgede Ruslara karşı Azerbaycan, Dağıstan ve Çerkez Hanlarını Kafkasya'daki mücadelede yanında tutmak için onlara bir takım hediyeler göndermekteydi. Kafkasya'daki bağımsızlık faaliyetlerinin ilk örneği olan İmam Mansur'un lideri olduğu ve Nakşibendî Tarikatı tarafından sevk ve idare edilen hareket Rus yönetimini derinden sarsmıştır. Bu mücadele Rusya'ya karşı Kafkasya'da karşı konulabileceğini kanıtlamıştır. Rus yönetimini oldukça zor durumda bırakmışlardır. Ruslar ekonomik yönden çok zarar görmüşlerdir. Kafkaslarda Ruslar karşı kazanılan galibiyetlerin

⁵⁸ Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, s. 33-35

⁵⁹ Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, s. 35.

temelinde Rus yönetimine karşı duyulan öfke yatmaktadır. XVII. Yüzyılın sonlarına doğru Rusya belirli bir süreliğine de olsa Azerbaycan ve Dağıstan topraklarının bir bölümünü tekrar ele geçirmiştir. Bu dönemde İran tahtına geçen Kaçar hanedanından olan Ağa Muhammed Han, Rusya'ya yenilen Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'daki gücünü kaybettiğini düşünerek bölgede faaliyetlere başladı. Azerbaycan ve Gürcistan'a baskılar uyguladı. Gürcüler, bölgede sıkışınca bu sırada Ruslardan yardım talep ediyorlar. Ruslar kendilerinden istenen bu yardım fırsata çevirmek gayretine girmişlerdi. Bunun sonucunda da Kafkasya'ya bir ordu sevk ettiler. Gürcistanlıların yardımına gidiyorlar; fakat bunun yanında Ruslar, Dağıstan bölgesi, Bakü, Şamahı ve Şuşa bölgelerini ele geçiriyorlardı.1798'de Gürcistan'ın başına geçen yeni kralı XII. George, akıllı ve dirençli değildi. O,Türkler, İranlılar ve kendisine karşı isyan eden kardeşleriyle girdiği mücadelede yetersiz kalınca, Rus Çarı I. Pavel'den yardım istedi. Rus Çar, Tiflis'e askeri birlikler gönderdiği gibi Gürcistan kralı George ile bir anlaşma imzalayarak Gürcistan'ın adeta kaderini eline aldı.5 Aralık 1799'da XII. George, 1800 yılında öldü. Rus Çar'ı oğlu David'i onun yerine getirdi.1801 yılında Yeni Çar Rusya'da tahta çıktıktan kısa bir zaman sonra ilan ettiği bir ferman ile Gürcistan'ın Rus vilayeti olduğunu ilan etti. Kafkasya'daki Rus komutanı General P.Tsitsinov, Gürcistan'ın Rusya'nın elinde güvenli bir şekilde kalması için Doğu'da Hazar Denizi Güney'de ise Aras Nehri boyundaki bölgelerde genişleyerek Azerbaycan'daki Türk Hanlıkları üzerindeki güçlerini pekiştirmek gerektiğine inanıyordu. Rus komutanın amacı Azerbaycan'daki Hanlıkları Rusya'ya bağlamaktı. Bu düşünce çerçevesinde bazı hanlıklarla Karabağ, Şirvan, Şeki Ruslara zorluk çıkarmadılar onlarla rahatça anlaşma imzaladılar. Bu anlaşmalar gereğince Ruslar Azerbaycan'daki Türk Hanlıklarının kendi iç işlerinde serbestçe yaşamalarına karışmayacaktı. Ayrıca bu hanlık makamındaki insanlar bu makamı oğullarına miras olarak bırakabileceklerdi.⁶⁰

Ruslar, Deli Petro(I.Petro) ve II. Katerina döneminde Kafkasya'ya ağır ağır girmeye çalışmışlardı. Gürcistan toprakları üzerinde İran ve Rusya mücadele etmiştir. Özellikle Rusya'nın bu bölgeye yerleşmek istemesi ve İran'ın buna karşı durması ve Kafkasya'da kendi durumunu korumaya çalışması İran Devleti ile sorunların ortaya çıkmasına neden oldu. İran Rusya arasında 1804-1805yılları arasında yapılan savaşlarda Ruslar galip çıkmış. Bakü, Nahcivan, Revan Hanlıkları

⁶⁰ Saydam, **Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)**, s. 36-42.

Rusya tarafından işgal edilmiştir. Bu dönemden sonra Kafkaslara yerleşen Rusya, Osmanlı Devletini bölgede tehdit etmeye başlamıştır. Bu dönemden sonra Osmanlı-Rus savaşlarında Ermenilerin desteğini alan Rusların, Ermenileri çıkarları için kullanmaktan başka bir niyetleri yoktu. Ruslar, İran topraklarında ve Osmanlı topraklarındaki Ermenileri yaşadıkları bölgelerden başka alanlara kaydırmaya başlıyorlar. Kendileri için gelecek adına planlar yapmaya başlamışlardı. Ruslar, bu planlar doğrultusunda Ermenileri daha sonra İran ve Osmanlı'ya karşı kullanacaklardır. Ruslar, Ermenileri istedikleri bir sınır hattında toplamaktaydılar. Bölgede bulunan Ermenilerin de Rusya'nın gücünden faydalanarak gelecekte bir Ermeni Devleti'nin temellerini atmak istediklerini görmekteyiz.⁶¹

⁶¹ Yıldırım, **Rus-Türk-Ermeni Münasebetleri (1914-1918)**, s. 30.

İKİNCİ BÖLÜM

XIX. YÜZYILDA REVAN BÖLGESİ İÇİN YAPILAN SİYASİ MÜCADELE

2.1. Rusya ve Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'da Nüfuz Mücadelesi

Ruslar, Kafkasya'da hâkimiyet kurmak için iki yol izlemişlerdir. Birincisi Kafkasya bölgesinde yaşayan Türker'in buradan sürülmesi siyaseti olmuştur. Ruslar bu düşüncelerini her vakitte, savaşta ve sulh'ta uygulamışlardır. Bu siyasi planları doğrultusunda XIX. Yüzyılda iki milyondan fazla Müslüman ahali vatanından göç ettirilmiştir. Birçoğu da vefat etmiş veya öldürülmüştür. Kafkasya'dan bu katliamdan kaçanlar, Osmanlı Devleti'ne sığınmışlardır. Rusların Kafkasya'ya yerleşme politikalarının ikincisi ise Kafkasya'ya Hıristiyan toplulukların yerleştirilmesidir. Ruslar, Slav Hıristiyanları Kuzey Kafkasya'ya, Ermenileri de Güney Kafkasya'ya davet ederek yerleştirmeye çalışmışlardır. Ruslar Kafkasya'da kendilerini gelecek dönemde rahatlatmak için siyaset uygulamaya başlamışlardır. Ruslar yine Kafkasya'daki planları gereği Gürcüler ve Ermenilerle ticaret yapmayı ve bu iki topluluğun ileri gelenlerinin çocuklarını kendi okullarında okutmayı kabul etmişlerdir. Bu planlarında Rus çıkarları birinci derece önemliydi. Açılan bu okullarda özellikle Osmanlı Ermenileri üzerinde durulmuş, Ermeni milliyetçileri yetiştirilmiştir. Bu politikadan Osmanlılar zarar görmüş, Rus Devleti ise çıkar sağlamıştır. I.Petro, Doğu'da yapılan ticaretten faydalanabilmek için Ermenilerden yararlanmıştır. Rus Çarı, Ermenileri Rus topraklarında yaşamaya davet etmiş, kendilerine her türlü yardımın yapılacağını belirtmiştir. II. Katerina, Osmanlı-Rus Savaşı sırasında General Suvarov'dan Ermeni İstiklal Projesi düzenlemesini istemiştir. 1783'te Prens Grigori Potemkin, 19 Mayıs 1783'teki mektubunda Çariçe II. Katerina'ya: "İmkânımız bulduğumuz zaman Karabağ'ı hemen Ermenilerin emrine vererek Asya'da Hıristiyan Devlet kuracaklarını belirtmiştir. Ermenilerin Eçmiyazın Katolikosu (Osep Argotyan) Rusya ile Osmanlı Devleti ve İran arasında sınır olacak Ararat Krallığı'nın kurulmasını istemiştir. Yine 1796'da St. Petersburg'da yapılan ve Ermeniler adına (Osep Argonyan'la Hovannes Lazaryan)'in Rusya adına Prens Grigori Potemkin ve General Suvarov'un iştirak ettiği görüşmelerde İran'ın egemenliğinde olan Azerbaycan'daki Hanlıklarının topraklarında yaşayan Ermenilerin Ruslar'ın teşviki ile başkaldırması için ortam hazırlanmasına karar verildi. İsyanlıların Revan'ı ele geçirmeleri ve Rusya kontrolündeki merkezi Revan

olan Ermenistan Krallığı kurularak krallığına Prens Grigori Potemki'nin getirilmesine karar verilmişti. Fakat bu plan uygulanamamıştır. Bu dönemde Azerbaycan Hanlıkları ise Rus emperyalizmine karşı Osmanlı Devleti'nden istekte bulunmuşlardı. Osmanlı Devleti sıkıntılardan kurtulamadığından isteklere cevap verememiştir. Bu uygun ortamda, Gürcü Kralı II. İrakli, Rusya'nın desteğini alarak, Gence ve Revan Hanlıkları topraklarına hücumlar düzenlemiştir. Ayrıca bütün bu gelişmeler olurken Ruslar, Gürcüleri hep himaye etmiştir.⁶²

Ruslar vaat ettikleri korumayı göstermek için, Gürcistan'da bir askeri güç bulundurma sözünü,3 Kasım 1783'te iki nişancı taburu, Gürcülerin sevinçleri arasında Gürcistan'ın merkezi olan Tiflis'e girdi. Ruslar Hıristiyan Gürcülere güven vermeye çalışıyordu. Daha sonra Ruslar, General Potemkin önderliğinde otuz beş bin kişilik kuvvet daha göndermişlerdi. Ruslar bu askeri sevkiyatın Osmanlı Devleti'nin dikkatini çekmemesi için başka bahaneler ileri sürdüler. İran ve Dağıstan arasındaki yerde sağlamayı düşündükleri anlaşmayı gösterdiler. Fakat Osmanlı Devleti'nin adamları bu askeri yığınağın amacının Azerbaycan Hanlıklarını Ruslara bağlamak amacıyla kullanılacağını söylemişlerdir. Askerlerden bir kısmının ise Ermeni Salomon'un yönetiminde hareket edeceğinden kaygıları olduğunu İstanbul'a bildirmişlerdir. Osmanlılar Kafkaslardaki Müslümanlara yardım etmek istemiş fakat bunda başarılı olamamışlardır. Bu nedenle Osmanlılar bu uydurmalara kanmadılar. Kafkas bölgesindekilerin Müslüman topluluklara yardım edilmek istendi fakat bu çabasında pek etkili olmadı.⁶³

1783 tarihinde koruyucu bir rol olarak Gürcistan'ı kendisine çeken Rusya, Kafkasya'da kendisine bağlı Rus Devletinin kontrolünde bir devlet kurmayı planlıyordu. Rusya, Gürcistan'la birlikte İran'ın hudutları içerisinde kalan Eçmiyazin ve Katolik kilisesinin etkisinden ötede kalmış Ermeniler hakkındaki çalışmalarını artırmaya başladı. Ruslar işe daha önce Gürcü ve Ermeni Kiliseleri ile varılan anlaşmaları yenilemekle başladı. Bu anlaşmalarda Ruslar, Ermeni ve Gürcüleri Osmanlı Devleti'ne karşı koruyacaklarını bildiriyorlardı. Ruslar bölgede Osmanlı ile mücadelesinde kendisine bazı ittifaklar kuruyordu. Rusya ikiyüzlü politikalarına yine devam ediyor, aynı zamanda Azerbaycan Hanlıkları'na da hediyeler gönderiyorlardı. Böylelikle onları kendi tarafına çekmeye çalışıyordu. Osmanlı Devleti hem batıda hem de doğu sınırında sıkıntılar yaşamaktaydı. Bu durum da bölgedeki güç

⁶² Toksoy, **Revanda Son Günler, Türk Yönetiminden Ermeni Yönetimine**, s. 23-24.

⁶³ Temizkan, "Rusya ve Osmanlı Devleti'nin Kafkas Ötesinde Nüfus Mücadelesi", s. 451.

dengelerini Osmanlı açısından olumsuz etkiliyordu. Osmanlı Devleti, Azerbaycan Hanlıkları'nı kendi yanına çekmeye çalışıyor bunu da bölgeye yakın olan Çıldır Valisi vasıtasıyla yapıyordu. Osmanlı Devleti bu çalışmalarında başarılı olamadı. Azerbaycan Hanlıkları'nın az bir kısmı Rusya tarafına istek göstermiştir. Çoğunluğu İstanbul'a bağlı kalmayı devam ettirmiştir.⁶⁴

Ruslar, XVIII. Yüzyılın son çeyreğinde Kafkaslarda harekete geçiyorlar. Önderleri Başpapaz Housep'tir. Rusya'da yaşayan Ermeniler çok büyük çabalarla bu faaliyetleri destekliyorlardı. Ruslar bu karşı hareketle daha önce ellerinden çıkan Derbent, Bakü, Kuba, Gence, Şamahı, Şuşa bölgelerini alarak Karabağ'a kadar ilerlediler. Ermenistan bölgesi de Rusya'nın yönetimine geçti. Ruslar Ermenistan'ı ve Gürcistan'ı ele geçiriyorlardı. Rusların düşüncesi şimdi bu aldıkları bölgelerdeki Hıristiyanları arkalarından sürükleyerek Kars bölgeleriyle birlikte yüksek yaylaları ele geçirip, buralara yerleştikten sonra Erzurum ve Azerbaycan yaylalarına yerleşerek ve Anadolu'nun içerisine kadar olabildiğince gidebilmektir.⁶⁵

XVIII. Yüzyılın son çeyreğinde yapılan Antlaşma Gürcistan'ın siyasi gerçeğini kabul etmiyordu. Gürcistan'ı dış dünya ile bağlantılarını koparıyordu. Ruslarla yapılan bu antlaşma aslında Rusların Gürcistan'ı elde etmek anlamına gelmekteydi. Ruslar bölgede ortaya çıkan en ufak bir olayı kaçırmamıştır. Gürcülerin kendilerinden Osmanlı ve İranlılara karşı istedikleri yardımı bir fırsata çevirmeyi bilmiştir. Bunu bölgeye girmek ve istediklerini yapmak için hep bir bahane olarak kullanmıştır. Müslümanlar Rus askerinin Tiflis'e girmesini istemiyordu. Çünkü Müslümanlar bunu bir tehdit olarak görmekteydiler. Ruslar da buraya yığıldıkları askeri yığınakları genelde Osmanlı, İran ve hanlıklar üzerine sefer yapmak için kullanmıştır. II. Iraklı Han'ın Rus hâkimiyetine girmesinden sonra Faş ve çevresinin muhafızlığına atanan Halil Paşa'ya İstanbul'dan bir mektup gelmiştir. Rusların bölgedeki faaliyetleri sorulmuştu. II. Iraklı Han'ın çok iyi takip edilmesi istenmiş. Ayrıca Azerbaycan Hanları'nın istediği üzere Rusların İran'a girebileceği ve bunun için dikkatli davranması gerektiği bildirilmiştir. II. Iraklı Han bir dönem Osmanlı'ya yanaşmış olmayınca da Rusların tarafına geçmiştir. Bu dönemde Ruslar İran'a girmek için çalışmalarını devam ettiriyorlardı. Revan Hanı Hüseyin Han Rusları bölgede büyük bir memnuniyetle kabul etmiştir. Rusların fırsat buldukça Osmanlı Devleti'yle olan anlaşmayı ihmal ediyorlar. İran toprağı olan Gilan ve Mazanderan

⁶⁴ Toksoy, **Revanda Son Günler, Türk Yönetiminden Ermeni Yönetimine**, s. 24

⁶⁵ Kazım Karabekir, **Ermeni Dosyası**, İstanbul, Emre Yayınları, 2008, s. 124-125

hatta bütün İran topraklarını ele geçirmek istiyorlardı. Bu durum Osmanlı Devleti'nce biliniyordu. Bu istihbaratlara göre tedbirler alan Osmanlı Devleti bölgedeki valilerini uyarmakla kalmıyor aynı zamanda İran Devletindeki yetkilileri de yaklaşan Rus tehlikesine karşı uyarıyordu. Osmanlı yetkilileri, Dağıstan Hanları'na mektuplar göndererek onları Ruslara karşı herhangi bir işgal durumunda mücadele etmeye çağırıyordu. Bu noktada onları teşvik ediyordu.⁶⁶

1799 yılında Rusların başkenti olan Petersburg'ta Ermenilere bağımsızlık kazandırmak maksadıyla önemli bir toplantı yapılmıştır. Bu toplantıda Ermeniler adına Argutyán ile Hovhannes Lazaryán katılmıştır. Antlaşma ile Rusya'da Ermeni okullarının açılmasına karar verilmiştir. Bunların amaçlarına göre okullarda yetişecek Ermeni gençleri, kurulmak istenen Ermenistan Devleti'nin oluşturulması sürecinde kullanılacaklardı. Kurulacak Ermenistan ancak böyle hayat bulabilirdi. Onlara göre işin içine kendi elleri ile yetiştirdikleri Ermeni milliyetçisi gençlerini sokmasalar iş yavaş gidecekti. Bunun yanında Türkiye ve İran'dan alınacak topraklar üzerinde kurulmak istenen Ermeni Devleti'ne Ruslar tarafından istedikleri yardımlar yapılacaktır diye de karara bağlanıyor. Fakat daha sonra bu plan beklenilmeyen gelişmelerden dolayı gerçekleşmemiştir. Fakat Ermeniler ve Ruslar bu planın ısrarla takipçisi olmuşlardır.⁶⁷ Ermeni sorunu ile Rusyaların sıcak denizlere inmek için uyguladıkları politik hamlelerle aynı zamana denk düşmüştür. Bundan dolayı Ruslar, Ermeni konusuyla daha çok ilgilenmeye başlamışlardır. Zamanla Ermenilerin, Osmanlı topraklarında ve Kafkasya'da bölücü çalışmalara girmesinde Rusların büyük destekleri olacaktır. Rusya Osmanlı Devleti'nin içindeki Hıristiyan azınlıkların bağımsızlığı ile XVIII. Yüzyıldan beri ilgilenmeye başlamıştır. Bu çalışmalardan en son Ermeniler etkilenmişlerdi. Daha sonra Rusların bu çalışmalarına yoğun bölücü faaliyetlerle cevap vermişlerdir. Yukarıda belirtilen Rusya ve Ermeniler arasında yapılan antlaşmalar gereği açılan okullarda eğitilen Ermeni subayların birçoğu ülkelerine gitmemiş, ciddi bir kısmı Rus ordusuna katılmışlardır. Şüphesiz Rusların da istekleri bu doğrultuda idi. Amaç Ermenileri Kafkasya'daki planlarında kullanmaktı. İran ve Osmanlı topraklarında oldukça fazla Ermeni yaşamaktaydı. Bu bölgelerdeki Ermenilerin teşkilatlandırılması, isyana teşvik edilmesi gerekiyordu. Ruslar bunları da kendi okullarında istedikleri gibi eğitmişlerdi. Ruslar Revan topraklarını elde etmek maksadıyla 1803 yılından 1813

⁶⁶ Temizkan, "Rusya ve Osmanlı Devleti'nin Kafkas Ötesinde Nüfus Mücadelesi", s. 451-453

⁶⁷ Toksoy, **Revanda Son Günler, Türk Yönetiminden Ermeni Yönetimine**, s. 24

yılına kadar İran ile mücadele etmiş; fakat Revan bölgesin alamamıştır. Ruslar, İran ile yaptığı bu savaşlar esnasında Ermenileri bağımsızlık bahanesiyle daha çok kullanabileceğini görecektir ve onları kendi emelleri doğrultusunda kullanmaktan çekinmeyecektir.⁶⁸

Ruslar, XIX. Yüzyılın ilk çeyreğinde Gürcistan topraklarını Kafkasya'nın Güneyine ve Osmanlı topraklarına sefer düzenlemek için bir üst haline getirmişlerdi. Gürcü topraklarını ele geçiren Ruslar Kafkasya'da çok daha rahat hareket edebilmişlerdir Rus askerleri çoğunlukla Tiflis'e yakın bir yerlerde bulunmaktaydı. Ruslar Tiflis tarafını bir üst olarak kullanmaktaydılar. Askerler ihtiyaç olması halinde Tiflis ve Revan bölgesinden ek yardımcı birlikler alarak sınırı geçiyor ve Türk köylerine saldırılar düzenliyorlardı.⁶⁹

XIX. Yüzyılın ilk zamanlarında Deli Petro'dan vasiyeti olan Rusya'nın sıcak denizlere inme konusundaki düşüncesi açısından en önemli yer olarak Kafkasya bölgesini seçmiş ve bu bölgeye yönelmiştir. Rusya'nın buradaki en önemli amacı Kafkasya'nın Güneyindeki hanlıkları ele geçirmektir. Bu Hanlıkların bir birlerinden bağımsız olarak yaşamaları onların zayıf durumda olmasına sebep olmuştur. Aralarında birlik kuramıyorlar bu da yetmez gibi ilk fırsatta bir birleriyle savaşıyorlardı. Ruslar, İranlılar ile yapılan muharebeyi kazanarak Gence, Şuşa, Şamahı, Nuha, Revan, Nahcivan, Tiflis ile birlikte Derekent'i hâkimiyetleri altına almışlardır. Ruslar, Kafkasya'daki faaliyetlerinde rahat edebilmek için Tiflis ile Moskova arasındaki yolun açılması için gayret göstermişlerdir. Mevcut yollar ve geçitler Rusya'ya istediği imkânı sağlamıyordu.

Gürcülerin önemli bir kısmı Hıristiyan'dı. Gürcüler bu dönemde Kafkasya'da iki ayrı hanlık olarak yaşamaktaydı. Bu hanlıklar arasında birlik bulunmamaktaydı. Tıpkı Azerbaycan'daki Hanlıklar gibi birlikten yoksundular. Bu siyasi yapıda Kafkasya'da Rusların işini kolaylaştırmıştır. Bu dönemde Gürcistan, Kafkasya'da Rusya'nın ileri karakolu vazifesini görmüştür. Bu bölgeye gönderilen asker ve teçhizat hep buralarda toplanmış, Tiflis'ten farklı bölgelere dağıtılmıştır.

Ruslar, bölgede rahat bir şekilde hareket etmek için Kafkasya'daki Hıristiyan toplulukları yanlarına almışlardır. Örneğin bu dönemde Hıristiyan Kabartaylar ile yakın ilişki kurmuş ve onları tamamen Ortodoks yapmışlardır. Kafkasya'yı ele

⁶⁸ Muammer Demirel, "Rusya'nın Ermeni Meselesine Etkisi", **Dünden Bugüne Türk-Ermeni İlişkileri**, 2. Baskı, (Editörler: İdris BAL-Mustafa Çufalı), Ankara, Lalezar Kitabevi, 2006, s. 205

⁶⁹ Aygün, "Kafkasya'da Rus-Osmanlı Mücadelesi ve Kars Dolaylarında Sınır İhlalleri (1826)", s. 99.

geçirmeye çalışan Rusya'nın bu davranışları karşısında bölgedeki Müslüman Hanlıklar ise Osmanlı Devleti'nin yanında yer almıştır. Hanlıklar arasındaki sıkıntıların bitmemesi Rusya'nın ve İran'ın işini kolaylaştırmıştır. Osmanlı Devleti, Hanlıklar arasındaki sorunların bitmesi için çok uğraşmıştır.⁷⁰

Rusların, Kırım'ı ele geçirdikten sonra yapılan Yaş Antlaşmasının Kafkasya bölgesi ile alakalı kısmına riayet etmedikleri; bu bölgelerdeki Hıristiyanları, Gücülerini ve Ermenileri Osmanlı ve İran'a karşı isyan ettirmeye çalışmıştır. Kendi elini güçlendirerek bölgedeki rakiplerini sıkıştırmaya çalışıyordu. Ruslar, Bölgedeki Gürcü Prensiği ile bir anlaşma yaparak bu Prensiğe Osmanlı Devleti ile İran'a karşı yapacağı mücadelede her türlü yardımı vereceğine dair söz vermiştir. Rusya Kafkaslardaki Hıristiyan unsurları kendi çıkarları için kullandığını biliyordu. Bütün bu yardım vaatlerini ve siyasi desteği bulan Gürcülerin kendilerine güvenleri artıyor, Osmanlı Devleti ile İran'a karşı açıkça düşmanlık beslemekten çekinmiyordu. Osmanlı Devleti XIX. Yüzyılın başlarından itibaren Ruslarla Kafkasya'da uğraşmanın zorluğunu görmeye başladığı için bölgedeki Hanlıklara sürekli nasihatler ederek ve mektuplar, elçiler göndererek kendi aralarında mücadele etmemelerini ve mümkün olduğunca Rusya ile bir itilafa düşmemeye özen göstermelerini istiyor. Bu sırada Osmanlı Devleti'nin başında yeterli sorunlar var idi. Osmanlı Devleti bütün bunların yanında bir de Rusya ile uğraşmak istemiyordu.⁷¹

XIX Yüzyılda Osmanlılar Kafkasya'da mücadele çerçevesinde Kafkas topluluklarından Dağıstanlılara yardım ediyor; diğer taraftansa Osmanlı'lar bu dönemde Ruslar'ın Dağıstanlıların Gürcistan'a saldırmasını bahane ederek Azerbaycan ve İran'a kadar olan geniş coğrafyaya saldırmasından korkuyordu. Kafkasya'da gelişen durumlar Rusya ile Osmanlı'yı karşı karşıya getirecektir. Yapılan bu mücadelelerden bölgedeki halklar çok zarar görmekteydi. Bu olumsuz etkilenme sonucunda bölgedeki topluluklar, Tiflis halkı, Kazak, Demürcü, Hasanlu ve Bozçalı kabilelerinin çoğu Dereçiçek üzerinden Karabağ tarafına, bazıları da Abadan üzerinden Revan Hanlığı'na göç etmişlerdi. Öte taraftan Osmanlı'lar 1785 yılı Nisan'ında İmereti istikametinden Burun Boğazı yoluyla Gürcistan'a saldırdıkları gibi Lezgiler dahi Avar Hanı Omar Han komutasında tekrar saldırılarda bulunarak etrafa çok zarar vermişlerdir. Bu sırada Ruslar, kendilerine karşı Kuzey

⁷⁰ Yılmazçelik, XIX. ve XX. Yüzyıl Başlarında Türkiye'nin Kafkasya Politikası, s.4/19

⁷¹ Mehmet Saray, Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875), Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1990, s. 28-29.

Kafkasya’da ortaya çıkan “Gaza vat” adı altında yürütülen Müslümanların başlattıkları direnişi etkisiz kılmaya çalışıyordu. Kafkasya’da ortaya çıkan bu nedenle Rusya Gürcistanlılara yeteri kadar yardımda bulunamıyordu. Gürcistan’a yardım bir yana Kafkasya’daki Rus merkezleri, bölgedeki Kafkas halkları tarafından saldırıya uğramaktaydı. XVIII. Yüzyılın son çeyreğine kadar İran Devleti’nin Kafkasya. Gürcistan ve Rusya üzerinde herhangi bir saldırısı olmadı. XVIII. Yüzyılın sonlarında Ruslar, General Potyemkin’i Gürcülerle Rusya arasında varılan mütarekeyi onaylatmak için Tiflis’e göndermiştir. Gürcüler, Ruslar’ın himayesine girdikten sonra İran’ı tehdit etmeye başlıyorlar. O sıralarda II. İrakli, Kaçar Hanedanı’ndan Türk asıllı Ağa Muhammed Han’ın Kuzey İran’daki Kaçarları ve diğer Türk kabilelerini ortak payda etrafında toplamaya başlayınca II İrakli bu durumun bölgede ortaya çıkaracağı sonuçlardan korkmaya başlamıştı.1792 yılının sonunda Samanlı-Rus savaşı bitmiş; Yaş Anlaşması imzalanmış, bu anlaşmaya göre Ruslar Gürcistan’dan çekilmişlerdi. Osmanlı’lar daha yeni bir askeri mücadeleden çıktığı için gerek toplum ve gerekse askeri birlik olarak yorgun ve bitkin durumdaydılar. Osmanlıdaki Bu durumdan dolayı İranlı’lar, Kafkas ötesinde serbest kalmıştı.

Kafkasya’yı sahiplenmek konusunda İran kendini yetkili görmeye başlamıştır. Bunda Osmanlı Rus savaşı sonunda her iki devletinde bitkin düşmesi de etkili olmuştur. İran hükümdarı Ağa Muhammed Han II. İrakli’ye bir teklifte bulunarak eskiden olduğu gibi İran’ının hâkimiyetine girmeyi teklif etmiştir. Kafkasya’daki değişen güç dengelerinin de bunda etkisi olmuştur. Fakat bu durum uzun sürmeyecektir.⁷²

II. İrakli, bölgede zor durumda kalmaya başlayınca Ruslardan yardım beklerken İran’daki Ağa Muhammed Han Gürcüler üzerine harekete geçmişti. Yapılan savaşı İranlı’lar kazanmıştır. İran kuvvetleri Tiflis’e girdiler ve burasını iki hafta boyunca ele geçirmek istedikleri ganimetler için burasını yağmaladılar. II. İrakli, bu savaşta Ruslardan aralıksız olarak yardım istemiş; fakat bu coğrafyanın çok engebeli olmasından dolayı istenen yardım kolay gelmemiştir. Kış mevsiminin yaklaşması ve Horasan bölgesinde ortaya çıkan karışıklıklarında etkisiyle İran hükümdarı Ağa Muhammed Han Kasım ayı içerisinde Tiflis’i boşaltmıştır.⁷³

⁷² Temizkan, “Rusya ve Osmanlı Devleti’nin Kafkas Ötesinde Nüfus Mücadelesi”, s. 454-456.

⁷³ Temizkan, “Rusya ve Osmanlı Devleti’nin Kafkas Ötesinde Nüfus Mücadelesi”, s. 456.

Kafkasya'nın Güneyinde bulunan Rus generali Tsitsianov, bölgede bulunduğu coğrafi konumdan dolayı önemli bir yerde olan Gence bölgesini Rus hâkimiyetine almak istiyordu. İlk önce Tsitsianov tarafından Gence Han'ı, Cevat Han'a Rus yönetimini tanınmasını ve Gence'yi kendilerine savaş yapmadan teslim etmesini istiyorlar. Cevat Han'dan olumsuz cevap aldılar bunun sonucunda Ruslar XIX. Yüzyılın ilk çeyreğinde Gence şehrine doğru hareket ettiler. Gence Kalesi önlerinde yapılan mücadeleyi Ruslar kazandılar. Ruslar, kuvvet olarak çok üstün durumda oldukları için yapılan savaşı kazandılar ve Gence Han'ı Cevat Han ve oğlu kahramanca savaşarak şehit olmuşlardır. Gence Hanlığı toprakları ile birlikte Ruslar'ın kontrolüne geçti. Ruslar, Gence'nin adını değiştirerek "Yelizavetpol" olarak adlandırıldı. Bu bölgede Gence şehrinin ismini kullanmak yasaklandı. Bu ismi kullananlara para cezası verileceği duyuruldu. Burdan biz şunu anlamaktayız. Ruslar'ın, Kafkasya bölgesine kalıcı olmak için geldikleridir. Ruslar, Bakü Hanlığı hariç kısa zamanda Karadeniz'den Hazar Denizi'ne kadar olan bölgeyi ellerine geçirmişlerdi. Ruslar'ın Kafkasya'nın Güneyinde bulunan önemli bölgeleri ele geçirmeleri hem Osmanlı Devleti'ni hem de İran yönetimini kaygıya sevketmiştir. Bu dönemde Fransa ile Mısır'la ilgili durumdan dolayı sorunları olan Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'daki ortaya çıkan bu önemli meselelerle yakından ilgilenecek vakti ve gücü yoktur. Yine Balkanlardaki azınlık isyanları (Sırp isyanı) Osmanlı Devleti'ndeki iç huzuru bozmuştur. İfade edilen bu nedenlerden dolayı Osmanlı Devleti, dış politikasında Kafkasya'ya ilgi ve alaka göstermeyi şimdilik ikinci plana atacaktır. Fakat yine de bir şekilde bu bölge ilgili olaylardan haberdar olmaya devam edecektir.

Yaşanan bu gelişmeler ışığında Rusları'n Kafkasya'nın Güneyinde hızla genişlemeleri İngiltere ve Fransa için kaygı verici bir durum oluşturmaktaydı. Dolayısıyla Rusları Güney Kafkasya'dan uzaklaştırmak isteyen İngiltere ve Fransa, Osmanlı Devleti ile İran Şahlığı'nı Rusya'ya karşı kullanmak istiyorlardı. Osmanlı Devleti'nin Fransa ile arası Mısır'ın Fransızların işgalinden dolayı arası açıktı. Osmanlı Devleti'nin bunun da etkisiyle İngiltere ile diyalogu iyi durumdaydı. İngiltere'nin kışkırtmaları bölgede amacına ulaşmış olup, İran Şahlığı'na askeri ve siyasi destek vererek İran'ın XIX. Yüzyılın ilk çeyreğinde Rusya'ya savaş ilan etmesine sebep oldu. Bugünkü Ermenistan coğrafyası üzerinde iki devlet arasında mücadele başladı. Belirtilen tarihte Revan Kalesini ele geçirmek için harekete geçen Rusya kuvvetleri ile İran kuvvetleri karşı karşıya geldi. Rus birlikleri İran süvarileri

karşısında yapılan mücadeleyi kaybetti. Bunun sonucunda geri çekildiler. Bu savaşta İran ordusu yorgun düştüğü için Rus birliklerini takip edemedi.⁷⁴

Rus-İran Savaşı başlayınca İran kuvvetlerinin Karabağ Hanlığı'nın topraklarını ele geçirmesinden korkup kaygılanan Karabağ Hanı İbrahim Halil Han, Rus kuvvetleri komutanı Tsitsianov'a haber göndermiş ve yardım istemiştir. Karabağ Han'ı, Ruslar'ın kendilerine yardım ettiği takdirde kendilerinin de Rusya'ya sadık kalacağını da açıkladı. Rus Generali Tsitsianov, Rus hâkimiyetini kabul etmesi durumunda Karabağ Hanı'na kendisini yine Hanlığın başına getireceklerini söylüyor. Karabağ Hanı'nın endişesi İran Şahlığı'nın ülkelerini işgal edeceklerinden korkmasıdır. Bu kaygıdan dolayı Rusya'ya göstermelik bir yakınlık duymuştur. Fakat yine de Ruslardan bir fenalık beklemiyordu. Rusya Karabağ'da hâkimiyetini güçlendirmek için Kafkasya'nın genelinde yaptığı gibi Hıristiyan unsurları, özellikle Ermenileri bölgeye yerleştirme politikasını benimsemiştir. Nitekim 1805 yılından sonra yapılan Osmanlı- Rus, İran- Rus savaşları sırasında Anadolu'dan ve İran'dan Rus topraklarına kaçan veya göç eden Ermeniler'in büyük bir kısmı Karabağ topraklarına yemeleştirilmişlerdi. Günümüzde sorun olarak karşımızda duran Karabağ meselesinin asıl sorun kaynağını Ruslar'ın kendi çıkarları doğrultusunda Karabağ'ı Hıristiyanlaştırmak amacıyla, bölgeye dışarıdan göç ettirdiği Ermenileri yerleştirmesi yatmaktadır.⁷⁵ XVIII. Yüzyılın sonları ile XIX. Yüzyılın başlarında Kafkasya'yı ele geçirmeye başlayan Rusya'nın başlıca hedefi Azerbaycan Hanlıkları'nı ele geçirmek olmuştur. Kafkasya'yı ele geçirmeyi çok önemseyen Ruslar, bu amaçlarına ulaşmak için ellerinden geleni yapmışlardır. Ruslar'ın Kafkasya'da rahatça ilerlemeleri ve bu bölgeyi ele geçirmelerinde Gürcü Hanları'ndan sağladıkları desteğin önemli bir payı olmuştur. Osmanlı Devleti ise Rusya'nın faaliyetlerine karşılık bu bölgenin savunulmasına ihtiyaç duymuştur. Osmanlı Devleti, Rusya'nın Azerbaycan Hanlıkları üzerindeki etkilerini ve bu Hanlıkların Ruslara karşı ilgilerini yakından takip etmiştir. Ruslar'ın bu tutumlarının büyük emperyalist bir devletin davranışıyla aynı olduğunu görmekteyiz. Ruslar'ın dönem itibariyle iki büyük rakibi olan Osmanlı ve İran Devletleri karşısında başarılı olabilmek için bunlardan birini yanına alarak bir diğer rakibini yalnız bırakmayı planladığını görmekteyiz. Osmanlı Devleti'nin bu zamanda Kafkasya ve Azerbaycan

⁷⁴ Zekeriya Türkmen, XIX. Yüzyıl Başlarında Rusya'nın Güney Kafkasya Politikası, (1800'lerin Başından 1828 Türkmençay Antlaşmasına Kadar), s. 13 14.

⁷⁵ Türkmen, XIX. Yüzyıl Başlarında Rusya'nın Güney Kafkasya Politikası, (1800'lerin Başından 1828 Türkmençay Antlaşmasına Kadar), s. 14.

meselerleriyle yeterince ilgilenmemiş ve bölgeden çekilmek zorunda kalmıştır. Bu sırada İran'da iç karışıkların ortaya çıkması ve bundan dolayı Rusya'ya karşı koyamaması ve ayrıca bağımsızlıklarını yeni kazanan Azerbaycan Anlık'larının kendi aralarında siyasi ve askeri birlik kuramamaları büyük devletlere karşı duramamalarına neden olmuştur. Bu durum, Rusya'yı bölgede güçlü bir siyasi otorite haline getirmiştir.⁷⁶

2.2. Kafkasya'da Rus - İran Mücadelesi ve Osmanlı Devleti'nin Bu Mücadeleye Bakışı

Azerbaycan'daki Karabağ ve Şeki hanlıklarının Rusya'nın siyasi varlığı altına girmeyi kabul etmesinden sonra İran, bu durumdan rahatsız olmuştur. Bunun sonucu olarak da İran kuvvetleri Karabağ hanlığına saldırıya geçtiler. Ama İran kuvvetleri bu saldırıdan bir netice almadılar. Ayrıca Gence Bölgesi'nde de bir başarı kazanamadılar.

Kafkasya'da bu gelişmeler yaşanırken Ruslar, İran üzerine sefer yapmayı planlıyordu. Bunun için hazırlık yapmaktaydılar. Ruslar bu dönemde Azerbaycan'daki diğer hanlıkları da kendisine bağlamaya çalışıyordu. Rus General Tsitsianov, Şemahı, Bakü ve Küba hanlıklarını Rus Çarlığı'nın yönetimi altına almayı planlamaktaydı. Onun amacı Karadeniz ile Hazar Denizi arasında kalan bölgeyi Rus hâkimiyetine alarak Kafkasya'nın güneyini tamamen Rusya'ya bağlamaktı. Azerbaycan hanlıkları arasında en fazla topraklara sahip Şemahı hanlığı, Rusya açısından hem ekonomik hem de stratejik değere sahipti. Rus Generali Tsitsianov, Şamahı seferi sırasında buradan Bakü önlerine kadar geldi. Rus donanması tarafından top ateşine tutulan Bakü zor durumda kaldı. Bakü Hanı Hüseyin Kulu Han teslim olmak için Tsitsianov'la karşılıklı görüşme yapmayı kabul etmiştir. Taraflar arasında yapılan görüşme sırasında Tsitsianov öldürülür. Bir ifadeye göre Tsitsianov, Bakü Hanı Hüseyin Kulu Han tarafından görüşme sırasında öldürülmüştür. Bu ölümden sonra Rus kuvvetleri Bakü önlerinden geri çekilmiştir. İranlıların Şuşa Kalesini kuşatması üzerine Karabağ Hanı İbrahim Halil Han ailesinin de emniyetini düşünerek Şuşa yakınlarında bulunan Han kentine yerleşmiştir. Bu durumdan rahatsız olan Rus kuvvetleri komutanı Binbaşı Lisaneviçki, bir gece ani

⁷⁶ **Osmanlı Devleti İle Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetler (1578-1914)**, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1992, s. 31-32.

bir baskın yaparak kalleşçe Han'ın beşikteki çocuklarına kadar öldürtmüştür. Olayın bölgede duyulması üzerine Şeki hanlığındaki halkın, Ruslara karşı galeyana gelmesine ve isyanına sebep oldu. Ruslar bölgede zor durumda kalmışlardır. Bu olay aslında Rusların Azerbaycan'daki hanlıklara dost görünme siyasetlerinin bir aldatmacadan ibaret olduğunun bir kanıtıdır. Ayrıca bu olay Azerbaycan hanlıklarının bir araya gelememelerinden kaynaklanan sıkıntıların nelere sebebiyet verdiğinin de açık bir göstergesidir.

Azerbaycan topraklarından Bakü Kalesi'ni Ruslar XIX. Yüzyılın ilk çeyreğinde ele geçirdiler. Rusların Kafkasları ele geçirme çalışmaları esnasında Fransa'nın Napolyon önderliğinde çıkarları gereği Osmanlı ve Rusya'yı bölgede karşı karşıya getirmeye çalışmıştır. Bu çalışmalar sonucunda 1806 yılı sonlarına doğru Rusya ile Osmanlı yeni bir savaşa girdi. Batılı devletler bölgedeki Osmanlı-Rus ve Osmanlı-İran savaşlarında hep kendi çıkarlarını düşünerek politikalar üretmişlerdir. Osmanlı-Rusya arasında 6 yıl süren bu savaş Rusya'nın galibiyeti ile bitmiştir. Kafkasya bölgesinde Rus hâkimiyeti büyük güç kazanmıştır. XIX. Yüzyılın ilk çeyreğinde Osmanlıların ortaya attığı, İranlılarla Rusya'ya karşı birlikte hareket etme düşüncesi maalesef bir türlü hayata geçirilememiştir. Bu çekişmeler sonucunda kuzeyden büyüyen Rus tehlikesi görülemedi.⁷⁷

Azerbaycan toprakları üzerinde, XVIII. Yüzyılın başlarına kadar İran - Osmanlı çekişmesi yaşanmış, daha sonra Rusya'nın Kafkasya'ya yönelmesi ile üç devlet bölgede mücadele etmeye başlamışlardır. XIX. Yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti ve İran'ın bölgeden çekilmesinden sonra Azerbaycan toprakları Rusların hâkimiyetine girmiştir. Türk hanlıkları bölgede Rusya'ya karşı güçlü bir direniş göstermişlerdir. Fakat dışarıdan istedikleri yardımı alamadıkları için bu mücadelede istedikleri sonucu elde edemediler. İstedikleri yardımları alamamalarının nedeni ise zaman itibarı ile Osmanlı ve İran'ın sıkıntılar içinde boğuşmasıdır. Bölgedeki İslam ülkelerinin bu sıkıntıları Rusları bölgede rakipsiz hale getirmişti. Azerbaycan hanlıklarının Rusya'ya karşı verdiği mücadelenin en iyi örneklerden biri Gence Hanı Cevat Han'ın elinde silahla askerlerinin başında şehit olmasıdır. Osmanlı Devleti, İran'la arasının iyi olmamasına rağmen bölgede güçlenen Rusların önünü kesmek için Azerbaycan'a yardım edilmesi gerektiğinin farkındaydı. Azerbaycan üzerindeki Rus ve İran tehditleri Osmanlı tarafından yakından takip edilmiştir. Bu düşünce

⁷⁷ Türkmen, XIX. Yüzyıl Başlarında Rusya'nın Güney Kafkasya Politikası, (1800'lerin Başından 1828 Türkmençay Antlaşmasına Kadar), s. 14-16.

sonucunda yardım konusunda bir takım hamlelerde yapılmış fakat netice alınamamıştır.⁷⁸ XIX. Yüzyılın ilk çeyreğinde Ruslar'ın Azerbaycan topraklarını işgal saldırıları devam etmiştir. Ruslar Osmanlı ile savaşırken her fırsatta Azerbaycan arazisinden toprak koparmaya buralarda genişlemeye çalışıyorlardı. Bu dönemde İran üzerine saldırılarını fazlalaştıran Rusya'nın 1809-1813 tarihlerindeki işgallerini, dönemin aktarımıyla Mirza Adıgüzel Bey Karabağ namesinde şöyle açıklamaktadır: “*Rus General Tarmasov, İran'la olan savaşlara ara vermiyordu. Bütün bu yaşananlara bakmayarak bölgedeki Türkmenler, Rusya Devleti'nin vaatlerine inandılar. Muhammed Ali Mirza'yı sınırdan geçirip Borçalı istikametine gönderdiler. O da bölgeye çok fazla zarar zararlar verdi. Ruslar yine XIX. Yüzyılın ilk çeyreğinde Revan Hanı Serdar Hüseyin Hanı Gürcistan istikametine sefere yolladılar. Ruslar Ahıska'dan Gürcistan bölgesine kadar olan coğrafyada karışıklık çıkarmak istiyordu. Bölgede karışıklık çıktığı zaman kendisi olaya müdahil olacağı için bölgede hâkimiyet alanını genişleteceğini bilmekteydi. Bu sırada Rus kuvvetleri, İran kuvvetlerine bölgedeki mücadelede ağır darbe vurdular. Kayıp veren İran ordusu bu yenilgi sonucunda telaşa düştü. Bazıları çok çetin şartlarda canlarını zor kurtardılar. Kılıçtan kurtulanlar Revan Hanlığına sığınabildiler. Revan Hanı Serdar Hüseyin Han, İran Devleti'nden utanarak çekindiğinden Köroğlu Kalesine kaçtı. Olayın üzerinden bir süre geçtikten sonra tekrar kendi görevine dönmüştür. Bölgedeki Rus orduları komutanı değişmiş, yeni gelen komutan General Pauliççi, Tiflis'te görevine başladı. Tiflis o tarihlerde Rusya'nın Kafkasya'da merkezi durumundaydı. Rus komutanı, daha önce Gence seferi sırasında kendilerine kahramanca karşı duran Cevat Han ve oğlunu şehit etmişler ve ailelerini de hapse atmışlardı. Rus komutan bu aileleri hapisten çıkardı ve serbest bıraktı. Bu olaydan sonra Cevat Hanın ailesi İran'a gitmiştir. Bu dönemde Gürcistan'da Rusya'yı istemeyen halk karışıklık çıkarmıştır. Bunun üzerine Rus generali bu sorunu çözmek için hemen Tiflis'e dönmüştür. Ruslar, Gürcistan konusunda asla taviz vermemişlerdir. Ruslar, Kafkasya politikasıyla Gürcistan politikasını bir götürmüşlerdir”.*⁷⁹

⁷⁸ Devleti İle Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetler (1578-1914), s. 45-46.

⁷⁹ Nizamettin Onk, Kafkasya'dan Anadolu'ya İğdir Tarihi, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2006, s. 97-98

İranlılar, Çarlık Rusyasını Kafkasya bölgesinden ve Gürcistan'dan atmaya çalışıyorlardı. Bu politikaları için de Avrupalı büyük devletlerden destek bulmaya çabalıyorlardı. İranlı'lar bundan dolayı Fransa ile yakın ilişkiler kurmuştur.

Fransızlar o dönemde İngiltere ve Rusya ile siyasi rekabet halinde idi. Napolyon Bonapart da, bu sırada bir komutanını elçi olarak İran'a göndermişti. Aynı dönemlerde Osmanlı Devleti'nde de Fransız etkisi görülmekteydi. Kısa zaman sonra İran'da da Fransız varlığı hissedilmeye başladı. Bu durumda batılı ülkelerin kendi aralarındaki rekabetin ve akıllıca uyguladıkları siyasetin de etkisi vardır. Fransa'nın Rusya ile arası iyi değildi. Fransa, gerek Osmanlı Devleti'ni gerekse İran'ı Rusya'ya karşı kışkırtmaya başlamıştı.⁸⁰ İngiltere'nin bölgede etkinliğini artırmaya başlamasından sonra, bölgenin önemli İslam ülkesi olan İran bu dönemde Fransız etkisinden çıkararak bir başka emperyal güç olan İngiltere'nin etki alanına girmeye başlamıştır. İngiltere, Osmanlı Devleti ve İran'ı çıkarları gereği bölgede Rusya'ya karşı bir araya getirmeye başlamıştır. Fakat bölgenin bu iki güçlü İslam ülkesi bunu bir türlü başaramamışlar ve birlik kuramamışlardır. Osmanlı Devleti bölgede "Büyük ağabey" rolünü oynayarak iyi niyetini göstermiş ve Rusya ile yapılan Bükreş Anlaşması'nda Ruslara, İran'la yapacakları anlaşma için kendi arabuluculuğunu kabul ettiren bir madde ekleterek bölgede İran'ın çıkarlarını da önemseydiğini göstermiştir. Fakat bu dönemde ilginç bir şekilde İran tarafı Feth Ali Şah, bir ordu göndererek Bağdat'a çok büyük zarar verdi. Yaşanan bu gelişmelerden dolayı araya sorunlar girdi. Bu iki devlet geçmişte başaramadıkları birlik ruhunu bir defa daha İngiltere'nin arabuluculuğuna rağmen başaramayacaklardır. Bu mantık bölgenin ileriki zamanda tamamen emperyalistlerin eline geçmesini hızlandıracaktır.⁸¹

Çarlık Rusya'nın XVIII. Yüzyılın ilk çeyreğinden başlayan Kafkaslara yayılma faaliyetleri XIX. Yüzyılın ortalarına doğru sonuç almaya başlamıştır. İran'ın hanedan kavgaları yüzünden iç sıkıntıda olması onları zayıf düşürmüştü. Osmanlı Devleti'nin iç ve dış birçok sorunla uğraşması ve bunlardan dolayı Kafkasya ile yakından ilgilenememesi bölgede Rusya'yı rakipsiz hale getirmiştir. Bütün bunlara rağmen Azerbaycan hanlıkları dönem bölgede Osmanlı devletine karşı bağılıklarını

⁸⁰ Aziz Tekdemir, **XIX. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Osmanlı-İran İhtilafları ve 1821-1823 Savaşı**, Karadeniz (Black Sea-Çernoje More) Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı: 4, (2010), s. 79

⁸¹ Aziz Tekdemir, **XIX. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Osmanlı-İran İhtilafları ve 1821-1823 Savaşı**, Karadeniz (Black Sea-Çernoje More) Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı: 4, (2010), s. 80

dile getirmişlerdir. Bu hanlıklar çoğu zaman Osmanlı Devleti'nden yardım istemişler ve bazı hanlar Osmanlı topraklarına iltica ederek bu topraklara yerleşmişlerdir.⁸²

2.3. Revan Hanlığı'nın Bağımsızlığını Korumak İçin Verdiği Mücadele

Azerbaycan topraklarında kurulan hanlıklar gibi Revan Hanlığı da bağımsızlığını korumak için çok büyük mücadeleler vermiştir. Bu mücadelenin mantığına baktığımızda hanlığın hâkimiyetini güçlendirmek ve Revan Hanlığı'nı dış saldırılardan korumak vardı. Yine Revan Hanlığı'nın dış ilişkilerdeki ekonomik çıkarlarını düzenlemek ve komşu ülkelerle karşılıklı ilişkiler kurmak da fikri vardı. Bu dönemde Revan Hanlığı'na Karabağ Hanlığı saldırıya geçiyor. Karabağ Han'ı Revan Hanlığı'nın sınırlarını aşarak Üç Kilise'ye yakın topraklara saldırdı. Revan Hanlığı'nda bulunan Ermenilerin birçoğu dışarıdan gelerek bu topraklara yerleşmişlerdi. Bunlar bu ortamda kendi konumlarını güçlendirme yoluna gitmişlerdi. Revan Hanlığı'ndaki Ermeniler kendilerine Müslümanlar zarar verebilir düşüncesiyle II. İrakli'den(Gürcistan'dan) yardım istediler. II. İrakli de bunlara yardım için asker gönderdi.⁸³

Hüseyin Ali Han zamanında II. İrakli, Revan Hanlığı'na karşı saldırgan bir tutum almaya başladı. Her fırsatta bu tutumunu devam ettirdi. II. İrakli'nin Revan Hanlığı'na saldırıları uzun zaman devam etmiştir. Şüphesiz II. İrakli'nin Revan Hanlığı'na olan işgalci saldırganlığı Azerbaycan'daki diğer Türk hanlıkları tarafından kaygıyla karşılanıyor bunları rahatsız ediyordu. Örneğin Şeki Han'ı Muhammed Hasan Han, Osmanlı Devleti'ne yazdığı mektubunda II. İrakli'nin Revan Kalesi'ne saldırmaya başlayacağı zaman Azerbaycan'daki Türk hanlarının ve Dağıstanlıların da birleşerek II. İrakli'ye saldıracaklarına söylüyordu. Bölgedeki hanlıklar çoğu zaman birlik duygusundan ortak payda etrafında birleşmekten yoksun idiler. Osmanlı Devleti'ne ilettikleri birlikte savaşacağız fikrini her zaman başarabilselerdi bölgede gelecekleri farklı olabilirdi.⁸⁴

II. İrakli, Çarlık Rusya'dan Revan ve Gence'ye yapacağı saldırılarda kendilerine yardım etmelerini istiyor. Bunun karşılığında da kendilerinin Rusya'nın Osmanlı ve İran'a yapacağı saldırılarda yardım edeceklerini belirtiyor. II. İrakli

⁸² Osmanlı Devleti İle Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetler (1578-1914), s. 46-47.

⁸³ Mahmudov ve Diğerleri, İrevan Xanlığı Rusya İşgali ve Ermenilerin Şimali Azerbaycan Torpağlarına Köçürülmesi, s. 251-252.

⁸⁴ Mahmudov ve Diğerleri, İrevan Xanlığı Rusya İşgali ve Ermenilerin Şimali Azerbaycan Torpağlarına Köçürülmesi, s. 252-256.

bununla da yetinmiyor, Rusya Devletine şöyle bir tavsiyede bulunuyor: Azerbaycan'daki hanlıkları ele geçirmek istiyorlarsa onlara karşı oldukça yumuşak ve yardımsever himayeci rolünü iyi oynaması gerektiğini onlara böyle davranırlarsa daha kolay elde edebileceklerini belirtiyor. Bu amaçla G. P. Potemkin, Ruslar'ın Revandaki casusları idi. Bu adam Rusların bölgede etkinliklerini artırmaları için Osmanlı Devleti'nin Kuzey Kafkasya'daki hanlıklar üzerindeki etkisini kırmak zorunda olduğunu belirtmiştir. Rusya'nın bu düşünce çerçevesinde Azerbaycan toprakları ve Revan Hanlığı'nın toprakları merkez olmak üzere bir Ermeni Devleti oluşturma siyasetini ortaya koymaya başladığını ve bunun için de bazı girişimlerde bulunduğunu görmekteyiz. Çarlık Rusya Devleti birden fazla hanlığa ve sultanlığa bölünen Azerbaycan topraklarını ele geçirerek bu çerçevede düşündüğü planlarını uygulamak istiyordu. Azerbaycan coğrafyasının siyasi bölünmüşlük durumunda olması Rus emperyalizminin işini oldukça kolaylaştıracaktı.⁸⁵

Bu dönemde Rusya'nın desteğini almış bulunan II. İrakli Azerbaycan topraklarına ve bu doğrultuda Revan topraklarını ele geçirmek için çok fazla çaba gösteryordu. Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan hanlıkları arasında özellikle Revan Hanlığı ile ilişkileri önemli yer tutuyordu. Fakat Osmanlı Devleti'nin bu tutumuna rağmen Revan Hanlığı genelde Osmanlı Devleti ile iyi ilişkiler içerisinde değildi. Bölgede çok zor durumda kalmadığı müddetçe Osmanlı Devleti'ne yakınlık göstermemekteydi. Osmanlı Devleti'nde her padişah değişikliğinde Revan Hanlığı ile ilişkileri iyi tutmak maksadıyla hanlığa hediyeler gönderilmiştir. Bölgede Revan Hanlığı'nın zor zamanlarında onlardan yardım esirgenmemiştir. Gürcistan kralı II. İrakli, Ruslar'dan almış olduğu destekle Revan Hanlığı'nı ele geçirmek istemiştir. Kafkaslarda bu gelişmeler üzerine bölgeyi yakından takip etmeye çalışan Osmanlı Devleti bölgeden bilgi almak için Erzurum valisi Canikli Ali Paşa'dan bölgedeki olaylar hakkında bilgi istemiştir. Erzurum valisi de Revan Han'ının çok genç biri olduğunu, tecrübesiz işlerde bulanabileceği ve hanlığını yönetme konusunda ve bölge ülkeleri ile ilişki tercihlerinin bölgede bir zafiyete neden olabileceğini İstanbul'a bildirmiştir. Bu haberler üzerine Osmanlı devleti Tiflis Han'ı II. İrakli'nin Revan'ı ele geçirmesini engellemek için Beyazıt ve Muş Sancaklarına haberler göndermiştir. Böyle bir durum olursa bu duruma izin vermemelerini istemiştir. Ama gelişen olaylar sonucunda Osmanlı Devleti'nin bu tutumuna rağmen Tiflis Han'ı II.

⁸⁵ Mahmudov ve Diğerleri, **İrevan Hanlığı Rusya İşgali ve Ermenilerin Şimali Azerbaycan Torpağlarına Köçürülmesi**, s. 257-258.

İrakli, Revan ve çevresini kısa sürede olsa ele geçirmeyi başarmıştır. Revan Han'ı Ulam Ali Han ve kardeşini de öldürmüşlerdi. Bu durum karşısında Osmanlı Devleti harekete geçmiş, Kars'taki Mustafa Paşa, Çıldır'daki Süleyman Paşa ve Beyazıt'taki İshak Paşa'nın(Mutasarrıfları) Revan'ı Tiflis Hanı'nın elinden kurtarmak için Erzurum'dan asker toplamaları için emir almışlar. Gelişen bu durumlar karşısında Tiflis Hanı Revan'dan çekilmek mecburiyetinde kalmıştı. Bu durumda Osmanlı devletinin Revandaki kardeşlerinin başı sıkıştığında her an yardıma koşabileceğini göstermiş oluyordu.⁸⁶

Rusya bölgede Azerbaycan hanlıklarını kendi tarafına çekmek için elinden gelen her şeyi yapıyordu. Azerbaycan hanlıklarına onları tehdit edici, korkutucu haberler gönderiyorlardı. Revan, Hoy ve Tebriz Hanları'nın saraylarına elçiler ve hediyeler gönderiyorlardı. Rusya, her hanlıkla farklı bilgiler paylaşarak bu hanlıklar arasında bilgi kirliliği oluşturmaya çalışıyorlardı. Bu amaçla çeşitli entrikalar yaparak onları yanlarına çekmeye çalışmışlardı. II. Katarina döneminde Ruslar, Kuzey Kafkasya'da emperyalist politikalarını gerçekleştirmek için çeşitli yöntemler uygulamaktan çekinmemişti. Bu uygulamalardan bir tanesi de Revan Hanlığı'na casusluk için gönderilen Doktor Y. Reyneks, bölgedeki faaliyetleri sonucunda bir şekilde Revan Kalesi'nin planını ele geçirmesidir. Rusların yaptıkları faaliyetlere baktığımızda planlarının bölge için çok geniş ve sürekli olduğunu ve bunun için de her yolu denediklerini görüyoruz. Bu dönemde Revan Hanlığı bağımsızlığını kaybetmemek ve yaklaşan Rus tehlikesinden korunmak amacıyla Osmanlı Devleti'nden yardım istiyor. Kuzey Kafkasya'da kendi çıkarlarını korumaya çalışan Osmanlı Devleti de bu duruma kayıtsız kalmadı. Revan Hanlığı'na elçi gönderen Osmanlı Devleti Revanlıların güçlü durmalarını ve onlara yardım amaçlı İstanbul'dan Kars'a çok sayıda top gönderildiğini bildiriyor. İstanbul'dan, Revan Hanı'na bir mektup gönderiliyor. Bu mektupta Osmanlı Devleti Türklük paydasına vurgu yaparak birlik mesajı vermeye çalışmıştır. Osmanlı, doğuda'ki Bayezid paşalığı aracılığıyla Revan Hanlığı'na yardım edeceğini belirtiyor. Osmanlı Devleti Rusların, Kuzey Kafkasya'da kendi planlarını Gürcü Kralı II. Irakli aracılığıyla uygulama sahasına geçirdiklerini çok iyi biliyordu.⁸⁷ Osmanlı Devleti ile Revan Hanlığı arasındaki bölgedeki yakınlaşma Rusların dikkatini çekiyordu. Osmanlılar'ı

⁸⁶ Kızılkaya, "XIX. Yüzyılda Revan ve Çevresi", s. 643-644.

⁸⁷ Mahmudov ve Diğerleri, **İrevan Hanlığı Rusya İşgali ve Ermenilerin Şimali Azerbaycan Torpağlarına Köçürülmesi**, s. 260.

bu tutumundan Ruslar rahatsız oluyordu. Bölgeye Ruslar tarafından göç ettirilen Ermeniler, Rusya'nın tarafını tutmak gibi bir takım eğilimler gösteriyorlardı. Rusya'nın bu dönemde Revan'daki casusu Stepan Saakyon idi. Rusya'nın Kuzen Kafkasya'da işgal planlarını uygulamak Kafkaslardaki müttefikleri olan Gürcü Kralları ve Ermeniler tarafından yerine getirilmekteydi.⁸⁸ Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan Hanları ve Revan Han'ı ile yakınlaşmaya başlaması Kuzey Kafkasya'daki siyasetlerini iflasa uğratacağından korkan Rusya, bölgedeki askeri birliklerini artırmaya çalışıyor ve Osmanlı'nın bölgede etkinliğinin kırılmasını istiyordu. Tiflis'teki Rus askerlerinin komutanı S. Burnaşev, P.S Potyomkin'e yazdığı mektupta şu ifade geçiyor: "*Ahıska, Kars, Erzurum, Beyazıt paşalıklarının adamları Revan Hanlığı'nın yanında olduklarını, bunların amaçlarının Osmanlı Devleti ile Revan Hanlığı'nı yakınlaştırmak olduğu ve Azerbaycan'ın diğer Hanlıkları'nı da Rusya ve Gürcistan karşısında birlik oluşturmaya çalıştırdıklarını*" belirtiyor. Bunun için Rus Çariçesi'nin bu olaylar karşısında gerekli tedbirleri almasını göndermiş olduğu mektubunda istiyordu.⁸⁹

Azerbaycan Hanlıkları ile Osmanlı Devleti arasında siyasi bağların güçlenmesi ve gelişmesi bölgede bağımsızlık amaçları olan Ermenileri ve onlara yoğun destek veren Rusları rahatsız etmekteydi. Ermeniler'in rahatsızlık duymalarının sebebi ise Osmanlı Devleti ile Revan Hanlığı arasındaki ittifakın Ermeni Devleti'nin kurulmasını engelleyeceği düşüncesiydi. Ermeni tarihçisi A. İonnisyan'ın yazdığına göre Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan Hanlıklarına para ve teçhizat yardımı yapıyor bunlardan Ruslara ve Gürcülere karşı koymalarını istediğini belirtmiştir. Osmanlılar, Azerbaycan Hanlarının kendi aralarında çekişmelerini de istemiyorlardı. Bu amaçla Karabağ ve Hoy hanlıklarına haber göndererek Revan Hanlığına saldırmamalarını istiyordu. Revan'a saldırmalarının Rusya'nın ve Gürcistan'ın işine geleceğinin bilinmesi gerektiği anlatılmaya çalışılıyordu. Osmanlı Devleti hanlıklara uyarılarına her zaman devam etmiştir. Bölgede birlik halinde olsanız Rusya karşısında daha güçlü olacaklarını onlara bildiriyordu. Bütün bu olaylar varken yine de Hoy ve Karabağ Hanı Revan'a saldırmanın planlarını yapmışlardır. Azerbaycan Hanlıkları, maalesef Osmanlı Devleti'nin Ruslar ve Gürcüler karşısında birlik olun, küçük çekişmelerden uzak durun mesajını anlayıp

⁸⁸ Mahmudov ve Diğerleri, **İrevan Hanlığı Rusya İşgali ve Ermenilerin Şimali Azerbaycan Torpağlarına Köçürülmesi**, s. 261.

⁸⁹ Mahmudov ve Diğerleri, **İrevan Hanlığı Rusya İşgali ve Ermenilerin Şimali Azerbaycan Torpağlarına Köçürülmesi**, s. 263.

uygulamaktan ve bunun gereğini yapmaktan aciz kalmışlardır. Ruslar Gürcistan'ı Kafkasya'da yanında bulundurarak Kafkasya bölgesinde İslam dünyasına karşı bir denge oluşturmaya çalışıyordu. İran'da iktidarda olan Muhammed Han, Safevi ve Nadir Şah'ın daha önce yönettiği bütün Hanlıkları ele geçirip almak istiyordu. Azerbaycan Hanlıklarının arasında birlik olmadığı için birbirlerinden kopuk idiler. Bundan dolayı da zayıf görünüyorlardı. Ağa Muhammed Han, Kuzey Azerbaycan'a ve Gürcistan'a seferler yaptı. Seferler sırasında Kuzey Azerbaycan Hanlarına haberler göndermiştir. Hanlıklara kendilerine bağlı olmalarını istemiştir. Osmanlı Devleti, İran'da iktidarda bulunan Ağa Muhammed Han'ın güçlenmesini yakından takip ediyordu. Ayrıca Azerbaycan Hanlıklarını da yakından takip ediliyordu. Kars muhafızı Kemal Paşa, Osmanlı başkentine gönderdiği mektupta İranlıların Azerbaycan Hanlıklarını kendi tarafına çekmeye çalıştığını ve bunların birkaçını da razı ettiğini bildiriyordu. Ağa Muhammed Han, Revan Hanı'nın da kendi yanlarına gelmesini istiyordu. Fakat Revan Hanı bu çağrıya icabet etmemiş kardeşini göndermiştir. Durumun ciddiyetinin farkında olan Revan Hanı, Revan Kalesi'ni güçlendirmiş, kale çevresinde savunma amaçlı çalışmalar yapmıştır. Osmanlıların Kars'taki yetkililerinden yardımlar istemiş, yapılacak bir mücadele sırasında hanlık ahalisinin Kars'a göç edeceğini bildirmiştir.⁹⁰ Revan Hanı'nın yaptığı çalışmalar yeterli olamamış, İranlılar, Ali Kulu Han öncülüğünde 20 bin askerle Revan Kalesi'ni kuşatmışlardır. Kalenin kuşatılması yaklaşık bir ay sürmüştür. Revan Hanlığı çareyi teslim olmakta bulmuştu. Aralarında Yapılan anlaşmaya göre İranlıların hâkimiyeti kabul ediliyor ve İranlılar dış sefere gideceklerinde Revanlılar onlara asker göndermeyi kabul ediyorlardı. XVIII. Yüzyılın son çeyreğinde Şuşa yakınlarında öldürülen Ağa Muhammed yerine Feth Ali Han İran tahtına çıkmıştır. Uzun zaman (1797-1834) iktidarda kalmıştır. İran'ın yeni hükümdarı Revan'ı silah zoruyla elde tutamayacakları düşüncesindeydi. İran'daki Kaçar yönetimine bağlı kalacaklarını sözünü aldıktan sonra Revan Hanını serbest bırakmıştır.

İran tahtına çıkan Feth Ali Han, İran'ın hâkimiyetini kabul etmeyen Azerbaycan hanlarını kendine bağlamak için bir takım önlemler almaya başladı. İranlılar, Revan'da tekrar hâkimiyet kurmaları gerektiğinden Abbas Kulu Han öncülüğünde Revan Hanlığı'na bir ordu gönderdiler. Bu durum karşısında Revan Hanı kalesini güçlendirip bir takım tedbirler aldı. Revan Hanlığı sınırları içerisindeki

⁹⁰ Mahmudov ve Diğerleri, **İrevan Hanlığı Rusya İşgali ve Ermenilerin Şimali Azerbaycan Torpağlarına Köçürülmesi**, s. 268-270.

Ermeniler, hanlığın arazilerine dışarıdan herhangi bir saldırıda hanlıktaki Türker'e bir yardımda bulunmuyorlardı, daha çok içeriden Rusya ve Gürcistan'a ajanlık yapıyorlardı. Ermeniler daha çok sıkıntılı anlardan faydalanmak yoluna gitmişlerdi. Revan Hanlığı'na ve Azerbaycan topraklarına saldıran dış güçlere yardım ve yataklık yapmışlardır.⁹¹ XIX. Yüzyılda Rusya'nın izlediği politika tamamen Revan Hanlığı'nı ele geçirmek üzerine kurulmuştur. Rus devlet politikasında İran, Osmanlı ve Gürcistan'a sınır Revan Hanlığı'nın ele geçirilmesi çok önem taşıyordu. Rusların buradaki amaçları Revan Hanlığı'nın coğrafi konumundan faydalanmak, ayrıca Kuzey Kafkasya bölgesinde İran ve Osmanlı Devleti'nin siyasi nüfuzunun zayıflamasıydı.

Kuzey Kafkasya'daki Azerbaycan topraklarının Ruslar tarafından ele geçirilmesinde Ermeni Grigorian Kilisesi'nin ve Ermeni tüccarlarının çok büyük katkıları olmuştur. Bölgeyi ele geçirmek isteyen Rusya'nın bölgedeki rakiplerinin zayıf düşmesi bu süreci hızlandırmıştır. I. Aleksandır döneminde Rusya'nın Revan Hanlığı'nı topraklarına katma çalışmaları hızlanmıştır. Kuzey Kafkasya'daki Rus ordusunun başkomutanı K.F Knorink, XIX. Yüzyılın ilk çeyreğinde bölgede Rusya'nın izlediği politikayı sertleştirmiştir.

XIX. Yüzyılda Rus ordularına başkomutan olan P. Sisianov, Kafkasya bölgesinde Revan Hanlığı'nı ele geçirmek istiyordu. Rusların Revan politikası bir devlet politikası durumundaydı. Dolayısıyla kim Kafkasya bölgesinde komutan olursa olsun bir önceki komutanın kaldığı yerden devam ediliyordu. Bu amaçla Revan Hanlığı'na elçiler ve mektuplar gönderilmiştir. Revan'a gönderilen heyetten ayrıca istihbarat çalışmaları yapmaları, Revan Kalesi'nin zayıf yönlerinin belirlenmesi ve Revan'a gelen kullanışlı yolların bilmesi istenmiştir. Bu çalışmalar sırasında içeride bulunan Ermenilerden de yardımlar alınmıştır. Yapılan istihbarat çalışmaları esnasında Revan'a gönderilen Rus heyetinin bütün istekleri Revan Hanı Muhammed Han tarafından reddedilmiştir.⁹²

1804 yılında General Sisianov, Rus orduları komutanıydı. Ruslar bu sırada küçük şeyleri bahane ederek hanlığın topraklarına saldırmaya çalışıyorlardı. Revan Hanlığı'nın stratejik olarak çok iyi bir noktada birden çok devlete sınır olması, Anadolu'ya açılan kapı konumunda bulunması, bu bölgenin her zaman istenilen bir

⁹¹ Mahmudov ve Diğerleri, **İrevan Hanlığı Rusya İşgali ve Ermenilerin Şimali Azerbaycan Torpağlarına Köçürülmesi**, s. 271-274.

⁹² Mahmudov ve Diğerleri, **İrevan Hanlığı Rusya İşgali ve Ermenilerin Şimali Azerbaycan Torpağlarına Köçürülmesi**, s. 289-292.

yer olmasını sağlamıştır. XIX. Yüzyılda Revan'ı komşu devletler içerisinde en fazla isteyen Rusya olmuştur. Rusya'nın bölgeyi ele geçirmesi demek yakın zamanda Osmanlı ve İran sınırına dayanması demektir. Ruslar, Kafkasya politikalarında Hıristiyanlığın ortak payda olması nedeniyle önce Gürcüler'den sonra da Ermeniler'den Osmanlı Devleti'ne ve İran'a karşı yapacağı mücadelede faydalanmak yoluna gitmiştir. Rus Kafkas orduları komutanı Sisianov, Revan'ı ele geçirmek için merkezden askeri yardım ve 100.000 Ruble gümüş istiyor. Ruslar, Revan'a yaptıkları sefer sırasında Revan'da yaşayan ve Revan Hanlığı'na ihanet edip casusluk yapan Ermenilere ve buradaki Rus askerlerine parasal yardımlarda bulunmuşlar. Ruslar Kafkasya ve Revan Hanlığı'nı ele geçirme çalışmalarında Ermenilerden yararlanmışlardır. Ermenilerin adeta ön karakol gibi çalışmaları Rusları bölge planlarını uygulamada çok rahatlatmıştır. Ruslar Kuzey Kafkasya'yı işgal ettiklerinde Azerbaycan'a hainlik eden ve Ruslara destek sağlayan Ermeniler yaşadıkları toprakları bırakıp Rusya'nın ele geçirdiği Azerbaycan topraklarına göç etmişler. Kafkasya'da kendilerine yeni bir ağabey buluşlardır. Revan bölgesine birçok sefer düzenleyen Rusya, her seferinde başarısız olmasına rağmen Revan'dan bir türlü vazgeçmiyordu. Ruslar 1805 yılında Revan Hanlığı'na tabi olan coğrafi konum olarak önemli yerde bulunan ayrıca iktisadi önemi olan Şöreyel Sultanlığı'nı tamamen ele geçirdiler.1806 yılında Rusya'nın Kuzey Kafkasya'da işgalci faaliyetleri sadece İran ve Osmanlı'nın değil İngiltere ve Fransa'nın da karşı çıkmasına neden olmuştur.1806 yılında Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya savaş ilan etmesinin sebepleri arasında İngiltere ve Fransa'nın Rus karşıtlığının Kafkasya'daki şekliyle de ilgisi vardı. Bu devletlerden özellikle Fransa Osmanlı Devleti'ne yardım etmiştir.

1807 yılında Fransa'nın İran'la yaptığı anlaşma gereği bir grup Fransız mühendis İran'a gitmiş burada acilen onarmaları gerekli yerleri olası bir İran-Rus savaşı için Avrupa'daki savaş dayanıklılığına göre yapmışlardır.⁹³ 1807 yılında Fransızlar, Avusturya ve Rusya'yı yenmiştir. Fransızlar, Napolyon önderliğinde dünya siyasetinde etkili duruma gelmişlerdi. Fransızlar, Çar I.Aleksandır'la "Tilsit"

⁹³ Mahmudov ve Diğerleri, **İrevan Hanlığı Rusya İşgali ve Ermenilerin Şimali Azerbaycan Torpağlarına Köçürülmesi**, s. 291-305.

ateşkesi imzaladı. Osmanlı Devleti de bölgede barış olması için Fransızların isteği ile Ruslar ile anlaşma imzaladılar.⁹⁴

Rusların ve onlara her türlü yardımı yapan Ermenilerin, Azerbaycan topraklarında yaptıkları her faaliyette farklı düşünceleri vardı. Ruslar, Ermenileri kullanmaktaydılar. Ermeniler kendi durumlarından memnun idiler. Ermeniler Azerbaycan topraklarında bağımsız bir Ermeni Devleti kurmaya çalışıyorlardı. Ermeniler, Rusya'dan Revan arazisinin bir an evvel işgal edilmesini istiyorlardı. Bunun için de Ruslara Revan ile ilgili gizli bilgiler gönderiyorlardı. Amaçları Rusların ve kendilerinin işlerini kolaylaştırmaktı. Ruslar, Ermenilerin cesurluğunu sürekli desteklemiş onlara moral olsun diye teşekkür sayılan belgeler ve hediyeler göndermişlerdi. 1808 yılında Ermeniler, Üç Kilise'yi Rus kuvvetlerine teslim ettiler. Rus askerlerini bölgedeki Ermeniler sevinç gösterileriyle karşılamışlardır. Üç Kilise'yi kolayca elde eden Ruslar, Revan civarındaki Karabağ bölgesine yönelmişlerdir. Yapılan mücadeleyi Ruslar kazanıyor. Rus askerleri Zengi Çayı'nı geçerek Revan Kalesi'ni kuşatıyorlar. Rus yetkililer Revan Kalesi'ne teslim olmaları için haber göndermişler. Revanlı yetkililer ise kaleyi teslim etmeyeceklerini kesin bir dille bildiriyorlar. İranlılar, Rusların Revan Kalesi'ni kuşattıkları haberlerini alınca Revanlılara 5 bin kişilik askeri kuvvet göndermiştir. Bu dönemde Nahcivan bölgesi de Ruslar tarafından saldırıya uğramıştır. Revan kuşatması çok zorlu geçmiştir. Revanlılar kahramanca savuma yapmışlardır. Revanlıların bu kahramanlıkları karşısında Ruslar, kaleye mektup gönderiyor ve kalenin teslimini istiyorlar. Revanlılar buna ret cevabı vermişlerdir. Revanlılar, Revan Kalesi'ni güçlendirme yoluna gitmişlerdir. Ruslar son bir çare olarak saldırı yapıyorlar ve başarısız olunca da tekrar Rus askerlerinin bölgedeki üssü durumda olan Tiflis'e çekilmişlerdir.⁹⁵ 1808 yılının sonlarına doğru Revan Hanlığı'na saldıran ve ağır kayıplar vererek tekrar Tiflis'e çekilen Rusların askeri birliklerinin komutanı Mareşal Gudoviç'in yerine 1809'da Ermeni General Aleksandır Tormasov getirildi. Hiç şüphesiz bu bölgedeki Ermenilerden faydalanmak içindi. Böylelikle Ruslar, planlamaları ve çabaları sonrası Ermeniler üzerinde hâkimiyetlerine başlamıştır. Ruslar, Ermenileri kendi yayılcı politikaları için iyi bir araç olarak kullanılabileceklerini görecektir ve Ruslar bölgede Ermenileri Osmanlı Devleti'ne karşı siyasetlerinde bir araç olarak

⁹⁴ Onk, *Kafkasya'dan Anadolu'ya İğdir Tarihi, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2006*, s. 96.

⁹⁵ Mahmudov ve Diğerleri, *İrevan Hanlığı Rusya İşgali ve Ermenilerin Şimali Azerbaycan Torpağlarına Köçürülmesi*, s. 306-311.

kullanmaya başlayacaklardır.⁹⁶ Revan kalesini elde etme umutları kesilen Ruslar, Nah civan'dan çekilen askerlerini Karabağ bölgesine göndermeye çalışıyorlardı. Bu dönemde Rus ordu komutanlarının sık değişmesinin sebebi Rusların bölgede istedikleri gibi hızla ilerleyemeyişleri olmuştur.

Rusya'nın Kuzey Kafkasya'daki işlerinin iyi gitmemesi İngilizleri bölgede daha aktif hale getirmiştir. Bu doğrultuda İngilizler İran'ın dış politikasında etkili bir rol almıştır. Bunda İran ve Osmanlı Devleti'nin zayıf durumda olması geçerli bir nedendir. İngilizlerin bölgedeki faaliyetleri çerçevesinde bir grup İngiliz savaş eğitimcisi Osmanlı arazisi üzerinden Revan'a gitmiştir. İngiliz savaş uzmanlarının desteği ile Revan kuvvetleri Hüseyin Kulu Han önderliğindeki askeri bir kuvvetle Osmanlı topraklarından geçerek Gürcistan'a hücum ettiler. Fakat bu seferden iyi bir netice alamadılar.

1810 yılında İran Devleti'nin isteği üzerine Rusya ile İran Devleti arasında görüşmeler başladı. Bu görüşmelerde Rusya, Nahçıvan ve İran'a bağlı olan Revan Hanlığı'nın kendisine verilmesini istemiştir. İran da bu toplantıda Rusya'dan Lenkeran bölgesini talep etmiştir. Bu zamanda Rusya, Revan Hanlığı'nı kendi hâkimiyetine alabilmek için sürekli Revan üzerine askeri saldırılar düzenlemiştir. Ruslar'ın buradaki amacı Revan Hanlığı'nı yıpratarak istediği seviyeye getirmek ve ona boyun eğdirtmektir. 1813 yılında Ruslar Polkovnik Pastel önderliğinde Revan Hanlığı'na bir sefer daha yaptılar. Düzenlenen bu askeri saldırılarda Revan Hanlığı büyük zararlar gördü. Daha önceki saldırılarda olduğu gibi bu saldırıda da Ermeniler Ruslara çok büyük yardımlar ettiler. Ruslar bu kadar desteğe rağmen hanlığı kendilerine bağlayamadılar. Bu da gösteriyor ki Revan Hanlığı diğer Azerbaycan Hanlıklarına göre mücadeleye direncinin daha yüksekti.⁹⁷

2.4. Osmanlı Devleti ile Revan Hanlığı'nın İlişkileri

Çaldıran seferi sırasında Osmanlı Devleti'nin bölgedeki varlığını tarih kayıtlarından görmekteyiz. Yavuz'un Çaldıran Seferi sırasında Kafkasya bölgesinde hangi bölgelere kadar gittiği ve nereleri ele geçirdikleri Kafkasya'ya komşu olan Doğu Anadolu'dan nereleri fethettiğini; ayrıca Aras'ın kuzeyindeki Nahçıvan ile Revan bölgelerinde alınan bölgeleri günü gününe kayıt altına alınmış olan iki tane

⁹⁶ Toksoy, **Revanda Son Günler, Türk Yönetiminden Ermeni Yönetimine**, s. 25-26.

⁹⁷ Mahmudov ve Diğerleri, **İrevan Hanlığı Rusya İşgali ve Ermenilerin Şimali Azerbaycan Torpağlarına Köçürülmesi**, s. 312-313.

geçerli "Ruznameden" öğrenebiliyoruz. Bunlardan biri "Resmi Çaldıran Seferi, Menzil hanesi"dır. Bunlardaki kayıtlara göre: Yavuz'un Çaldıran Ovası'na gidiş yolu bu bölgeden geçen tarihi kervan yolu idi. Bu yolun 1461 Trabzon ve 1473 Otlukbeli Seferinde kullanılan yol bu yol idi. Fatih'in Akkoyunlu Seferi sırasında, ilk doğu seferinde Kanuni'nin hatta Revan seferinde IV. Murad'ın da aynı bölgeden ve yoldan geçmiştir.

Yavuz'un İran Seferinde izlediği yol güzergâhına baktığımızda doğu bölgesinde Eleşkirt, Toprakhisar Eleşkirt Toprak Kalesi, Derzioğlu Dölbent Köyü, Tuzlar suyu, Kabasakal, Aşağı Karasuyu, Sakallı üç kilise, Bezirgân suyu, Diyadin ve Beyazıt Düzü başlıyor. Ağrı Dağı buradan görünmüştür. Ağrı Dağı karşısında Karapınar Karaköy'de dinlenmek için ordu kalmıştır. Beyazıt Kalesi'nde yaşayan halk Yavuz'un huzuruna gelip ona bağlılıklarını bildirmişlerdir. Ordu daha sonra buradan Çaldıran Ovası'na ulaşmış Şah İsmail'in ordusu ile savaştı. Bu savaşta her iki taraf da savaş öncesi ve sırasında büyük fedakârlıklar sergilemişlerdi. Savaşı kazanan Osmanlı ordusu önce Tebriz'e sonra Tebriz'den konaklamak üzere Aras Nehri'nin sol tarafına geçerek buradan Karabağ'a girmiştir. Yavuz bu sefer sırasında ordusunun yaşadıklarını en iyi olarak Çaldıran Ruznamesi'nden öğreniyoruz. Bu Ruzname'ye baktığımızda "29 Recep" 20 Eylül 1514 Çarşamba günü Aras Nehri'ni geçtikleri bölge ele geçirilince kesik kümbete varılmıştır. 30 Perşembe Nahçıvan şehrine girildiği ve bu bölgenin halkının Kızılbaş olmasından dolayı yağma edildiği belirtiliyor."1Şaban" 22 Eylül Cuma günü batı Karabağ veya Nahçıvan ve Karacağı da denilen Karabağ şehrine varılmıştır. Ertesi gün Nahçıvan'da bulunan Ahmet Bey Tekkesi'ne gidilmiştir. Dört gün sonra Çukursaad ile Vedi köyleri arasında bir yerde durup dinlenilmiştir. Daha sonra Çukursaad Revan bölgesinden gelen Zengi Irmağı'nı geçerek Revan şehrine ulaşmışlardır. Osmanlı askerleri bu bölgede bir gün kaldıktan sonra Revan bölgesine büyük zararlar vermişlerdi. Yağma işlerinden şehir zarar görmüştür. Daha sonra buradan Ermenilerin dini merkezleri olan Gregoryan Patrikliği merkezi Eçmiyazin Kilisesi geçilmiştir. Böylece 1514'te, Çaldıran Seferi sonucunda Osmanlılar'ın Nahçıvan ile Revan ve çevresine girip Şüregel, Kars, Pasinler, Erzurum çevresinde askeri ve siyasi hâkimiyet kurmuş olan Sevindik Han'ın Türkmen beyliği topraklarına dokunmamıştır.⁹⁸

Kanuni Sultan Süleyman ilk İran seferi sırasında Şirvan şah II. Sultan Halil

⁹⁸ Fahrettin Kırzioğlu, **Osmanlıların Kafkas Elleri Fethi (1451-1590)**, Doktora Tezi, Erzurum Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1976, s. 107-111.

(1524 -1535) Osmanlılara tabi olmuştur. Osmanlı ordusu başında olan Makbul İbrahim Paşa, Tebriz'i ele geçirdiği sırada (Temmuz 1534) Nahçıvan sancağı Osmanlı birliklerine bağlılık bildirmişlerdir. Revan bölgesi bu sefer esnasında Osmanlılar'ın eline geçmiştir.⁹⁹

Kanuni II. İran seferi sırasında gelmiş olduğu Çukur Saad bölgesinin ve çevresinin sosyal ve iktisadi hayatını derinden etkilemiştir Osmanlı ordusu, Revan bölgesini işgal etmiş, Revan çarşısını da yakmışlardır.1554 yılında temmuz ayında Osmanlı kuvvetleri Şüregel, Şaraphane, Revan ve Nahçıvan çevresine ağır zayıatlar verdiler. Kanuni II. İran seferinde Osmanlı kuvvetleri Tebriz'i tekrar ele geçirecek ve burada beş gün kalacaklardır. Özellikle Osmanlılar Revan civarında veya Güney Azerbaycan'da ele geçirdikleri topraklar Osmanlıların elinde uzun süre kalıcı olamıyordu. Osmanlı birliklerinin çoğunluğu bu bölgelerden merkeze doğru çekilince, Safeviler bir şekilde buraları tekrar ele geçiriyorlardı. Revan bölgesi topraklarından İran'da kurulan Türk devletleri de uzak kalamamıştır.¹⁰⁰

Kanuni'nin 1553 tarihindeki seferi sırasında Halep'te 5 ay kalmıştır. Kanuni bu sefer sırasında Temmuz ayında Revan'a geldi. Revan, o zaman İran'ın eyalet merkezi idi. Osmanlı kuvvetleri Revan'ı İranlı'lardan aldılar. Osmanlı'lar Kuzey Azerbaycan'dan geçerek Güney Azerbaycan'a geldi. İran hükümdarı barış istemek zorunda kaldı. Bu istekte İranlıların Çaldıran' daki yenilgi unutmalarının etkisi büyüktü. Onlar Osmanlı Devleti ile meydan savaşına girmek istemiyorlardı. Osmanlılardaki top teknolojisini bun da çok büyük etkendi.¹⁰¹ Kanuni'nin Nahçıvan Seferi sırasında İran kuvvetleri Osmanlı ile savaşmamak için büyük çaba gösterdiler. Osmanlılar'ın Nahçıvan'a girmeleri çok kolaylaşmıştır. Bu sefer sonucunda yapılan Amasya Antlaşması'na göre Nahçıvan, Osmanlı Devleti'ne verilmiştir.

XVII. Yüzyılda çıkan Celali İsyenlarından dolayı Anadolu'da birlik ve dirlik bozulmuştur. İranlılar bu durumdan faydalanarak bu dönemde Osmanlılar'ın elinde bulunan Revan, Nahçıvan ve Kars bölgesini ele geçirmişlerdir.¹⁰² III. Murat döneminde Ferhat Paşa, İran üzerine sefere çıkıyor. Bu seferde Osmanlı kuvvetleri İranlıları yenerek Şamah'ı, Şirvan'ı kurtararak Revan'a girmiştir.¹⁰³ Ferhat Paşa

⁹⁹ Joseph von Hammer, **Büyük Osmanlı Tarihi V**, İstanbul, Üçdal Neşriyat, 1993, s. 120-126.

¹⁰⁰ Yılmaz Öztuna, **Osmanlı Devleti Tarihi I**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1998, s. 200-204.

¹⁰¹ Öztuna, **Osmanlı Devleti Tarihi I**, s. 245-246.

¹⁰² Hakan Karagöz, **1590 Tarihli Tapu Tahrir Defterine Göre Nahçıvan Kazası**, Isparta, T.C Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2001, s. 6-8

¹⁰³ Öztuna, **Osmanlı Devleti Tarihi I**, s. 291-292.

Revan şehrinin ele geçirdikten sonra burasının savunması için çok zaman harcadı. Revan Kalesi özellikle Gürcistan-İran mücadelesinden sonra kötü bir hale gelmiştir. Revan bölgesi çok uzun zamandan beri Osmanlı, İran ve Rusya arasında amansız bir mücadelenin ana kaynağını oluşturmuştur. Ferhat Paşa uzun emekler sonucunda inşaatı bitirmiş ve kaleye savunma amaçlı toprak bırakmıştır.¹⁰⁴ Ferhat Paşa zamanında Revan kalesi devlet eliyle yapılmıştır. 1586'da Nahçıvan bölgesinin halkı da kendi gönül razılığı ile Osmanlılara bağlanıyor. İranlıların gönderdiği kuvvetlerle 1588 yılında tekrar geri alınıyor. Fakat daha sonra Revan Beylerbeyi Hızır Paşa tarafından Nahçıvan İranlılardan geri alınmıştır. Nahçıvan Kalesi yerli halkın desteği ile onarılmıştır. İranlıların Osmanlılardan burasını tekrar alma umutları zayıflayacaktır. Daha sonra Nahçıvan Bölgesi; Ordubat, Nahçıvan, Şerur isimleriyle üç sancak halinde getirilerek Revan Eyaletine bağlanmıştır.¹⁰⁵

1590 yılında kayıtları tutulan Revan mufassal defterinde yedi sancak yer almaktaydı. Bu sancaklardan üç tanesi Şerur, Nahçıvan, Ordubat diğer dördü ise Revan bölgesinin kazalarıdır. Revan bölgesindeki kazalara bakıldığında:

1) Revan Kazası: Revan, Kerpi, Garni, Vadi, Abadan, Şaraphane nahiyelerine ayrılmıştır.

2) Aralık Kazası: Aras Nehri'nin sağ tarafındaki bölge, İğdır ve Aralık ilçemiz bölgesi, Ağrı Dağları'nın kuzey tarafı Boralan, Bulakbaşı, Ağrı Dağı'nın eteklerindeki Akhuri, Karakoyunlu, Aratan gibi köyler buraya bağlıdır.

3) Talin Kazası: Revan bölgesinin kuzeybatısında ve Alagöz Dağı'nın güneye bakan kısımlarında Armavir ve Eşnek ismiyle iki nahiyesi bulunmaktadır.

4) Ağçakal'a Kazası: Şimdiki Kars'ın ilçesi Kağızman'ın Aras Nehri'nin sol tarafında bulunan yerleri ve Arpaçay'a yakın yerleşim yerlerini kapsar.¹⁰⁶

1723 yılında ikinci defa Osmanlı Devleti tarafından ele geçirilen Revan bölgesinin, 1728 yılında tutulan mufassal defterinde Arpaçay'ın sağında ve solundaki bütün köylülerin hepsi Şüregel Sancağına bağlı gösterilerek Hertik, Kars, Kıpçak, Bayındır, Karakilise, Düzen, Gümrü gibi bu bölgede vergi verenlerin Şiş tepe, Kazancı gibi bugün Gümrü kenti etrafında bulunan köylerle birlikte Revan Eyaletine kaydedilmiştir.¹⁰⁷

Osmanlı Devleti'nin bu bölgeyi ikinci defa ele geçirdiğinde tutulan tahrir

¹⁰⁴ Joseph von Hammer, **Büyük Osmanlı Tarihi VI**, İstanbul, Üçdal Neşriyat, 1993, s. 119-120

¹⁰⁵ Kırzioğlu, **Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi (1451-1590)**, s. 388-389

¹⁰⁶ Kırzioğlu, **Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi (1451-1590)**, s. 347-349.

¹⁰⁷ Kırzioğlu, **Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi (1451-1590)**, s. 349.

defterine göre; 1727 yılında Revan bölgesinin 15.662 nüfusun %62,2'si Müslüman Türk, %38,8'i Hristiyandır. Daha sonra bu bölgeyi çok isteyenlerden biri olan İran kuvvetlerinin başında Nadir Şah'ın da olduğu bir ordu tarafından 1735 yılında ele geçirilecektir.¹⁰⁸ Nadir Şah'ın bölgede hâkimiyet kurmak isteği aralıksız devam etmiş ve 1734 yılında yapılan mücadele sonucunda Osmanlı kuvvetleri çok büyük zayıflık vererek savaşı kaybediyorlar ve bunun sonucunda Revan, Gürcistan bölgesi İranlıların hâkimiyetine girmiştir. 1735 tarihinde Nadir Şah çok büyük bir adım atarak bölgenin güçlü insanlarını, valileri, generalleri İstifhan'a topladı. Bazı kaynaklarda da bu yer "Mugan" olarak geçiyor. Nadir Şah, bölgeyi rahatlatmak için önemli bir adım atıp, Caferiliği beşinci mezhep olarak tanıması için Osmanlı Devletine teklifte bulunuyor. Bu kararın aslında Türk milletinin bölünmesinin önündeki engelleri de kaldıracak bir adım atmıştır. Fakat Osmanlı'da din işleriyle uğraşan ulema kesimi bu teklifi kabul etmeyecek ve bölgenin Türk milletinin gelecekteki birliğine adeta bir dinamit yerleştirecektir. Ermeniler, Kafkasya bölgesinde gerek şahlar ve gerekse diğer ülkelerin yöneticileri tarafından sürekli korunmuştur. Bu durum Ermenilerin tarihi süreçte güçlü kalmasını sağlamıştır. Örneğin İran'da Şah Abbas döneminde ve Nadir Şah döneminde bu kollanma hat safhadadır. Anadolu Türk Devletleri'nde de durum farklı değildir. Akkoyunlular'da, Karakoyunlular'da, Selçuklularda ve Osmanlı'da da hep böyle olmuştur.¹⁰⁹

2.5. 1728 Tarihli İcmal Defterine Göre Revan Eyaleti

1728 tarihinde oluşturulan Revan Eyaleti'nin icmal defterinde devlete ait olan Miri arazilerin Osmanlı'da olduğu gibi Has, Zeamet ve Tımar arazileri olarak üç kısma ayrıldığını görmekteyiz. Bölgenin Osmanlı Devleti'nin elindeyken gelirinin bütün eyalet gelirinin toplamı 12.283.819 akçedir. Revan Eyaleti'nin gelirinin 12.283.819 akçenin %73'ü yani 8.998.339 akçesi karye, mezra, yaylak, kışlak, otlak vb. %63,3 sultan haslarına düşmekteydi.

Genellikle Revan Eyaleti'nin yıllık gelirinin, %79,2 si (9.725.624 akçe) Sultan ve Beylerbeylerinin haslarının gelirlerinden olan paylarına düşmekteydi. Revan Eyaleti'nin topraklarının %2,7'si Zeamet toprakları için ayrılmıştır. 1728 yılındaki Revan Eyaleti'nin İcmal defterinde Nahçıvan bölgesinde 32 tane Tımar, Şüregel bölgesinde 122 Tımar, Karni Nahiyesinde 104, Karni ve Vedi nahiyesinde

¹⁰⁸ Toksoy, **Revan'da Son Günler, Türk Yönetiminden Ermeni Yönetimine**, s. 20-21

¹⁰⁹ Rıza Nur, **Türk Tarihi IV**, İstanbul, Toker Yayınları, 1979, s. 153-161.

84,Kırkbulak nahiyesinde 78,Abaran Nahiyesinde 52 ve Dereçiçek Nahiyesinde 31 Tımar olmak üzere Revan Eyaleti'nde toplam 503 Tımar oluşturulmuştur. Gelir değerlerinin bazılarına örnek verecek olursak Hinzirek toplam gelir 608.324 akçedir. Karni 248.000 akçedir. Vedi 161,512 akçedir, Dereçiçek 64.100 akçedir, Sürmeli Nahiyesi 725.680 akçedir.

Iğdır bölgesindeki o dönemki kayıtlarda bazı köylerin gelirlerini şöyle sıralayabiliriz. Çarıklı köyü geliri 5.500 akçe, Yayı Köyü geliri10.500 akçe, Hoşhaber Köyü 8.000 akçe, Hakveyis köyü geliri 11.500 akçe, Erhacı Köyü geliri2.530 akçe, Kızılzakir Köyü (bugünkü Akyumak Köyü) geliri 16.000 akçe, Kazancı köyü geliri14.000 akçe, Ağaver Köyü 3000 akçe, Sarıçoban Köyü 15.500 akçe, Panik (bugünkü Özdemir Köyü)17.000 akçe, Evcî Köyü geliri 22.300 akçe, Amarat(bugünkü Çakırtaş Köyü) geliri 11.000 akçeden oluşmaktaydı. Şu anda Iğdır ilinin ilçesi durumunda olan Aralık'ın o dönemdeki toplam geliri 189.680 akçe olarak görülüyor.¹¹⁰

2.6. Avrupalı Devletlerin Kafkasya'da Çıkar Mücadeleleri

Azerbaycan valisi aynı zamanda İran tahtının varisi olan Şehzade Abbas Mirza, İran Devleti'nin siyasi sıkıntılar içerisinde çalkalandığı zamanlarda ülkenin iç ve dış politikasında önemli derecede görevler almıştır. Abbas Mirza, babası Feth Ali Şah döneminde Avrupa ülkelerinin (Fransa, Rusya ve İngiltere) çıkarları istikametinde yol alan İran'ı bu istikametten uzaklaştırarak İran ordusunu modernize etmeye çalışmıştır.

İran toprakları, Feth Ali Şah (1797-1834) döneminde Kafkasya'da ve Asya'da sömürge alanları kurmaya çalışan İngiltere, Fransa ve Rusya'nın rekabet alanına dönmüştür. Rusya, bu dönemde Osmanlı Devleti'nin ve İran'ın topraklarını ele geçirmeye çalışmıştır. Ruslar bu dönemde artık Kafkasya'ya girmeye başlamıştır. Avrupalı devletlerin rekabet halinde olması Kafkasya bölgesindeki güç dengelerine de yansımıştır. İngiltere dünyaya hâkim olmak peşindeydi. Bu ülkenin politikalarına Fransa engel olmak istiyordu Dünyaya egemen olmak emeli peşinde koşan ve İngiltere'nin sömürge politikalarına engel olmak isteyen Napolyon, Türkiye-İran yoluyla İngiltere'nin yolunu kesmeye çalışıyordu. Çünkü Fransa ile İngiltere'nin çıkarları çatışıyordu. İngiltere bölgedeki çıkarları gereği Rus yave Fransa'nın

¹¹⁰ Ziya Bünyadov-Hüsameddin Memmedov, **İrevan Eyaletinin İcmal Defteri**, Azerbaycan Respublikası Şarğşünaslıq İnstitutu, Bakı, 1996, s. 24-25-35-53.

Uzakdoğu'daki çıkarlarına ulaşmalarını istememekteydi. Bundan dolayı İran ve Afganistan'da Rusya'nın karşısına bu iki devleti örgütleyerek çıkmaya çalışıyordu. Avrupalı Emperyalist devletler Yüzyıl sonrası çıkarlarını düşünüp bu doğrultuda hamleler yaparken bölgenin iki güçlü İslam devleti İran ve Osmanlı Devleti bir araya gelemiyordu. Osmanlılar Balkan topraklarındaki isyanları durdurmaya çabalarken İran'daki Abbas Mirza, Rusya karşısındaki yenilgilerinin acısını Osmanlı Devleti'nin doğudaki topraklarına saldırarak telafi etmeye çalışıyordu. İslam ülkeleri bu durumdayken İngiltere bölgedeki faaliyetleri için aradığı uygun ortamı bulacaktır. Ayrıca bu dönemde İran Şahı'nın dünya politikasından habersiz hamleler yapması ve İran'da güçlü bir merkezi otorite tesis edememiş olması İngiltere'nin işini kolaylaştırıyor, İngilizlerin İran'ın iç ve dış politikasına müdahale etmesine sebep olmuştur.¹¹¹

Rusya'nın Kafkas politikasında ısrar etmesi bölgedeki Osmanlı ve İran'ı bu konuda endişeye sevk etmiştir. Özellikle bu dönemde Fransa'nın dış siyasetini yönlendiren Napolyon, İngiltere'nin bölgedeki politikalarına karşı çıkararak Osmanlı ve İran Devleti'ni Fransa'nın yanına çekerek ve Çarlık Rusya'nın bu İslam ülkelerini tehdit eden politikasından faydalanmaya çabalıyordu. Fransa, bu politika doğrultusunda bir grup yetkiliyi Tahran'a göndermiştir. Fransa'nın buradaki amacı Fransa-Osmanlı-İran arasında üçlü bir ittifak oluşturmaktır. İran'a giden heyet Osmanlı ve İran Devleti'ne Rusya'dan bir tehdit gelirse Fransa'nın bu iki devlete yardım edeceğini bildiriyor. Bunun karşılığında bu iki devlet İngiltere ağırlıklı siyasetten ziyade Fransa ağırlıklı siyaset izleyecektir. İran Hükümdarı Abbas Miza Napolyon'un vaatlerine inanmış ve Fransızların göndermiş olduğu 70 kişilik heyeti Tebriz'de törenle karşılanmıştır. İran bu dönemde İngiltere ve Fransa'dan subaylar ve mühendisler getirterek askeri amaçlı subaylar yetiştirmeye başlamıştır. İran'ın, bu dönemde batıyla kurduğu ilişkiler İran ordusundaki modernleşmeye yansımıştır. Bu yansımada özellikle Fransızların etkisi olduğu görülmektedir.

İngiltere ve Fransa'nın bölge için girdikleri rekabette özellikle Fransızlar etkili olmaya başlamıştır. Öyle ki Fransızlar İngilizleri Tahran'a bile sokmuyorlardı. İranlılar Abbas Mirza öncülüğünde, Ruslar'ın ele geçirerek Kafkaslarda üst olarak kullandıkları Gürcistan'ı geri almak ve Azerbaycan'da nüfuzunu genişletmek istiyordu. Fakat bölgedeki gelişmeler bu beklentilerini boşa çıkarmıştır. Özellikle

¹¹¹ Cihat Aydoğmuşoğlu, "Abbas Mirza ve Dönemi (1789-1833)", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt: 4, Sayı: 19, (2011), s. 128-129.

Avrupa’da ortaya çıkan siyasi gelişmeler Fransa’yı zor durumda bırakmıştır hatta Osmanlı ve İran’a yardım sözü veren Fransa’nın Hindistan’a ulaşma ve İran’ı Rusya’ya karşı korumak siyasetinden vazgeçmesine sebep olmuştur. Fransa’nın yerini bölgedeki çıkarlarını Rusya’ya karşı korumak isteyen İngiltere almış ve İran’a destek vermeye başlamıştır.¹¹²

İran, bölgedeki mücadelede bazen Fransa’nın bazen de İngiltere’nin tarafına geçerek Ruslara karşı bu mücadeleyi yürütmeye çalışmıştır. Özellikle XIX. Yüzyılda bu politika daha belirgin bir hale gelmiştir. Aslında bu politikayı aynı Yüzyılda Osmanlı Devleti’nin de “denge politikası” adı altında uygulamaya çalıştığını görmekteyiz.

XIX. Yüzyılın ilk çeyreğinde İranlı’lar Ruslar’ın Gürcistan’dan çıkmamaları üzerine Ruslara savaş açıyor. Bu tarihte Osmanlı Devleti ile Rusya savaş halindeydi. İran ve Osmanlı arasında da Ruslara karşı ittifak gündeme gelmiş ve bir hayli ilerleme kaydedilmesine rağmen Ahmet Cevdet Paşa’nın da çok garip diye nitelendirdiği bu istenilen birlik, fiili olarak ortaklığa dönüştürülemez. Doğu Anadolu Bölgesi’nde Osmanlı-İran sınırında bulunan aşiretlerin ikili davranmaları, sınır ihlalleri ve İran’ın sık sık Osmanlı valilerinin içişlerine müdahalelerde bulunmaları gereksiz çatışmaları ortaya çıkarmıştır. Bütün bu gelişmeler iki İslam devletinin ortak düşman karşısında birlikte hareket etmesini engellemiştir. Kafkasya’nın büyük ve köklü iki İslam devleti birbiriyle mücadele ederken Rusya Kafkasya’da planladığı gibi ilerlemiştir. İngilizler, İranlılara Ruslarla mücadele karşılığında parasal yardımda bulunmuştur. Bu paralarla ordusunu yenileyen Abbas Mirza’nın Hıristiyan bir ülkeden para alıp ordusunu modern hale getirmesi Azerbaycan’daki Şii din görevlilerinin tepkisini çekmiştir.

1812 yılına gelindiğinde İranlı’lar yapılan batılı yardımlarla 13.000 kişilik Avrupa tarzında çeşitli sınıflardan oluşan bir ordu oluşturmuşlardır. Bu ordu Ruslar karşısında küçük bazı başarılar da elde etmiştir. İran Devleti, Fransa ve Rusya arasında yapılan ve Ruslar’ın güçsüzlüğünü gösteren mücadelelerde Rusya’nın Fransa karşısındaki zayıflığına aldanmıştı. Ruslar güneydeki sınırlarını İran’ın aleyhine genişletmeye başlamış. Böylece İran aslında istemeyerek de olsa bölgede Ruslarla karşı karşıya gelmiştir. İran ordusu sayıca üstün olmasına rağmen 1812 yılında Aras Nehri civarında yapılan Aslandüz Savaşı’nda Rus kuvvetleri savaşı

¹¹² Aydoğmuşoğlu, “Abbas Mirza (1789-1833) ve Dönemi”, s. 129-130.

kazanmış ve İran'ın bu yenilgisi sonrasında Revan Hanlığı Ruslar'ın eline geçmiştir. Bu savaşta İran ordusuna Abbas Mirza komutanlık yapmış, İran'ın piyade askerlerine komutanlık yapan İngiliz komutanı Charles Christie öldürülmüştür.¹¹³

İranlıların bu savaşta başarısız olmasının nedeni Ruslar'ın düzenli ve modern bir topçu sınıfına ve silahlarına sahip olmalarıydı. Osmanlılar topun nasıl bir silah olduğunu İstanbul'un fethinden sonra kazandığı zaferlerde görmüştü. İranlılarla daha sonra yapılan savaşlarda İran ordusunun Osmanlı ordusunun karşısına çıkamamasının en büyük nedeni Osmanlı ordusunda bulunan büyük top silahlarıydı. Osmanlılar'ın zaman içerisinde Doğu Türklüğüne üstünlük kurmalarındaki en büyük etken yine top silahı olmuştur. Bu dönemde Rus ordusunun İran ordusunu mağlup edip Tebriz'e doğru hareket etmeye hazırlanması üzerine İran Şahı, Rusya ile barış yapma yoluna gitti. 12 Ekim 1813'te Karabağ'ın Gülistan şehrinde İran ve Rusya arasında barış imzalandı. Gülistan Antlaşması ile bütün Azerbaycan hanlıkları Rusya'ya verilmiştir. İran Doğu Gürcistan ve Dağıstan'dan vazgeçiyor, bunun yanında Revan ve Nahçıvan Hanlıkları İran himayesinde siyasi varlıklarını devam ettirmişlerdir. İranlıların Ruslar karşısında bu duruma düşmesinde Fransa'nın İran'a vermiş olduğu sözleri tutmaması etkili olmuştur.

Ruslar, İran ile yaptıkları Gülistan Anlaşması'ndan oldukça karlı çıkmışlardır. İran bu anlaşmada Kafkasya bölgesindeki bir takım yerlerden vazgeçtiğini teyit etmiştir. Bunun yanında İran, Derbend, Bakü, Gence, Şirvan, Şeki, Karabağ ve Hazar Denizi kıyısında bulunan Gilan Eyaletindeki Taliş bölgesinde büyük bir bölümünü Ruslara bırakmıştır. İran bu anlaşma ile gelecek dönemde Hazar Denizi'nde savaş gemisi bulundurmayacağını kabul etmiştir. Bunlara ek olarak Rus tüccarlarına İran'da vergi kolaylıkları da tanınacaktı. Böylece Rusya, Gülistan Antlaşması ile Gence, Karabağ ve Kafkasların tamamını ele geçirdiği gibi Hazar Denizi'nde donanma bulunduran tek devlet haline geldi. İran bu anlaşmadan memnun olmayacak daha sonra bunu telafi etme yolları arayacaktır.¹¹⁴

Bölgede çıkarları olan İngilizler, Rusya gibi Ermeni kozunu ele geçirmeye çalışmıştır. Bunda da kısmen başarılı olmuştur. İngilizlerin bölgedeki Ermeni ilişkilerinin temelinde yatan üç faktör dikkatimizi çekmektedir. Bunlar:

1. İngiltere'nin iktisadi çıkarları ve sömürgeleri ile olan bağlantıları
2. Osmanlı'yı bölmek ve bu yolda iyi pay sahibi olmak.

¹¹³ Aydoğmuşoğlu, "Abbas Mirza ve Dönemi (1789-1833)", s. 130-131.

¹¹⁴ Aydoğmuşoğlu, "Abbas Mirza ve Dönemi (1789-1833)", s. 131.

3. Petrol rezervlerine ulaşan yolların kontrolünü elinde bulundurmak şeklinde sıralanabilir.

İngilizler daha çok Ermeni meselesine bölgedeki kendi çıkarları açısından yaklaşmışlardır.¹¹⁵

Ermenilerin Kafkasya bölgesindeki şımarık ve insanlığa sığmayan davranışlarını dönemin İngiliz yetkililerinin tutmuş oldukları raporlarında görmekteyiz. Ermenilerin Müslümanlara yaptığı işkencelere tanık olan Rawlinson, yazmış olduğu raporlarda bu durumu en iyi örnekleyen anlatımlarda bulunmuştur. Bu yaşanan ve kayıt altına alınan gerçeklere rağmen İngilizler, Ermenilerin bu caniliklerine engel olmak yerine bölgedeki Petrolden daha fazla faydalanmak için çatışmaların sürmesini kendi çıkarları açısından uygun görmüşlerdir. İngilizler, Ermenilerin yurt dışındaki çalışmalarına ve bunun yanında dini örgütlenmelerine de yardımcı olmuşlardır. Bir diğer Avrupa devleti olan Almanya'nın da Ermeni politikası temel itibarıyla diğer Avrupalı devletlerin politikalarından farklı bir özellik taşıyordu. Onlar da diğer emperyalist Avrupalı devletleri gibi Kafkaslardaki zenginliklerden faydalanmak istiyordu. Bundan dolayı Ruslar'ın daha önce yaptığı gibi Hristiyan Gürcülerle bağ kurmaya başlamışlardır. Almanlar, Azerbaycan'ın yeraltı zenginliklerinden faydalanmak istiyorlardı. Azerbaycan'da bulunan Alman kolonilerine yardım ediyor, Kafkasya'daki ve Uzakdoğu'daki rakipleri olan İngilizlerle mücadele etmeye çalışıyorlardı.¹¹⁶ Diğer bir Avrupa Devleti olan Fransa'nın Ermeni siyaseti diğer Hristiyan devletler gibi Şark Meselesinde Ermenileri kullanmak olmuştur. Avrupalılar başta Fransızlar olmak üzere Ermenilerin bir kısmını Katolik Mezhebine çektiler. Avrupalılar bir süre sonra Ermenileri Avrupa kapitalizminin Osmanlı Devleti sınırlarında ve Kafkasya topraklarında siyasi tüccarları haline getirdiler. Fransızlar, misyonerler aracılığıyla Katolik mezhebine çektikleri Ermenileri Osmanlı ve Kafkasya'daki emperyalist menfaatleri için kullandılar.¹¹⁷

Rusya, Kafkasya'yı ele geçirmek için XVIII. Yüzyılda harekete geçmiş, Kafkasya politikalarını ısrarla devam ettirmiştir. Rusya bu politikayı adeta Rus Devleti'nin milli bir politikası haline getirmiştir. Ruslar, XIX. Yüzyılda amaçlarına ulaşmışlardır. İsrarla yürüttükleri askeri ve siyasi politikalarının sonucunda İran'la

¹¹⁵ Beşir Mustafayev, "Büyük Devletlerin Kafkasya'daki Ermeni Siyaseti (1910-1920)", **Avrasya İnceleme Dergisi**, (2013), s. 150.

¹¹⁶ Mustafayev, "Büyük Devletlerin Kafkasya'daki Ermeni Siyaseti (1910-1920)", s. 152

¹¹⁷ Mustafayev. "Büyük Devletlerin Kafkasya'daki Ermeni Siyaseti (1910-1920)", s. 154

Gülistan (12Ekim1813) ve Türkmençay (10 Şubat 1828) Antlaşmaları'nı imzalamışlardır. Rus Çarlığı'nın Kafkasya'daki politikalarından biri de bölgedeki Hıristiyanlaştırma faaliyetleri olmuştur. Bundan dolayı da Hıristiyan kiliselerinin desteğini almışlardır.¹¹⁸

1813'de Rusya ile İran arasında yapılan Gülistan Antlaşması, İran'ın Kafkasya'daki hâkimiyetinin sona ermesine sebep olmuştur. Bu durum Kafkasya bölgesindeki Dağıstan ve çevresinin Ruslar tarafından sarılmasını kolaylaştırmıştır.¹¹⁹ Çarlık Rusya,1805 Kürekçay Antlaşması ve 1813 Gülistan Antlaşmalarında Kuzey Azerbaycan topraklarını kendi hâkimiyetine almıştır. Ruslar Azerbaycan ve Revan bölgesindeki yerli Türkleri mevkilerinden uzaklaştırıp kendilerine sadık kalacak yöneticileri bölgede iyi yerlere getirdiler. İlerleyen dönemlerde Ruslar,1828 Türkmençay ve 1829 Edirne Anlaşmaları'ndan sonra Kuzey Azerbaycan Türklerine karşı, açık bir demografik saldırı siyasetini en acımasız bir şekilde gerçekleştirdiler. Bu süreçte Ruslar tarafından Azerbaycan topraklarına 130 bin Ermeni yerleştirildi.¹²⁰

Ruslar, XIX Yüzyılın ilk çeyreğinde emperyalist düşüncelerini sistemli ve uzun vadeli planladıkları için bu çerçevede Moskova'da Ermeni Şark Dilleri Enstitüsü'nü kurdular ve bu konudaki planlarını devreye ustaca soktular. Ruslar,1826-1828 yıllarında İran'la yaptıkları savaşlardan galip çıkınca Revan ve Nahçıvan Hanlıklarını birleştirerek Ermeni vilayetini kurdular.¹²¹

Ruslar, Kafkasya bölgesindeki Ahılkelek ve Revan Hanlığındaki hâkimiyetini bölgenin iki önemli gücü olan Osmanlı ve İran ile girdiği askeri mücadeleyi kazanarak elde etti. Daha sonra Ruslar, 1828'de İran'ı ve 1829'da Osmanlı İmparatorluğu'nu bölgede savaş sonucunda yenerek bu iki devlete kabul ettirebilmiştir.¹²² Avrupalı devletler bölgedeki menfaatleri gereği, Osmanlı Devleti'ndeki Hıristiyan azınlıklar ve bölgede bulunan azınlıklar üzerinde misyonerlik faaliyetleri yürütmüşlerdir. Bölgede Ermeni milliyetçiliğinin ortaya

¹¹⁸ Beşir Mustafayev, "Anton Salamanov'un Özel Arşivine Göre Ermenilerin Kuzey Azerbaycan'da Yaptıkları Katliamlar" (1918-1919)", **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, (2009), s. 337.

¹¹⁹ Türkmen, "19. YY Başlarında Rusya'nın Güney Kafkasya Politikası (1800'leri Başından 1828 Türkmençay Antlaşmasına kadar)", **Manas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı:10, (2004), s. 17.

¹²⁰ Fahri Valehoğlu-Hacılar, "Rus İşgali Sonrasında Azerbaycan Topraklarında Ermeni İskânı", **Kök Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt: XII, Sayı: 2, (2010), s. 35.

¹²¹ Yusuf Halaçoğlu, **Ermeni Tehciri**, 9. Baskı, İstanbul, Babiâli Kültür Yayıncılığı, 2006, s. 27.

¹²² Justin Mccarthy, **Ölüm ve Sürgün, Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı:1821-1922**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2012, s. 35 .

çıkmasında Ermeni kilisesine en büyük yardımı Avrupalı güçler yapmışlardır. Bu devletler içerisinde en etkili olan devlet Rusya olmuştur. Ruslar, Osmanlı'daki ve İran'daki Ermenileri bilinçlendirme konusundaki çalışmalarını Eçmiyazin Katolikosluğu'nun eliyle yapmıştır. Yine büyük devletlerden olan İngiltere de Ermenilere önce dini kanallardan ulaşmayı deneyeceklerdir. Bu konuda da Protestan misyonerler etkili omurlardır. Ermenileri dini, kültürel ve sağlık konularında eğitmişlerdir. Ermenileri kendi taraflarına çekmek için gösterişli ibadethaneler, okullar ve hastaneler yapmışlardır. Avrupalı devletlerin bölgede faaliyetli olan Misyonerleri, Ermeni komitacılarına düzenli maaş vermişlerdir. Misyonerler bölgedeki faaliyetleri sırasında bilinçli olarak Osmanlı Devleti'ni dünyaya kötü ve saldırgan olarak göstermişler. Ermenileri de mazlum ve masum olarak sunmuşlardır. Uydurma hikâyelerle Avrupa kamuoyunun acıma duygularına hitap ettiler. Avrupalılar Ermenilere önce maddi yardımlar yaptılar, daha sonra da politik destek verdiler.¹²³ Rusların da Kafkasya bölgesinde XIX. Yüzyılda faaliyetleri artmıştır. Bu dönemde İngiltere ve Fransa da bölgede faaliyet içerisindeydi; ama Ruslar'ın faaliyetleri diğer Avrupalı devletlerden daha eski ve planlıydı. Ruslar'ın Kafkasya politikalarını planlayan ve Ruslara cihan hâkimi olmayı uygun görüp bunu öneren Deli Petro'dur. Kendi yazmış olduğu vasiyetnamesinde bu konuya değinmiştir. Ruslar, Deli Petro'nun Rusya için önemli olan vasiyetnamesine sadık kalmıştır. Rus Devleti'nin politikalarını bu doğrultuda yürütmüşlerdir. Bu amaçla Ruslar kendi çıkarları ve kendi kontrollerinde bir Ermeni Devleti kurmak için faaliyetlere girdiler. Kafkaslarda bağımsız bir Ermeni Devleti kurmak için heveslenerek Deli Petro vasiyetnamesinin öncülüğünde özellikle 1905–1907 tarihlerinde Azerbaycan ve Revan topraklarında Türklere karşı büyük çaplı kanlı eylemler yaptılar.¹²⁴ Ruslar öncelikle Ermeniler üzerindeki planları gereği sanatla uğraşan birçok Ermeni'yi Rusya'ya getirmişlerdir. Rusya ve Ermeniler arasındaki ilişkiler kısa zamanda gelişmiştir. İlerleyen zamanda çeşitli nedenlerden dolayı bu ilişki bir ittifaka dönüşmüştür. Ruslar, Kafkaslarda Gürcü ve Ermenilerle ayrı ayrı iktisadi ve siyasi anlaşmalar imzalamışlar. Yapılan bu anlaşmaların maddelerinden biri de Ruslar'ın Gürcü ve Ermenilerin çocuklarını kendi okullarında okutmayı kabul etmesidir.

¹²³ Mim Kemal Öke, **Uluslararası Boyutlarıyla Anadolu- Kafkasya Ekseninde Ermeni Sorunu**, s. 111-113.

¹²⁴ Beşir Mustafayev, "Cihan Hâkimiyetini Moskoflara Öğütleyen Deli Petro'nun Vasiyetnamesi ve Ermenistan Devleti'nin Kurulmasında Etkisi", **Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt: 4, Sayı:11, (Haziran 2013), s. 17.

Aslında ilk etapta Ruslara masraf olarak görülen bu durum Rusya'yı ileride bölgede çok rahatlatacaktır. Ruslar tarafından. Ayrıca Ruslar bölgedeki Hıristiyan grupları Osmanlı ve İran'a karşı koruyacağınıza onlara vaat etmiştir.¹²⁵ Ruslar Hıristiyan Ermenileri kullanarak bölgedeki demografik nüfus yapısını değiştirmeye çok çalışmışlardır. Bu maksatla iki yönlü politika izlemişler. Bunlardan bir tanesi Kafkasya bölgesinden Türker'in çıkarılmasıdır. Bu politikanın sonucunda XIX. Yüzyılda Kafkasya'dan iki milyondan fazla Müslüman yurdundan sürülmüştür. Müslümanlar, Ruslar ve Ermeniler tarafından tehciye maruz bırakıldılar. Bunların birçoğu da öldürülmüştür. Ruslar'ın ikinci yöntemi ise Kafkasya bölgesine Hıristiyanları yerleştirmek olmuştur.¹²⁶

2.7. I. Petro'nun Vasiyetnamesinin Kafkasya ve Revan Bölgesine Etkileri

Ruslar'ın Kafkasları ve Orta Asya'yı elde etme çalışmaları yaklaşık yüz eli yıl devam etmiştir. Ruslar, buralarını ele geçirme konusu da oldukça ısrarlı davranmışlardır. Bu politikanın temellerini birinci Petro atmıştır. Buna ulaşma yollarını da daha önce ifade edildiği gibi yazmış olduğu vasiyetnamesinde göstermiştir. I.Petro, vasiyetnamesinde: *“Hive Hanlığı'nı ele geçirirsek Hanlığın diğer tarafındaki bölgelerde bizim olacaktır.”* Demektedir. Ruslar, yine bu politikanın bir sonucu olarak gördüğü Hazar Denizi'nde bir donanma kurmuştur. Yapılan çalışmada Ruslar'ın Kafkasya politikasına baktığımızda görülecektir ki Ruslar kendilerine büyük devlet nasıl olunur ve bu konuda yapılacak çalışmaları belirttiği Deli Petro'nun vasiyetnamesine Rus devlet adamları sıkı sıkıya bağlı kalmışlardır. Petro o meşhur vasiyetnamesinde düşüncelerini şöyle ifade etmiştir: *“Ben, Rusya'yı bir dere halinde buldum; bir nehir halinde bırakıyorum. Bizden sonrakiler Avrupa'nın çok verimli bir denizi haline getirirler. Eğer bu denizin dalgalarını kullanabilirlerse; ben, onlara daima okumaları için şu talimatı bırakıyorum.”*Ruslar'ın günümüzde de bağlı kaldıkları Birinci Petro'nun 1725'de kendi eliyle yazdığı vasiyetnamesinde (1738'de açıklanmıştır) aşağıdaki ifadeler yer almaktadır:

¹²⁵ Mustafayev, “Cihan Hâkimiyetini Moskoflara Öğütleyen Deli Petro'nun Vasiyetnamesi ve Ermenistan Devleti'nin Kurulmasında Etkisi”, s. 18.

¹²⁶ Toksoy, **Revanda Son Günler, Türk Yönetiminden Ermeni Yönetimine**, s. 23.

- 1- Tanrı'ya şükürler olsun ki, soyumuz gelecek dönemde Avrupa'nın çeşitli ülkelerine hükümrân olacaklardır. Çünkü Avrupa'nın gençliği ve yönetimleri yaşlanmış ve çökmüştür. Şuna inanıyorum ki benden sonra gelecekler de bu politikamı uygulayıp daha da ileriye götüreceklerdir. Benim bu bıraktığım yol haritası sizlere her zaman yol gösterici olsun. Bu anlattıklarım için Rus Devleti her zaman savaşa hazır olmalıdır.
- 2- Rusya, savaş zamanında Avrupa'nın içerisindeki ve komşularındaki devletlerden askerleri yardımlar istemelidir. Bu yardımları savaş için kullanılmalıdır. Savaş sonrasındaki dönemde barış ortamı için de din adamlarından ve sanatla uğraşanlardan faydalanmalıdır.
- 3- Avrupa ve komşu devletler içinde fitne, kin ve nefret tohumları yayılmalıdır. Bu devletlerin sadece birisi ile yakın temas içinde olunmalıdır. Çünkü bu devlet Rusya ile bitişiktir.¹²⁷
- 4- Lehistan'a (Polonya) ihtilaf ve nifak salınmalıdır. O ülkenin ayan ve iş bilenlerine rüşvet vererek onların gücünü ve maneviyatını düşürmelisiniz. Moskova'dan Lehistan'a asker gönderilmelidir. Bu duruma diğer uzmanlar müdahale ederlerse onlara da oran bir avuç toprak verilerek susturulmalı, fakat daha sonra ellerinden alınmalıdır. Rusya saltanatını muhkem ve tekmil etmelidir.
- 5- Ayrıca Norveç ülkesinden de istifade edilmelidir. Bunun için tedbirli olmakta da yarar görüyorum. Çünkü o ülkenin varisi elimizde olmasa da, orayı elde etmememize bahane teşkil etmez. Onlar bize hücum ederlerse o zaman amaca ulaşmak için Danimarka'yı, Norveç ve İsveç'ten ayırmalı ve bu iki ülke arasında nifak tohumları ekilmelidir.
- 6- Rus Şehzadeleri her zaman Alman büyüklerinin, özellikle rütbeli şahısların kızlarını almalıdır. Bunu iki ülke arasında bazı şeyleri paylaşımında, gizlilik arz eden bilgilerin bilinmesinde faydalı olacağını tasvir edebilirim.
- 7- İngiliz hükümeti ile birlik ve irtibat yaratmalı. Özellikle ticari ilişkilerde ittifak edilmelidir. Ağır sanayide onlardan alacağımız malzemeler işimize

¹²⁷ Mustafayev, "Cihan Hâkimiyetini Moskoflara Öğütleyen Deli Petro'nun Vasiyetnamesi ve Ermenistan Devleti'nin Kurulmasında Etkisi", s. 20.

çok yarayacaktır. Bunun dışında askeri alanda, gemi ve silah üretiminde birlikte hareket edilecektir.

- 8- Rusya sınırları Avrupa'da Kuzey Baltık Denizi'nin kuzeye kadar, güneyde ise Karadeniz'e kadar genişlemelidir. Bunların içerisine Ermenilere yerleşecekleri araziler de dâhil edilmelidir.
- 9- Rusya Devleti, Avrupa ve Asya'da bulunan hazinelerin anahtarı olan İstanbul'u başkent olarak elde edebilirlerse işte o zaman asıl devlet olacaklardır. İstanbul'a sahip olan padişahın dünyaya hükmedeceğini ifade etmiştir. Bunun için her zaman Osmanlı ile İran arasında her zaman ikilik çıkarmak gerektiğini söylemiştir. Sünni ve Şii denen mezhep kavgaları ülkeye savaştan daha beter darbe olacaktır. Bu yöntem Asya'da Rus nüfuzunun sürdürülmesi için en büyük silah olacaktır. Asla onları birlik derecesine gelmesine müsaade etmeyin diyor. Müslümanların Avrupalı Devletler ile iyi ilişkiler kurmasına müsaade edilmemelidir. Rus Devlet adamlarının görevi Kafkasya'da ve Orta Asya'da Rus kültürünü ve dilinin gelişmesini sağlamak olmalıdır. Günümüzde Kafkasya'da ve Orta Asya'da Rus hâkimiyetinden kurtulan Müslümanların ne kadar Rus kültürünün etkisinde kaldıklarını görmekteyiz. Bu durum da bize Rus devlet geleneğinin Deli Petro'nun vasiyetnamesine bağlılık gösterdiğini ispatlamaktadır.
- 10- İran Devleti'nin güçlenmesi daima engellenmelidir. Rusya güçlenmeyen İran'ı güçlü İran'dan çok daha çabuk elde eder. Ama bu plan için ilk olarak Osmanlı Devleti'ni zayıf düşürmek gerekir. Gürcistan sürekli elde tutulmalıdır. Gürcistan'dan önce Ermenistan ve Azerbaycan'ın tamamını elde etmek lazımdır. İran'ın imkânlarını elde edersek Avrupa'nın zenginliklerinden çok fazla faydalanacaklarını söylemiştir.
- 11- Türkistan konusuna gelince ise, orası bizim Hindistan'a açılan kapımızdır. Oraları Hanlıklara bölerek ülkeyi parçalayın. Türker'in Avrupa'dan çıkarılması için çaba sarf ediniz. Doğu vilayetlerini Ermenilerden oluşan topraklara çeviriniz.
- 12- Eğer, Fransa ve İtalya sizin dostluk alakalarımıza olumlu cevap vermezlerse o zaman bu iki ülke arasında da fitne ve fesat oluşturunuz. Bu

yol ile ikisinden biri zayıflayacaktır. Sonuç itibariyle tüm ülkeleri Rusya etrafında birleştirerek bütün dünyaya hükümran olabilirsiniz.¹²⁸

I. Petro'nun 1725 yılında kaleme aldığı vasiyetnamesi yazıldığı andan günümüze kadar olan tarih sürecinde incelersek, Rusya'nın kendi topraklarında değişik zamanlarda yaklaşık 2,5 milyon Müslüman'ı Anadolu topraklarına nasıl sürdüğünü 1878'de İstanbul'u alabilmek için Yeşilköy'e kadar nasıl geldiğini, Kafkaslardaki Hıristiyan nüfusu artırabilmek için nasıl uğraştığını, Azerbaycan ile Türkiye arasına Hıristiyan Ermenileri yerleştirmek için İran'dan ve Türkiye'den Hıristiyan toplulukları nasıl göç ettirildiğini, Karabağ'ın Türk nüfusunun nasıl Anadolu'ya kaydırıldığını, İran ile Türkiye arasındaki Şii ve Sünni mücadelesinin nasıl alevlendirildiğini, İran ile Osmanlı'nın mezhebi farklılığından dolayı tarih boyunca neden bu kadar yoğun bir mücadele içerisine girdiklerini, bu soruların sayısının çokluğuna baktığımızda Rusya'nın ne kadar geniş çaplı bir işin içerisine girdiğini rahatlıkla görebiliriz. Ayrıca şimdi vereceğimiz örnek aslında Rus Çarlığı'nın işini ne kadar organize ve uzun vadeli yaptığını bize göstermektedir. Ruslar'ın Kars'ı işgali zamanında Yusuf Paşa Camisi'nin önünde bekleyen Çarlık Rusya askerinin camiye ibadet için gelen insanlara sözleri çok ilginçtir. Rus Asker : "Sen kimsin?" Vatandaş diyor ki : " Azeri Türküyüm." Rus askeri bunun karşılığında: "Sen Yusuf Paşa Camisi'ne git." diyor. Asker camiye gelen bir diğer vatandaşa:" Sen kimsin?" diyor. O da:" Ben yerliyim." diyor. Rus Askeri de diyor ki:" Sen burada Azeri Türkü ile aynı yerde namaz kılamazsın. Diğer camiye namaz kılmak için git." diyor. Bu örnekte de olduğu gibi aslında, XVIII. Yüzyıldan beri Rus Devlet aklı I. Petro'nun düşüncelerine harfiyen uygulamaktan geri durmamıştır. Türkler arasındaki mezhep farklılığını körüklemişlerdir. Bu dönemde Rus Çarlığının önemli hedeflerinden birisi de Kafkasya'yı Hıristiyanlaştırma, İran'da da Şiiliğin yaygınlaştırılması siyaseti olmuştur.¹²⁹ XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti kuzeyden Rusya, güneyden Fransa ve İngiltere'nin sürekli baskısı ile karşı karşıya kalmıştır. Bu ifade edilen devletler bölgedeki çıkarları gereği Osmanlı Devleti'ne bağlı azınlıkları bunların başında da Ermenileri çok çeşitli yöntemler deneyerek Osmanlı

¹²⁸ Mustafayev, "Cihan Hâkimiyetini Moskoflara Öğütleyen Deli Petro'nun Vasiyetnamesi ve Ermenistan Devleti'nin Kurulmasında Etkisi", s. 19.

¹²⁹ Mustafayev, "Cihan Hâkimiyetini Moskoflara Öğütleyen Deli Petro'nun Vasiyetnamesi ve Ermenistan Devleti'nin Kurulmasında Etkisi", s. 21.

devleti ile bağlarının çözülmesine ve kopmasına sebep olacaktır.¹³⁰ İngiltere, Fransa, Almanya, Rusya gibi emperyalist Avrupalı devletler önce bölelim, sonra parçalayalım ve daha sonra buraları istediğimiz gibi küçültelim ve istediğimiz gibi yönetelim mantığına uygun olarak azınlıkları ve Ermenileri planladıkları gibi kullanmışlardır.¹³¹

Çarlık Rusyası'nın Kafkasları işgal etmeden önce Ermenilerin Kafkasya'da herhangi bir varlıkları yani ne vatanları ne de bağımsız siyasi bir oluşumları olmamıştır. Fakat Ermeni kaynakları tarihsel bir saptırma yaparak kendilerini Kafkasların eski halklarından göstermekte, bununla da yetinmeyip Büyük Ermenistan topraklarının! Karadeniz'den Hazar Denizi'ne kadar ulaştığını ileri sürmektedirler. Bu siyasi ve bilimsel olmaktan uzak düşüncenin iki nedeni vardır:

1. Ermeni toplumunun kendilerine olan özgüvenini kazandırmak ve bunu ilerletmek.
2. Hak gasp edici hallerine tarihsel bahane uydurmak. Ermenilerin siyasi ve dini güçlerini koruyabilmesi için bir güce ve bir de devlete ihtiyacı bulunmaktaydı.

XVIII. Yüzyılda Rusya'nın Kafkasya ve Ortadoğu'da vazgeçilmez siyasetinin başta gelen siması Ermeniler olmuştur. Ermeni politikasının daha önce ilk kez I. Petro döneminde Rus politikasının bir parçası haline geldiğini ifade etmiştik. Rusya'nın kurucusu sayılan Deli Petro'nun vasiyetnamesinde Osmanlı, Azerbaycan ve İran'ı yok etmek için Gürcistan'ı da katarak Kafkasya'nın tamamının ele geçirilmesi, bu bölgelerdeki Ermenilerin kullanılması ve Ermenilerin meşgul edilmesi için Ermenilere az miktarda toprak parçası verilmesi düşüncesi Ruslar tarafından uygulanmıştır.

Ruslar XVIII. Yüzyılda Azerbaycan toprakları üzerindeki hedeflerine ulaşamamışlardır. Fakat XIX. Yüzyılda bu hedeflerine ulaşmışlardır. Ruslar bu hedeflerine Yüzyıl aradan sonra 1828 yılında İran ile yaptığı Türkmençay ve 1829 yılında Osmanlı Devleti ile yaptığı Edirne Antlaşmaları ile bu hedeflerine ulaşmışlardır. Bu antlaşmaların içeriğindeki maddelerin getirmiş olduğu zorunluluklardan dolayı Osmanlı ve İran topraklarından göç ettirilen Ermenilerden oluşturulan merkezi Revan olan bir Ermeni tampon bölgesi oluşturulmuştur. Fakat

¹³⁰ Ümit Özdağ-Özcan Yeniçeri, **Talat Paşa'dan Alican Kapısının Açılmasına Ermeni Psikolojik Savaşı**, I. Baskı, İstanbul, Kripto Yayınları, 2009, s. 53.

¹³¹ Ali Eşref Uzundere, **İnsanlık Suçu İğdir ve Çevresinde Ermenilerin Türk Kırımı**, Ankara, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002, s. 29.

bütün saldırgan hamlelere rağmen 1918 yılına kadar Ruslar tarafından oluşturulan bu tampon bölgede Ermeniler hep azınlık olarak kalmışlardır. Ermenilerin bu coğrafyada çoğunluk olmaya başlamaları 1918-1920 ve 1930-1946 yıllarında bölgedeki Türklere karşı yapılan etnik soykırımla mümkün olmuştur.¹³²

2.8. Revan ve Çevresinde Avrupalı Seyyahların Gözlem ve İzlenimleri

Avrupalı seyyahların zaman zaman çok çeşitli amaçlar için Revan bölgesini de içine alan gezilere çıktıklarını ve bu seyahatlerinde yaşadıklarını ve gördüklerini tarihe dipnot düşercesine kitaplaştırdıklarını biliyoruz. Araştırdığımız bölgeyle ilgili olarak Fransız seyyahların anlatımlarından bahsedeceğiz. Fransız seyyahın notlarından aldığımız bilgilere göre temmuz ayında bölgeye gelmişler, sabah çok erken vakitte yola koyulmuşlar, ağaçların olmadığı fakat güzel görünen dağların kenarlarından geçmişler. Besni bölgesine yaklaştıklarında ineklerden elde edilen tezeklerin yakılmasıyla ortaya çıkan dumanları gördüklerini söylüyor. Çevrede olan hayvan gübrelerinin kokusunun kendilerini gitmiş oldukları Ermeni rahiplerinin manastırında bile rahatsız ettiğini söylüyorlar.”Besni Manastırı o güne kadar gördüğümüz gezdiğimiz bölgelerdeki en güzel yapılmış manastırdı. Sağlamdı ve çok güzel kesme taş işçiliği vardı. Çevresinde bulunan eski yıkık dökük evler burada geçmişte büyük bir kentin var olduğunu bize gösteriyordu”. İfadesini kullanıyor, Zengi Nehri'nin kenarında dolaştıklarından bahsetmektedirler. Bu bölgeden öğle üzeri ayrılarak Besni'den daha küçük bir köy olan ve “dünya harikası” olarak adlandırdıkları Üçkilise yakınlarında büyük ovanın girişinde yer alan Yagovat'taki başka bir Ermeni ibadethanesine gitmişler.¹³³ Üçkilise çevresinin insana hayranlık verecek kadar güzel olduğunu belirtiyor. Bu bölgenin çevresinde çok su kaynakları olduğunu ve burada bol miktarda ürün yetiştirildiğini belirtiyor. Revan bölgesi yetiştirdiği birbirinden güzel ürünlerle meşhurdu zaten. Burada her çeşit tahılın dışında tamamı tütün ekili çok fazla tarım için müsait toprakların olduğunu belirtiyor. Üçkilise'nin çevresinde pirinç, pamuk, keten, kavun, karpuz yetiştiriliyor ve etraf güzel bağlarla dolu. İklim özelliklerinin çok farklılıklar gösterdiğini ve insanı hasta edecek kadar olduğunu belirtiyor. Bu hastalığı yaratacak özellikler taşınmasına karşın Ermenistan'da akciğer hastalığının çok az olmasının sebebini belki

¹³² Mustafayev, “Cihan Hâkimiyetini Moskoflara Ögütleyen Deli Petro'nun Vasiyetnamesi ve Ermenistan Devleti'nin Kurulmasında Etkisi”, s. 22.

¹³³ Joseph De Tournafort, **Tournafort Seyyahnamesi II**, (Editör: Stefanos Yerasimos; Çeviren: Teoman Tunçdoğan), İstanbul, Kitap Yayınevi, 2005, s.168-169.

de bu otlara bağlıyor. Badem yağı yerine içilecek ketenyağının akciğer hastalığına karşı çok iyi bir ilaç olduğunu” söylüyor.¹³⁴

Üçkilise’de kaldığımız zaman zarfında bunları Ağrı Dağı’na götürecek bir araç bulamamışlar. Kimsenin onları Ağrı Dağı’na götürmek istemediğini söylüyor. Çünkü buradaki insanlar bölgenin çok karlı olabileceğini ve buralarda sıkıntı yaşıyacaklarını bildiklerinden götürmek istememişlerdir. Ağrı Dağı’nın kaldıkları yere iki gün uzaklıkta olduğunu belirtiyor. Karlı bölgeye atla gidildiği için bu şartlarda gitmenin mümkün olmadığını öğrenmişler. Ermeni din adamlarına göre Ağrı Dağı’ndaki tipiden yukarılar buzluymdu. Gördüğüm kadarıyla bu insanlar Nuh’un Gemisi’nin burada olduğuna kesin inanıyorlardı. Bölgede yaşayanların düşünceleri doğruysa burası Ermenistan’ın en yüksek dağı idi. Burada yani Ağrı’nın en tepesinde kar yaz aylarında bile vardı. Ermeni rahiplere Nuh’un Gemisi’nin nerede olduğunu sorduğmda onların gayet ciddi bir ifadeyle Nuh’un Gemisi’nin hala Ağrı Dağı’nın tepesindeki karların altında olduğu söylüyorlardı. 8 Ağustos’ta, büyük bir yer olan Üçkilise’ye üç saatlik mesafede olan Revana ulaştık. İsteğimiz sadece Revan’ı görmek değil, aynı zamanda bizi Ağrı Dağı’na götürecek arabaları da ayarlamaktı. Bir ovanın kenarındaki tepenin üzerine kurulmuş olan Revan kenti inanılmaz bağlar ve bahçelerle doluydu. Buradaki evler; imenlerle, meyve ağaçları ve bağların i içe olduğu İran’ın en güzel vadilerinden birinde sıralanıp gidiyordu. Revan’da konuştuğmuz insanlar Nuh’un diktiği bağ-bahçeleri ile kendi bağlarının aynı cinsten olduğuna inanacak kadar saflıkta insanlardı.

Bölgede çok güzel şaraplar da yapıyorlar. Bölgedeki patriğin mahzeninden gelen şaraplar daha da övgüye değerdi. Buradaki vadiyi güzel kaynaklar suluyor. Burada kırsal kesimdeki evler Marsilya’dakiler kadar çoktu. Ülkenin görüntüsünü kötü gösteren ağaçsız tepelerdi. Revan’da insanlar yeterince alışmıyor. İsteseler buradaki bağlardan çok güzel şeyler yapılabilir. Bölgenin verimli topraklarında tahıl, pamuk ve pirinç ekilmiştir. Burada yetiştirilen pirinç, özellikle Erzurum’a gönderiliyor. Revan’daki evler tek katlı ve topraktan yapılmıştır. Evler, kare biçimli, köşeli ya da yuvarlak olup yaklaşık iki metre yüksekliğinde idi. Bütün bu yapılar ve hatta surlar güneşte kurutulmuş kerpiçten yapılmış. Evler de taraalama çatı yoktur, taraasız olarak yapılmış. Revan Kalesi’nde Müslümanların yaşadığı sekiz yüzden fazla ev vardı. Ermeniler gündüz kalede çalışıyor, gece yatmak için evlerine

¹³⁴ Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi II*, s. 172.

gidiyorlardı. Revan Kalesi'ni koruyan askerlerin sayısının iki bin beş yüz olduğu söylendi. Kale'nin kuzey tarafı çok korunaklıydı. Bunun sebebi duvarları değil, kalenin kenarında ırmağın aktığı korkutucu bir uçurumun bulunmasıdır. Bu kaleyi koruyan doğanın eseri idi. Revan Kalesi'nin kapıları saçla kaplıydı. Eski kent daha güçlüydü. Ama burası Türk-İran savaşlarına sahne olmuş ve bu mücadeleler sonunda yıkılmıştır. Tavernier, bu eski kentin ihanet sonucunda Sultan Murad'a teslim edildiğini ve Türklerin burada yirmi iki bin asker bıraktıklarını söylüyor. Daha sonra İranlılar bu kaleyi ele geçirmiş ve kenti teslim etmek istemeyen yirmi iki bin Türk askerini kılıçtan geçirmiştir. IV. Murad, İran Şahı'ndan intikamını Bağdat'ı ele geçirdikten sonra aldı. Bağdat'ta bulunan bütün İranlılara Bağdat'ı teslim ettikten sonra kendilerine dokunulmayacağı sözü verilmiş olmasına rağmen kent teslim edildikten sonra İranlılar kılıçtan geçirtildi.¹³⁵

Revan ve çevresini bütün diğer gezginlerden çok daha bilen Bay Chardin, buradaki ırmakları doğru olarak anlatıyor. Bay Chardin'in notları şöyledir. Zengi Irmağı kuzeybatıdan akıyor. Kırk çeşmeden oluşan Kırkbulak güneybatıdan akıyor. Zengi Nehri, Revan kentine iki buçuk gün uzakta bulunan Revan Gölü'nden çıkmaktadır. Revan Gölü, eşsiz güzellikte sazan ve alabalıklarla doludur. Gölün ortasında bulunan adada manastır vardır. Buradaki din görevlileri bu balıklardan yemiyorlar. Din görevlileri yılda dört gün bu balıklardan yerlermiş. Ancak o zaman izin veriliyormuş ve ancak o zaman bunlar birbirleriyle konuşabiliyorlarmış. Yılın geri kalan zamanlarında devamlı susarlar sadece tabiatın kendilerine sunmuş olduğu otsu yiyeceklerden faydalanıyor, bunlardan besleniyorlar. Bu Ermeni din adamları hemen yakınlarındaki çok güzel meyvelere dokunuyorlar. Revan'da üç kemerli bir köprüyle Zengi Irmağı'nı geçtik. Revan Han'ı burada yazları hava sıcak olduğundan Zengi Nehri'nin kemerleri altında yapılan odalarda geçiriyor, serin havadan faydalanıyor. Han'ın her yıl bölgeden topladığı 20 bin tümen geliri var. Han'ın başka gelirleri de var. Ayrıca bunu da ifade etmek lazımdır ki topraklarından geçen bütün kervanların ve elçilerin masraflarını şah adına karşılayan tek ülke İran'dır. Buradan geçen herkesin bütün masraflarını Şah karşılıyor, yeter ki bu İran Şah'ı ile ilgili bir konu olsun. Revan'da yemekler çok güzel, keklik ve meyve çok bol, şaraplar harika; fakat bağların yetiştirilmesi çok zahmetli bir iştir. Bağcılıkla uğraşanlar soğuk ve dondan korumak için sadece bağ kütüklerini ısıtmakla yetinmezler. Bağlar zarar

¹³⁵Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi II*, s. 174-176.

görmesin diye onları kış başında gömer, ilkbahar başladığında topraktan çıkarırlar. Kentin yapılaşması kötüydü. Güzel yerlerin bulunması olanaksızdır. Vali'nin kalede bulunan sarayı çevreye göre çok görkemli görünüyor. Kentin meydanı kare biçiminde ve çapı dört yüz adımdan fazla değil. Ağaçlar Lyon'un Bellecour Meydanı'ndaki kadar güzel görünüyor. Malların satıldığı pazar iyi sayılır. Hamamlar ve kervansaraylar da güzel; özellikle kale etrafındaki yeni yapılmış olan kervansarayın içine girince kendinizi bir panayıra girmiş gibi görüyorsunuz. Kentteki camilerin belirgin bir özelliği bulunmamaktadır.

Bay Chardin, Türklerin Revan'ı 1582'de ele geçirdiklerini, Revan'da bir kale yaptıklarını, İranlıların kaleyi 1604'te ele geçirdiklerini belirtiyor. Bay Chardin, İranlıların daha sonra burasını top ateşine dayanıklı hale getirdiklerini, 1615'te Türklerin kaleyi dört ay kuşattıklarını ve İranlıların kuşatmayı kaldırmak zorunda kaldıklarını daha sonra burasını tekrar ele geçirdiklerini söylüyor. İranlıların 1635'te kaleyi tekrar geri aldıklarını ve bu zamandan beridir de kaleyi ellerinde tuttuklarını belirtiyor.¹³⁶

9 Ağustosta sabah erkenden Ağrı Dağı'na doğru yola çıktık. Ağrı Dağı'na giden güzel ve büyük bir ovada yola devam ettik. Sabah saat sekizde ifade edildiğine göre Ermeni dilinde kuyuların kilisesi anlamına gelen Khorvirap'ta akşamı geçirdik. Burası bir Ermeni Manastır'ıydı. Manastır bütün ovayı gören bir tepenin üzerine yapılmış bir kaleye benziyordu. Aras Nehri, Ağrı Dağı'nın dört km uzağından geçiyordu. Bu manastırda dinlenmek ve serinlemek zorunda kaldık. Gündüzleri çok sıcaktı; ama Aras Nehri'ni ve Ağrı Dağı'nı görünce bütün yorgunluğumuz gitti. 10 Ağustos'ta Khorvirap'tan ayrıldık. Kaldığımız manastıra ancak bir km uzaktan akan Aras Nehri'nin geçit yerine geldik. Geçit yeri oldukça genişti. Aras Nehri'ni geçtik daha sonra Ağrı Dağı'nın eteğine ulaştık. Bölgedeki geleneklerden dolayı Akhuri Köyü'nün manastır kilisesinde yemeğimizi yedik. Aynı gün öğleden sonra Ağrı Dağı'na tırmanmaya başladık; fakat bu tırmanış çok zordu. Üçkilise'nin güneyinde ve güneydoğusunda kalan bu dağ yeryüzündeki en güzel ve gizemli görüntüleri barındırıyordu. Ağrı Dağı'nda hiç ağaç yoktu. Bölgedeki manastırlar ovadaydı. Sanki oraların zemini sağladı. Ağrı Dağı'nın toprakları hep kaygandı ve karla kapalıydı. Sanki bu dağ birileri tarafından alttan alta kemiriliyordu.¹³⁷

Ertesi gün 12 Ağustos'ta, sabahının erken saatinde Üçkilise'ye dönmek için

¹³⁶ Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi II*, s. 177-178.

¹³⁷ Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi II*, s. 179-181.

Akhuri'den hareket ettik. 13 Ağustos'ta Üçkilise'ye ulaştık yazdan beri çok dolu akan bu nehri geçmek kolay olmadı. Aras çok hızlı akıyor ve köprülerine zarar veriyordu. Aras Nehri, geçmişte dünyada hâkimiyet kurmuş olanların yaptırdığı köprüleri bile yıkmıştır. Geçmişin ünlü fatihleri olan Kserkses'in, İskender'in, Lucullus'un, Pompeius'un, Mithridates'in, Antonius'un kıyısında görüldüğü Aras Nehri, Ermenistan'ı Medlerin ülkesinden ayırıyordu. Aras'ın, Ağrı Dağı'ndan çıktığını söyleyen coğrafyacılara çok yanılmışlar, onlar Akhuri Deresi'ni Aras Nehri biliyorlar. Hâlbuki Aras Nehri, Ağrı ile Revan arasında akmaktadır. Sen'in Nehri'nin Paris'te olduğundan çok daha geniştir. Ağustos'un 14'de tekrar Kars'a geri dönmek için Revan'dan altı tane atın gelmesini beklerken bu sırada Üçkilise'de kaldık. Yol rehberimiz olmadan yola çıktık O gün Ağrı Dağı'na o kadar çok kar yağdı ki dağın tepesi bembeyaz oldu. Tanrı'nın yardımını sayesinde tekrar geriye döndük, yoksa bu dağda başımıza her türlü fenalık gelebilirdi. Ertesi sabah saat altıda yola çıktık ve öğlene kadar çok kıraç bir ovada yürüdük. Bir köyün yanındaki derenin kıyısında kamp kurduk. Kars'a gitmek için Ağrı Dağı'nı hep solumuza alarak batıya doğru ilerledik.¹³⁸

Aras kıyısında, Revan ile Tebriz arasında İran'ın en büyük ve en güçlü kenti durumunda Culfa bulunuyordu. İran'daki yönetim tarafından Culfa halkına İsfahan'a taşınma buyruğu verilmiştir. O zamandan beri bölge halkının terk ettiği kent Eski Culfa adıyla anılmaya başlamış. Nahçıvan ve Revan çevresinin halkı ülkenin çeşitli yerlerine dağıtılmıştır. Ülkesini zenginleştirmekten başka bir isteği olmayan İran lideri Şah Abbas bunun için bölgedeki Ermenilerden faydalanmıştır. Tam anlamıyla çiftçi olan Ermenilerden ticaret erbabı insanlar ortaya çıkarmış ve bunlar da dünyanın en büyük tüccarları haline getirmiştir. Tavernier, Şubat 1657'de başladığı seyahatine güney yolu yerine kuzey yolunu kullandı. Anadolu'dan geçen yolların da daha güvenli olması belki de Tavernier'in yeniden bu yolları seçmesinde etken olmuştur. Bu seyahati sırasında, birkaç Fransız tüccar ve serüvenci Tavernier'e eşlik etti. Yolları İzmir, Tokat, Erzurum, Kars, Revan ve Tebriz'den geçerek 1657 yılı yazının sonlarına doğru İsfahan'da son buldu.¹³⁹ Tavernier'in gezi notlarında şu notlar dikkati çekmektedir: “Kars yolundan iki kez geçtim. Köprüden ayrıldıktan sonra ilk dört gün boyunca ormanlarla kaplı, çok ıssız yerlerden geçiliyor; ne var ki, Kars'a

¹³⁸ De Tournefort, **Tournefort Seyahatnamesi II**, s. 188-189.

¹³⁹ Jean Baptiste Tavernier, **Tavernier Seyahatnamesi I**, I. Basım, (Ed: Stefanos Yerasimos, Çev: Teoman Tunçdoğan), İstanbul, Kitap Yayınevi, 2006, s. 19.

yaklaşıldığında daha hoş yerlerle, çeşitli ürünleri ve meyveleri gönlünüzce bulabileceğiniz tarıma açılmış topraklarla karşılaştık. Verimli topraklarda kurulmuş bu kent çok büyük; ama yiyecek maddeleri çok güzel ve çok ucuz olmasına karşın, Kars'ın nüfusu azdır. Bun da bölgede meydana gelen Osmanlı İran savaşlarının etkisi çoktur. Kars ile Revan arasında dokuz günde gidilecek yol mesafesi vardır. Gidilen yol güzergâhında konaklama yerleri bulunmamaktadır. İlk gün, her biri birbirinden ıssız bir manastır ile bir köyden geçiliyor. Ertesi gün, Ermenicede Ani kenti anlamına gelen “Anikigae” adlı büyük kentin yıkıntılarına ulaşıyor. Buradan Revan'a kadar iki gün süren yol boyunca iki köyden başka yerleşime rastlanmıyor.¹⁴⁰

Ermenistan'dan İran'a girildiğinde insanın dikkatini çeken ilk yer, Revan'a üç mil uzaklıktaki Üçkilise'dir. Üçkilise, birbirlerine aynı mesafede bulunan üç manastırdan başka bir şey değildir. En büyüğü ve güzeli, Ermenilerin büyük patriklerinin yaşadığı manastırdır. Ermeniler buraya Eçmiyazin, başka bir deyişle ‘tek oğul’ adını veriyorlar ve bu ad ana kilisenin de adı. Ermeni kroniklerine göre, İsa'nın gelişinden yaklaşık üç yüz yıl sonra kilisenin inşasına başlanmıştır. Kilisenin inşası da iki yıldır devam etmekteymiş. Kiliseye, Ermenilerin büyük saygı duydukları Surp Krikor'un adı verilmiştir.¹⁴¹ Revan'a beş mil uzaklıkta Ağrı Dağı var. Üçkilise'ye en fazla üç mil uzaklıkta bulunan Revan'a geçmenin zamanı geldi. Burası, bu taraftaki ilk İran kentidir. Aynı Erzurum'un, İstanbul-İsfahan yolu üzerindeki son Türkiye şehrinin mevkisinde bulunmaktadır.

Revan, insan yaşamı için gerekli her şeyin mevcut olduğu bir bölgedir. İran Devleti'nin en güzel eyaletlerinden birisidir. Revan'ın hem verimli toprakları vardır hem de jeopolitik konumundan dolayı bazı yerlere giden yolların kavşak noktasında bulunduğu için ticaret kervanlarından iyi kazanç elde edilmekteydi. İranlılar buradan çok fazla kazanç elde ediyorlardı. İki güçlü imparatorluğun sınırlarında bulunan Revan bölgesi, Türklerle İranlılar arasında birçok kez el değiştirmiştir. Eski kent bütünüyle harap olduğundan, yeni kent sekiz yüz adım ilerde, bir kayanın üstünde kurulmuştur. Kentin üzerinde yer aldığı kayanın batı yamacında çok hızlı akan bir ırmak vardır. İrmaktan çok çeşitli ve bol miktarda balık yakalanıyor. Revan Kalesi kayanın üstüne yapıldığından savunulması kolay bir yerdi; fakat yerleşim yerleri gibi burası da topraktan yapıldığı için düşmanın top mermilerinden çok, yağmur suları buraya zarar vermekteydi. Revan'ın Kuzeybatısındaki Revan mahallesinde kentte

¹⁴⁰ Tavernier, **Tavernier Seyahatnamesi I**, s.63-64.

¹⁴¹ Tavernier, **Tavernier Seyahatnamesi I**, s. 67-68.

yaşayan tüccarlar, zanaatkârlar ve Hıristiyan Ermeniler burada oturmaktaydı. Hıristiyan Ermenilerin burada dört tane kilisesi ve büyük bir manastırı bulunmaktaydı. Yakın bir zamanda bir tane kervansaray da yapılmış. Revan merkezine baktığımızda burada yalnızca Revan Hanı, subayları ve askerleriyle birlikte oturmakta ve Revan Hanı'nın oturduğu ev ırmağa doğru bakıyor. Revan'da yaz mevsimi çok sıcak geçtiğinden Han, çoğu zaman yaz mevsimini dağda çadırda geçiriyor. Revanın kuzeyinde, dört mil uzaklıkta yüksek bir dağ var.(Bu dağ Alagöz Dağı'dır) Köylüler bu dağa yazın en az 20 bin çadırı gelmekte ve sonbaharın bitiminde kaldıkları yerlere dönmekteler.¹⁴²

Revan, ipeğin geldiği bölgelere yakın olduğundan ipekler burada toplanıyor. Bu ipeklerin bölge dışına çıkarıldığında ne Revan bölgesinde ne de İran tarafında taşınan bu mallar açılmamaktadır. Fakat Türkiye sınırında bu mallar açılıp kontrol edilmekte buda insanlara oldukça zor gelmekteydi.¹⁴³

Revan'dan Tebriz'e yolculuk mesafesi yaklaşık on gün sürüyor. Nahçıvan bu yolun tam ortasında bulunmakta, her iki kente eşit yakınlıktadır. İlk gün, bir suyun suladığı pirinç ekilmiş büyük toprakları olan ovalardan geçilir. İkinci günde, güneyde kalan, çevresinde birçok manastırın yer aldığı Ağrı dağının doğal güzellikleri seyredilerek aynı ovalarda yürümeye devam edilir. Ermeniler bu dağa (Mesesusar) başka bir deyişle "Gemi dağı" adını verirler, çünkü tufanın suları çekildikten sonra Nuh'un gemisi burada karaya vurmuş. Ağrı dağı, sanki bir zincir kopmuş gibi Ermenistan dağlarından kopmuş, yamaçlarının ortasından tepeye kadar sürekli karla kaplı. Ağrı Dağı etrafındaki bütün dağlardan daha yüksek: Revan bölgesine ilk seyahatim sırasında beş gün bu dağı görmüştüm. Ermeniler, Ağrı Dağını görür görmez toprağı öper, sonra başlarını yukarı kaldırarak haç çıkarır, birkaç dua okurlar. Ermenilerin inançlarına göre, Nahçıvan dünyanın en eski yerleşim yeridir. Burası oldukça büyük bir kenttir. Osmanlı kuvvetleri Sultan IV. Murad'ın döneminde burasını bütünüyle harabeye çevirmişlerdir. Nahcivan'da Osmanlıların yıktığı birçok güzel Caminin kalıntıları duruyor. Osmanlılar bu camileri yıkmış, nedenine gelince Muhammed'in müritleri Ali'nin müritlerinin camilerine girmeyi asla istemezler Ali'nin müritleri de başkalarınınkine girmekten hoşlanmazlar; işte bu yüzden Osmanlılar ve İranlılar savaşın sonucuna bağlı olarak birbirlerinin camilerine hep zarar vermişlerdir. Bu durum her iki devlet arasında mezhepçiliğin gelmiş olduğu

¹⁴² Tavernier, **Tavernier Seyahatnamesi I**, s. 75.

¹⁴³ Tavernier, **Tavernier Seyahatnamesi I**, s. 76.

boyutun sınırını ve bu gelinen noktanın da zararlarını bize göstermek için iyi bir örnek oluşturmaktadır.¹⁴⁴

Nahcivan'daki yıkıntılar arasında, Asya'nın en güzel camilerinden biri olan büyük bir caminin kalıntıları da bulunmaktadır. Burasının Nuh'un türbesi olarak yapıldığına inanılıyor. Kentin çıkışında kentten geçen aynı çayın yanında, mimarisi açısından en güzel örneklerin sergilendiği bir kule var. Bütün yapı tuğladan oluşturulmuştur. Yapının dışı gibi içi de kabartma çiçeklerle ve parlak bir görünümle süslenmiştir. Burasını, İran'ı ele geçirdiği sırada Timur imparatorluğunun kurucusu Timur'un yaptırdığına inanılıyor.¹⁴⁵

Nahcivan'a yarım mil uzaklıkta Aras'a dökülen bir ırmak var; çoğunlukla suyu az olmasına karşın, on iki kemerli taş bir köprüyle üzerinden geçiliyor. Ne var ki, karlar eridiğinde ya da bol yağmur yağdığında, ırmak hemen yükseliyor. Irmak sadece geçit yerlerinden aşılabiliyor. Bölgeden geçen kervanlar kente girmeyecekleri zaman Nah civan'ın gümrük reisi vergiyi toplamak için köprüye geliyor. Yolların korunması amacıyla, her deve yükü için on Abbasi (bizim paramıza göre dokuz lira) alınıyor. İran'ın çeşitli bölgelerinde az çok verilen bu çeşit vergiler mallar denetlenmeden ödeniyor. Bölgedeki valilerin her biri kendi hâkimiyetindeki topraklarda soyguna uğrayan kervanların zararını karşılıyordu. Böylece bu sayede bütün İran'da yolların güvenliği sağlanmış oluyordu. Bazen bu güvenli durumdan dolayı yolculuklar kervan çıkmadan da yapılabilmekteydi.¹⁴⁶

Beşinci seyahatim için 1657 Şubat'ında Paris'ten yola çıktım. Erzurum'a oradan da Kars'a geldik. Kars'tan da Revan'a geldim. Geldiğimizde Revan Hanı bölgede değildi, sıcaklardan dolayı kente bir günlük uzaklıkta bulunan dağlara çekilmişti. Kentte bıraktığı yardımcısına nezaket ziyaretinde bulundum. Bir süre sonra dönen Revan Han'ı beni ve yanımdakileri çok iyi karşıladı; bize lal rengi örtülü güzel bir çadır verdi. Hanın yanında misafir olarak kaldığımız on gün boyunca, her yemek vakti kendi mutfağından bize yemek gönderdi. İyi bir Müslüman olduğunu kanıtlamak için, ilk iki gün şarap yollamadı; fakat birkaç gün sonra bizim şarabı sevdiğimizi bildiğinden askerlerini göndererek bize şarap aldırdı. Bize bol miktarda ikramda bulundular. Hana yanımda getirdiğim bazı mallardan da sattım.¹⁴⁷

¹⁴⁴ Tavernier, **Tavernier Seyahatnamesi I**, s. 77-78.

¹⁴⁵ Tavernier, **Tavernier Seyahatnamesi I**, s. 79-80.

¹⁴⁶ Tavernier, **Tavernier Seyahatnamesi I**, s. 85.

¹⁴⁷ Tavernier, **Tavernier Seyahatnamesi I**, s. 266-268.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

RUSLARIN REVAN BÖLGESİNİ İŞGALİ SÜRECİ

3.1. Revan Hanlığı'nın Çarlık Rusya Tarafından İşgal Edilmesi

Azerbaycan Türkleri Revan Hanlığının topraklarını savunması sırasında Rus saldırganlığına karşı çok büyük kahramanlık sergilemişlerdir. 1804-1812 Rus-İran savaşında Kafkaslardaki Rus ordularının komutanlığını yapmakta olan Markiz Paulukçin, Rus yetkililere yazmış olduğu mektupta Türklerin Rus yönetimine girmek istemediklerini belirtmiştir.

Revan Hanlığı'nın topraklarında az miktarda yaşayan Ermeniler, Grigoryan Kilisesi ve Ermeni tüccarları, toprağında adeta misafir olarak yaşadıkları devlete hiç korkmadan ihanet ederek Rus askerlerine ellerine geçen her fırsatta yardım etmişlerdir. Ermeniler, Ruslara erzak, para yardımında bulunmuşlardır. Üçkilise Manastırında Ermeni kilise görevlilerinden katolikostan sonra ikinci şahıs olan Arkiepiskop Nerses'in Azerbaycanlılara karşı casusluk faaliyetlerini kilisenin şemsiyesi altında yapmıştır. Rus yetkililer daha sonraki beyanatlarında Arkiepiskop Nerses'in Revan Hanlığındaki durum hakkında bilgileri öğrenip onlara defalarca yardım ettiğini belirtmişlerdir. XIX. Yüzyıl öncesinde Rus askerlerinin bölgedeki olumsuz çalışmaları, Revan Hanlığının ekonomik hayatına çok zarar vermiştir. Günlük yaşamları bile zor duruma düşen insanlar mecburen hanlığın topraklarından göç etmek zorunda kalmışlardır. Rusların, İranlılarla mücadelesi ve bunun Revan Hanlığının topraklarında olumsuz yansması aynı zamanda hanlık arazilerinin büyük devletlerin uluslararası mücadeleye dönüşmesi bu topraklarda yaşayan insanları olumsuz etkilemiştir. Bütün bu yaşananlara rağmen Revan Hanlığı XIX. Yüzyıl öncesinde Azerbaycan hanlıkları içersine en güçlü olanıydı.¹⁴⁸

Kafkaslarda gelişen her şey bölgede Rusya'nın lehinde ilerlerken maalesef Osmanlı ve İran sınırında sorunlar bitmek bilmiyordu. İran şehzadesinin Osmanlı sınırına geçtiği ve Revan Hanı ile Hoy Hanı bunlara karşılık veriyordu. Yine İran Şahı, Gence üzerine asker sevkıyatı yapıyor, aralıklarla İranlıların Osmanlı sınırına hücumları oluyor.¹⁴⁹ Rusların bölgede genişleme faaliyetleri devam ettiriliyor. İran

¹⁴⁸ Mahmudov ve Diğerleri, **İrevan Xanlığı Rusya İşgali ve Ermenilerin Şimali Azerbaycan Torpağlarına Köçürülmesi**, s. 325-326

¹⁴⁹ BOA. HAT. 6683/1219./H.

şahı gelişmeler üzerine Revan üzerine harekete geçiyor. Osmanlı Devleti bölgedeki en yakın birlikleri ile duruma müdahale etmeye çalışıyordu.¹⁵⁰ Osmanlı Devleti'nin bölgede durumunu muhafaza etmek ve Rusya'nın bölgedeki faaliyetlerine engel olmak için Şirvan Hanlarından Davut Han ile İran şehzadelerinden Şah Mirzanın ailelerine maaş bağlamıştır.¹⁵¹

XIX. Yüzyılda bölgedeki iki güçlü islam devleti olan Osmanlı ve İran'ın, Fransız ve İngiliz devletlerinin ürettikleri bölge politikalarının etkisinde kaldıkları görülmektedir. Fransızlar, Çarlık Rusya ile olan mücadelesinde, Osmanlı Devleti ve İran'ı Ruslara karşı kışkırtmıştır. Fransızlar, Rusların birden çok cephede savaşmasını sağlayarak kendi konumlarını güçlü hale getirmeye çalışmışlardır. Bu durum Fransa'nın elini bölgede güçlendirmiş ve daha sonra Ruslarla anlaşmasına kadar sürmüştür. Osmanlı ve İran Devletlerini Fransa'dan sonra İngiltere de kendi çıkarları için kullanmıştır. İngilizler ve Fransızlar bu iki devleti birbirine yaklaştırarak Rusya'ya karşı mücadele etmesi için arabuluculuk görevini üstlenmiştir. Fakat daha önce belirttiğimiz gibi İran'ın Rusya ile savaşta kaybettiği yerleri Osmanlı Devleti'nden telafi etme yoluna gitmesi ve bunun için de Osmanlı Devleti'ne saldırmak için bahane araması bölgenin güçlü devletleri olan bu iki devletin bir araya gelmesini engellemiştir. Bu anlamsız mücadele bölgede iki devletin bir araya gelmesini istemeyen Rusya'nın çıkarlarına uygun düşmüş ve Rus güçlerinin bölgede ilerlemesi kolaylaştırmıştır.¹⁵² Rus güçlerinin ağır ağır Revan hanlığının merkezine doğru yaklaşması bu durumdan tedirginlik duyan Revan Hanı'nın hanlığı savunmak için bazı tedbirler almasına neden olmuştur. Bu gelişmelerden kaygılanan Delican civarında yaşayan Ermeniler, buradan kaçmaya başladı. Sınırdaki Rus askerlerinin komutanı Seversimiz, Ermenilerle Azerbaycan Türklerini karşılaştırmış ve bu konuda şunları yazmıştır:” Asker bulunmayan bu sınırlarda Ermeniler, Tatarsız¹⁵³ (Azerbaycan Türkleri) olmadan kendilerini idare edemezler.” Rus kaynaklarında Azerbaycan Türkleri için Tatar kaydı düşülmüştür. Hiç şüphesiz Ruslar bunu Türkler arasında bölücülük yapmak için kullanmışlardır. XIX. Yüzyılda bölgede Rusların saldırıları daha organizeli ve süreklilik arz etmiştir. Bu mücadele sürecinde 1826 Eylül ayında Revan Hanlığı'nın askeri kuvvetleri

¹⁵⁰ BOA. HAT. 6672/1219/H.

¹⁵¹ BOA. HAT. 2282/1232.H.

¹⁵² Aziz Tekdemir, “XIX. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Osmanlı-İran İhtilafları ve 1821-1823 Savaşı”, **Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 4, (2010), s. 86.

¹⁵³ Ruslar Azerbaycan Türkleri ile Osmanlı Türkleri arasında ayırım yapmak amacıyla resmi belgelerinde ve adlandırmalarında Azerbaycan Türklerini Tatar olarak kaydetmişlerdir.

harekete geçerek Şöreyel bölgesine saldırdılar. Buradaki Rus kuvvetleri geri çekilmek zorunda kaldılar. Revan hanı ve kardeşi bölgede bulunan Abaran Kalesi'ni kurtarmışlar. Bu kaleden kaçarak Kara Kilise'ye sığınan Rus askerlerine büyük kayıplar verdirmişler. Bölgede yaşayanlarını bir kısmı Revan tarafına, Gümrü kazasının bazı köyleri ise İran bölgesine göç ettirildi. Daha sonra Tiflis üzerine harekete geçildi. Rus kuvvetlerinin ele geçirdikleri Balıkçay, Sadağaçay, Karakilise ve başka yerlerde hâkim olunarak, buraları Ruslardan temizlendi. Böylece kısa zaman içerisinde Dembek ve Şöreyel(Şüregel) işgalcilerinden arındırıldı.¹⁵⁴

Rusya ile İran arasında yapılan 1813 Gülistan Anlaşmasının ömrü kısa sürmüştür. İran şehzadesi Abbas Mirza, 1826 yılında Çar I. Aleksandr'ın ölmesi üzerine Ruslarla mücadeleye başlamış. İran kuvvetleri Mayıs1826'da Lenkeran, Şamahı ve Nuha'yı ele geçirerek Rus güçlerini, Şuşa civarında kuşatmıştır. Bu olay yaşandığı önemde Talış yöresinde bulunan han, Ruslara başkaldırmıştır. Bu gelişme bölgede Rusları zor duruma düşmesine neden olmuştur. Bu durum üzerine gelişmelerden kendi çıkarları doğrultusunda yararlanmak isteyen Ermeniler, ileriye yönelik bir yatırım olmak üzere, Ruslara yardım etmek için gönüllü birlikler oluşturmaya başlamışlardır. Bu suretle Rus Ordusunun içinde bulunduğu zor durumdan kurtulmasına destek veren Ermeniler, Rus- İran Savaşının Ruslar lehine sonuçlanmasında etkili olmuşlardır.¹⁵⁵

Ruslar, bölgedeki çıkarları gereği, XIX. Yüzyılın başlarından itibaren Ermenileri kullanmaya başlamışlardır. Bu durumun ileride Osmanlı devleti için sıkıntı yaratacağını fark eden Erzurum Valisi Galip Paşa, Doğu Anadolu bölgesinde Rusya hududuna yakın veya Rus etkisinin hissedilebileceği kritik yerlerde yaşayan Ermenilerin Anadolu'nun iç bölgelerine göç ettirilmesi önerisini İstanbul'a sunmuştur. Bu gelişmeden bir ay sonra ortaya çıkan 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Doğu Anadolu Bölgesinde yaşayan Ermeniler, Osmanlı'ya ihanet etmiş. Gerek Rus- İran, gerek Osmanlı –Rus savaşlarında Ermeniler Rusların yanında yer almışlar.¹⁵⁶

XIX. Yüzyılın başlarında Osmanlı yönetimindeki Anadolu'daki Ermeniler Ruslara duydukları sevgi ve sadakatın bir karşılığı olarak Ruslara desteklerini onların

¹⁵⁴ Mahmudov ve Diğerleri, **İrevan Xanlığı Rusya İşgali ve Ermenilerin Şimali Azerbaycan Torpağlarına Köçürülmesi**, s. 327-328.

¹⁵⁵ Toksoy, **Revanda Son Günler, Türk Yönetiminden Ermeni Yönetimine**, s. 26.

¹⁵⁶ Ali Güler - Suat Akgün, **Sorun Olan Ermeniler**, (Editör: Ramazan TOSUN), Ankara, Berikan Yayınları, 2003, s. 141.

lehine casusluk yaparak gösterdiler. Ruslarla yapılan savaşlarda Osmanlı sınırlarını aşip Rus tarafına geçmişler. Osmanlı ordusu hakkında Ruslara bilgi vermişlerdir. 1827’de Rus kuvvetlerinin arkasından binlerce Ermeni, yüzyıllardır yaşadıkları Osmanlı ülkesini terk ederek Rusların arkasından gitmişlerdir.¹⁵⁷ Ermeniler, Osmanlı Rus mücadelesinde Rusların yanında yer aldılar. Ermenilerin tercihlerini Ruslardan yana kullanmaları Rusların işini kolaylaştırmış. Özellikle bir kısım Ermeni, Erzurum’un Rus kuvvetlerine teslim olmasında etkili olmuşlar ve yöredeki bazı sivil Müslümanlara zalimce davranmışlardır.¹⁵⁸

Azerbaycan’ın hâkimiyeti için Osmanlı Devleti ile İran Devleti arasında yıllarca devam eden mücadelede, yaşadıkları topraklardan dolayı Azerbaycan Türkleri bu mücadeleden olumsuz etkilenmişlerdir. Ruslar nasıl ki bölgede hâkimiyet kurma konusunda sürekli ısrarcı olmuşsa Osmanlı Devleti ile İran’da bölge için kendi aralarındaki mücadeleye ısrarla devam etmişlerdir. Şöyle ki Avrupalıların kendi çıkarları için bu iki devleti Rusya karşısında birleştirme çalışmaları bile bu mücadeleyi durduramamıştır.¹⁵⁹ Osmanlı Devleti Sınırdaki görevlilerine Bölgede Rusya ile girişilen mücadelede Gürcistan’daki Tiflis Hanı İrakli’ye hiçbir şekilde inanılıp, kendisine itibar edilmemesi gerektiğini belirtmiştir.¹⁶⁰ Bölgedeki mücadeleler sırasında Tiflis Hanı İrakli ile Karabağ Hanı İbrahim Han arasında sorunlar yaşanıyor. Ayrıca Dağistan Hanlarından Ammi Han, dostu ve akrabası olduğu İbrahim Han ile Tiflis Hanı üzerine harekete geçmiştir. Daha sonra bu askeri kuvvetlerin Revan Hanlığı üzerine gideceği haberinin alınması üzerine Revan Hanı ve hanlıkta yaşayan halk bu gelişmelerden kaygı duymaya başlamışlardır.¹⁶¹ Gürcistan’daki Tiflis Hanı İrakli Han, bölgede kendisine belli bir süredir tabi durumda olan Revan Hanı Muhammed Hanı ve Urmiye Hanı, Hoy Hanı Hüseyin Han üzerine gönderiyor. Bölgede hanlar arasında mücadele bir türlü bitmiyor. II. İrakli Azerbaycan hanlarının arasındaki mücadeleden zaman zaman faydalanmıştır. Gönderilen bu kuvvetler Hoy Hanına ciddi manada zarar veriyorlar.¹⁶² XIX. Yüzyıl başlarından sonra bölgede İranlılar ve Ruslar arasında yapılan mücadele İranlıların zararına olmuştur. Rus Generali Paskyeviç, Serdarabat Kalesi’nden sonra bölgedeki

¹⁵⁷ Justin Mccarthy, **Ölüm ve Sürgün, Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı:1821-1922**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2012, s. 29.

¹⁵⁸ Halaçoğlu, **Ermeni Tehciri**, 9. Baskı, İstanbul, Babiâli Kültür Yayıncılığı, 2006, s. 27.

¹⁵⁹ Saray, **Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1996, s. 19.

¹⁶⁰ BOA. HAT/2578/1198H.

¹⁶¹ BOA. HAT/739/1201H.

¹⁶² BOA. HAT/11737/1203H.

Revan Kalesini de ele geçirmiştir. Kaledeki Hasan Hanı esir etmiştir.¹⁶³

1813 yılındaki Gülistan Anlaşması Karabağ'ın Gülistan köyünde yapıldığı için bu adı almıştır. Gülistan barışının yapılması İran'da yönetimi elinde bulunduran bir Türk boyu olan (Kaçarlar) Kaçar hanedanlığı açısından büyük bir talihsizlik olmuştur. Ruslar, Gülistan Anlaşması ile Yüzyıllık mücadelenin sonucunun ilk basamağını başarıyla tamamlamışlardır.¹⁶⁴

Rusların Azerbaycan Hanlıklarını sırasıyla işgal etmesi üzerine Güney Asya'da büyük menfaatleri olan İngilizler telaşa düşmüştür. İngilizlerin İran'a gönderdiği bir grup İngiliz subay İran ordusuna birtakım konularda danışmanlık yapmaktaydı. İran ordusu, Lenkeran Hanlığının 1812'de Rus kuvvetleri tarafından işgal edilmesi üzerine harekete geçmiş, yapılan mücadeleyi Rus kuvvetleri kazanmışlardır. İranlılar bu mücadeleden yenik ayrılınca Ruslar ile 1813 yılında Gülistan Anlaşmasını imzalamak zorunda kalmıştır.

12 Ekim 1813 Gülistan Antlaşması:

- 1- İran Şahı Rusya'nın Kafkaslarda ele geçirdiği arazilerini Rusya'nın bir parçası olarak kabul edecektir.
- 2- Bu bölgeler Kafkasların Dağıstan bölgesinden başlayarak Arpaçay-Aras Nehrine kadar uzanan Kuzey Azerbaycan, Gürcistan bölgelerini içerisine almaktaydı.
- 3- Yukarıda bahsedilen coğrafyalarda sadece İran Şahı değil, ondan sonra başa gelecek ve Şah olacak şehzadeler de Rusya'nın bölgedeki hâkimiyetini kabul edecektir.
- 4- Hazar Denizi'nde ticaretle uğraşan Rus tüccarları İran limanlarını, İran tüccarları da Rus limanlarını kullanacak.
- 5- Yapılan savaşta ele geçirilen savaş esirleri karşılıklı olarak serbest bırakılacak.
- 6- Her iki ülke birbirlerinin başkentlerine yeni elçiler göndererek dostluklarını gösterecekler.
- 7- Her iki ülkenin ticaret yapan insanları birbirinin topraklarında ticari faaliyette bulunacak ve ticaretle ilgilenenlerin emniyeti bu ülke tarafından sağlanacaktır.

¹⁶³ BOA. HAT/34805/1243H.

¹⁶⁴ Nizamettin Onk, **Kafkasya'dan Anadolu'ya Iğdır Tarihi**, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 2006, s. 98-99.

Genel olarak yukarıdaki verilen maddelerden oluşmaktaydı.

İran, bu anlaşmadan büyük zararlar görmüştür.¹⁶⁵ XIX. Yüzyılda Kafkasya'da Rusya'nın lehine gelişen bütün bu durumlar yetmiyormuş gibi müşterek düşman olan Ruslar'ın karşısında bir de Osmanlı Devleti ile İran arasında sorunlar azalacağı yerde artmıştır. Bütün bu gelişmeler ışığında böylesine olumsuz şartlarda Azerbaycan hanlıkları adeta Rusya ve Gürcistan karşısında kaderine terk edilmiş durumda bulunuyordu.¹⁶⁶ Ruslar'ın 1812'de Fransa (Napolyon) tehlikesini atlattıktan sonra bölgede İranlıları yenmelerini kolaylaştırmıştır. Mağlup olan İranlılar çok ağır şartlar taşıyan Gülistan Anlaşmasını imzalamak zorunda kalmışlardır. Bu yenilgi sonrasında yapılan Gülistan Antlaşması ile İranlılar çok büyük toprak kayıplarına uğramışlardır.¹⁶⁷ Gülistan Antlaşması ile İran, Rusların Güney Kafkasya'daki siyasi ve askeri varlığını tanımak zorunda kalmıştır. İran bu durumdan memnun kalmamış ve bölgede Rusların gelişmesini istemeyen Avrupalı devletlerle ittifak kurma yoluna gitmiştir. Fakat onlar da İran'ı kendi çıkarları için kullanmaya çalışmışlardır. Avrupalıların desteği ile İran ordusu yeni sisteme göre modernize edildi. Bu sırada İngiltere ve Fransa kendi çıkarlarını da düşünerek İran'ın Rusya'ya bir savaş açmasını istiyorlardı. İran'ın da bu iki devletle bölgede Rusya konusunda çıkarları örtüşmekteydi. İranlılar Rus hükümetine Gülistan Anlaşmasını yeniden gözden geçirmeyi teklif etti; fakat Ruslar buna yanaşmadılar. İran bu girişimlerinden bir sonuç alamadı. İran hükümeti Osmanlı Devleti'ni Rusya'ya karşı harekete geçirmeye uğraştı. Azerbaycan hanlarını da yanına alarak bölgede Rusya'ya karşı bir güç birliği kurma arayışındaydı.¹⁶⁸ 1821-1823 Osmanlı Devleti ve İran arasında yapılan savaşta her iki tarafta yıkımlar meydana gelmiştir. Ruslar bölgede ortaya çıkan bu sonuçtan faydalanma yoluna gitmişler. Her iki devlete karşı Ruslar bölgede avantajlı duruma geçmiştir. İngilizlerin araya girmesiyle Osmanlı ve İran arasında görüşmeler yapılmış ve bu görüşmeler sonucunda taraflar arasında 1823'te Erzurum Antlaşması yapılmıştır.¹⁶⁹

Rusların Dağıstan bölgesini abluka altına almasının kolaylaşması ayrıca Gülistan Antlaşması ile Kafkasya'daki İran egemenliğinin sona erdirilmesinden

¹⁶⁵ Saray, **Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi**, s. 24-25.

¹⁶⁶ Kerim Oder, **Azerbaycan**, İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 1982, s. 73.

¹⁶⁷ Saray, **Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti İle Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875)**, s. 29.

¹⁶⁸ Türkmen, "XIX. Yüzyıl Başlarında Rusya'nın Güney Kafkasya Politikası (1800'lerin Başından 1828 Türkmənçay Antlaşmasına Kadar)", **Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı:10, (2004), s. 18.

¹⁶⁹ Tekdemir, "XIX. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Osmanlı-İran İhtilafları ve 1821-1823 Savaşı", s. 84.

sonra Rusların bölgedeki planları daha da büyümüştür. Bu planlarını da gerçekleştirmek için Kafkas ordularını komutanlığına yeni bir ismi General Yermolofu getirmişler. XIX. Yüzyılda Rusların düşüncesi gelişen olaylarında etkisi ve bölgenin savunmasız durumda bulunması sebebiyle Kafkasya'nın tamamını ele geçirmektir. Bu politikanın amacına ulaşması için General Yermolof, bölgede en acımasız yöntemleri denemekten kaçınmayacaktır.¹⁷⁰ Rus Çar'ından: *“Kafkaslarda bizim hâkimiyetimizi kabul etmeyenler ya teslim alınacaklar veya ölümü seçeceklerdir.”* diye Rus generali Yermelofa kesin emir gelmiştir. Yermolof da bu gelen emirlere tam bir sadakatle uymuştur. Yermolof'un bu konuda düşüncesi Rus Çarı'ndan geri kalmamıştır. Onunda düşüncesi şöyleydi: *“Kafkasyalı bir çocuğun öldürülmesi demek yüz Rus askerin sağ kalması demektir.”* XIX. Yüzyılda Kafkasya'daki Rus hâkimiyeti bu mantık çerçevesinde yerleştirilmeye çalışılmaktaydı.¹⁷¹

1826 yılında Rus Çarı, Rus komutan Yermolof'a: *“Revan hanlığının ya silah gücüyle ya da Revan'daki Türk komutanını rüşvet vererek elde etme yollarını deneyelim. Bu yolla kendisiyle gizli görüşmeler yapar, sonuç alabileceğimiz bir ortam ortaya çıkarsa bu fırsatı kaçırmayalım.”* der. Rus Çar, zaman zaman Kafkasya'daki komutanlarına ve diğer yetkililere Revan ve Serdarabad Kaleleri'ni ele geçirmenin önemini her fırsatta bildiriyordu. Rus ordularının baş karargâhında Yermolof ve Paskiyeviç'in çeşitli düşünceleri vardı. Paskiyeviç'in düşüncesine göre: *Revan ve Nahcivan'a ani ve ağır bir darbe vurulmalı, Azerbaycan'ın başka yerlerinden tamamen koparılmalıdır. Bundan sonra asıl darbe ise Tebriz'e indirilmelidir”.* Diğer bir Rus komutan Yermolof'un teklifi ise; *“elimizdeki kuvvetler Revan hanlığını tutmakla görevlendirilmeli. Kalelerde Rus askerlerine destek olan Ermenilerden yardım almanın yanında buradaki kuvvetlerimizin tamamını silahlandırılmaları gerektiği fikrini belirtmiştir”.* Ayrıca Erdebil ve Azerbaycan'ın bazı bölgeleri ele geçirilmeliydi. Lankeran Hanlığı da hâkimiyet altına alınmalıdır. Rus Çarı I. Nikolay, Yermolov'un düşüncelerine katılıyordu. O da gerçek darbenin Revan Hanlığına vurulması düşüncesini doğru bulmuştur.¹⁷²

Ruslar bu düşünce doğrultusunda harekete geçtiler. Borçalı Bölgesi'nden

¹⁷⁰ Türkmen, “XIX. Yüzyıl Başlarında Rusya'nın Güney Kafkasya Politikası (1800'lerin Başından 1828 Türkmençay Antlaşmasına Kadar)”, s. 17.

¹⁷¹ Saydam, **Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)**, s. 43.

¹⁷² Mahmudov ve Diğerleri, **İrevan Hanlığı Rusya İşgali ve Ermenilerin Şimali Azerbaycan Torpağlarına Köçürülmesi**, s. 332-333.

Revan'a doğru ilerlemeye başladıklarında onlara Ermeni Psikoposu Nerses de eşlik etmekteydi. Kafkasya'da Ruslar, Müslümanlarla nerede mücadele ediyorlardı ise mutlaka Ermenileri yanı başlarında buluyorlardı. Rus kuvvetleri, Suda köyü civarına yaklaştığında Ruslar açısından istemedikleri şey olmuştur. Revan'ın bütün ahalisi Aras Nehri'nden geçerek kuzeye doğru göç ettirilmiştir. Revan Hanlığı adeta boşaltılmıştır. Yapılan bu göçten dolayı Rus askerlerine erzak temin etmek çok zorlaşmıştır. Rus askerleri Üçkilise Manastırı'na geldiklerinde burada Ermeniler tarafından sevinç gösterileriyle karşılanmışlardı. Bölgede erzak sıkıntısıyla karşılaşan Ruslar Ermeniler tarafından aldatıldıklarını anladılar. Bunun sonucunda bölgedeki bitki kökleri ile beslenmek zorunda kalacaklardır. Çok zor durumda kalan Rus kuvvetleri Üçkilise Manastırı'ndan Serdarabad'a doğru ilerlemeye başladı. Ruslar Serdarabad Kalesi kuşatmasından bekledikleri sonucu alamadı. Kalenin Türkler tarafından kahramanca savunulduğunu gören Ruslar, mecburen Üçkilise Manastırı'na çekildi. Bu sırada Revan komutanı olan Hüseyin Kulu Han Rus kuvvetlerinin niyetini anladığından kaleyi iyi bir şekilde güçlendirdi. Üçkilise Manastırı'nda gerekli tedbirleri aldı. Reva hanı Ermenilerin ihanetinden korktuğu için kilisedeki erzak v.s Revan Kalesi'ne götürdü. Birkaç din görevlisi dışındakileri Ermenileri Ruslara yardım yapmamaları için Revan Kalesi'ne getirerek gözaltında tuttu. Çünkü Ermeniler birçok defa Revanlılara Ruslar lehine ihanet etmişlerdi.¹⁷³

Bu kuşatmadan Rus kuvvetleri istedikleri sonucu alamadılar. Ruslar 8 Eylül'de Üçkilise'den Revan Kalesi'ne hareket etti. Rus orduları komutanı Paskiyeviç, Revan hanlığına ait kaleler hakkında bilgi topladı. Paskiyeviç, Revan Kalesi'nin daha önceden 1804 yılında Sisianov ve 1808 yılında Kudoviç tarafından çok istenmesine rağmen alınmadığını biliyordu. Paskiyeviç, önce aracılar vasıtasıyla kalenin teslim edilmesini istedi. Hüseyin Kulu Han, kalesini teslim etmeyeceğini Rus komutana bildirdi. Bu cevaba çok sinirlenen Paskiyeviç, kale ile bütün irtibatın kesilmesini istedi. Yapılan kuşatma sonucunda Revan Kalesi'ni işgal etmenin mümkün olmadığını gören General Paskiyeviç, buradan Nahçıvan üzerine yürümeye karar verdi. Ama yine de Revan Kalesi'nin kuşatmasının devam etmesini istedi. Havalarda sıcak geçmesi, Revanlıların güçlü direnişi ve Rus askerleri arasında yayılan salgın hastalıklar vaziyeti gün be gün ağırlaştırdı. Böylece bu direniş karşısında başarılı olamayan Rus kuvvetleri, Üçkilise'ye doğru geri çekildi. Daha

¹⁷³ Mahmudov ve Diğerleri, **İrevan Xanlığı Rusya İşgali ve Ermenilerin Şimali Azerbaycan Torpağlarına Köçürülmesi**, s. 332-335.

sonra kalede yaşayanlar altmış gün süren muhasaradan sonra rahat bir nefes alarak sevindiler.¹⁷⁴ Gerek Gülistan Anlaşması'ndan İranlıların memnun kalmaması ve gerek İran ordusunun başta İngilizler tarafından modernize edilmesi Prens Abbas Mirza'nın savaş hazırlıklarına başlamasına sebep oldu. 1826 yılında Rusların Revan Hanlığı'na baskın yapmaları sebebiyle İran ile Ruslar tekrar savaşmaya başladı. Mülteci Hanların halkı kışkırtmaları sonucunda Kafkasya'da ve Azerbaycan'ın çok farklı bölgelerinde isyanlar çıktı. Abbas Mirza komutanlığındaki kuvvetlerin Aras Nehri'ni geçmesi sonucunda Ruslar ile İranlılar arasında çetin mücadeleler meydana geldi.¹⁷⁵ Abbas Mirza bu savaşlarda Ruslara karşı başarılı olmak istiyordu. Bundan dolayı Azerbaycan topraklarının birçok yerini ele geçirmek için askerlerini oldukça geniş alana yaymıştı. 1826'da Lenkeran'ı, Salyan'ı ve Gence bölgelerini aldı. İran orduları yapılan savaşı iyi idare etmişlerdi. Savaşın ilk döneminde Rus ordularına çok büyük kayıplar verdirmiş, çok miktarda ganimet ve esir elde etmişlerdi. Ortaya çıkan gelişmeler sonunda Rusların Osmanlı Devleti ile barış yapması İran'ın zararına olmuş, ayrıca bu savaş sırasında İran Avrupalı devletler ile Rusya aleyhine bir ittifak kurma aşamasına gelememiştir. Bu gelişmeler Rusların lehine olmuştur. Bir müddet sonra İranlılar açısından oldukça iyi giden bu savaş tekrar Ruslar'ın lehine dönerek, bölgede meydana gelen mücadeleler Rusların yararına sonuçlanıyordu.¹⁷⁶ 1827 Yılı'nın Ağustos ayında Üçkilise'de toplanan Rus kuvvetleri, Serdarabad Kalesini hedef seçmiştir. Serdarabad Kalesi, Revan Hanı tarafından yapılmış olup, Üçkilise'den Alagöz Dağına doğru uzanan geniş bir düzlükte idi. Rus kuvvetleri komutanı Paskiyeviç, kaleyi hücumla değil iyi idare edilen muhasarayla ele geçirmek istemiş ise de bu planın da başarılı olamamıştır. 1827 yılında çok istedikleri Revan'ı Rus askerleri yeniden muhasaraya başladı. Şehri ara vermeden 2 batarya 3 gün top ateşine tuttu. Ağır toplara dayanamayan kale yer yer yıkıldı. Kaledeki askerlerin sıkıntısı çekmemesi için Paskiyeviç bir takım tedbirler almıştır. Paskiyeviç'in emri ile kırk top, Revan Kalesi'ne durmadan top ateşine tuttu. Bu top ateşleri neticesinde Revan şehrinin birçok yerinde yangınlar çıkmaya başlamış ve halk arasında ümitsizlik baş göstermiştir.

Rus Muhasarası esnasında Revan kalesinde bulunan Türkmenlerde Ruslara

¹⁷⁴ Mahmudov ve Diğerleri, **İrevan Xanlığı Rusya İşgali ve Ermenilerin Şimali Azerbaycan Topraklarına Köçürülmesi**, s. 337-340.

¹⁷⁵ Oder, **Azerbaycan**, s.74.

¹⁷⁶ Nizamettin Onk, **Kafkasya'dan Anadolu'ya Iğdır Tarihi**, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 2006, s. 101-102.

top ateşi ile karşılık vermekteydiler. Fakat kalede bulunan Ermenilerin ihanetleri bu sıkıntılı durumu daha da zorlaştırdı. Öyle ki Ermeni casuslar Paskiyeviç ile irtibata geçip kaleyi savunan askerlerin miktarı ve topların yerleştirildiği mevkilere kadar Ruslara bildirdiler. Öylesine bir ihanet içerisinde oldular ki Revanlı Türklerin bu savaşı kazanmaları mümkün değildi. Çünkü Revan Kalesi'ndeki bazı topların başında Ermeniler vardı. Bunlar ihanet ederek kaleden ateşlenen topları Rus kuvvetlerine doğru değil boş alana doğru atıyorlardı. Revan Kalesi'nin ele geçirilmesi için Ermeniler Ruslara çok fazla yardım ediyorlardı. Zaman geçtikçe Revan Kalesi'nin savunulması oldukça zorlaşmaya başladı. Kaledeki Ermeniler, Ruslarla irtibata geçerek Revan Kalesi'nde isyan başlattılar ve kalenin kuzey kapılarını Rus askerlerine açtılar. Patto'ya göre: *“Revan Kalesi'nin kapılarının üzerinde beyaz bayrak sallayan askerler vardı. Fakat bunlar kapıyı Rus askerlerine açmadılar. Kapıları, Rus askerlere açanlar, yaşadıkları devlete ihanet eden Ermenilerdi”*. Ermeniler, Ruslara yaptıkları casusluk faaliyetleri çerçevesinde daha önce de Revan Kalesi'yle ilgili birçok bilgiyi Ruslara haber vermişlerdi.¹⁷⁷ Ruslar daha önce de ifade edildiği üzere Kafkasya'daki ısrarcı politikaları gereği bu bölgedeki komutanları Paskiyeviç, bölgedeki İran ordularına karşı vermiş olduğu mücadele sonunda onları bozguna uğrattı. İran, Rusya ile 1828 Türkmençay Anlaşmasını imzalamak zorunda kaldı. İran yapmış olduğu bu antlaşma ile Kars'ın ötesinde ve Aras Nehri'nin kuzeyinde kalan Güney Kafkasya havzasını Rusların egemenliğine bırakmış oldu.¹⁷⁸

Ruslar, Revan Kale ve şehrine Ermenilerin ihaneti sonucunda girdiler. Hasan Kulu Han kalenin savunulmasında kahramanca mücadele etti. Ermeni ihaneti sonucunda kaleye giren Ruslar ile Revanlılar arasında büyük bir mücadele başladı ve sonunda Revan Kalesi, Rusların hâkimiyetine geçti. Hasan Han, Sübhan Kulu Han, Kasım Han, Cefer Kulu Han, Fethali Han v.b. hanlar, Ruslara esir düştü. Kaledeki bütün askeri teçhizat Rusların eline geçti. Revan Hanlığı'nın ele geçirilmesi sonucunda Kuzey Azerbaycan'ın bütün arazisi Rusya'nın eline geçmiş oldu. Yaptıkları mücadeleyi kaybeden İran'daki (Türkmen Kaçar) Hanedanlığı ile Ruslar arasında 1828 yılında imzalanan Türkmençay Anlaşması ile Azerbaycan toprakları iki devlet arasında ikinci defa bölüştürüldü. Bu toprakların gerçek sahibi olan

¹⁷⁷ Mahmudov ve Diğerleri, **İrevan Xanlığı Rusya İşgali ve Ermenilerin Şimali Azerbaycan Topraklarına Köçürülmesi**, s. 343-348.

¹⁷⁸ Aygün, “Kafkasya’da Rus-Osmanlı Mücadelesi ve Kars Dolaylarında Sınır İhlalleri (1826)”, s. 96.

Azerbaycan halkının iradesi dikkate alınmayarak Rus imparatorluğu ile İran (kaçarlar) arasında Azerbaycan Türklerinin toprakları bölüştürdü. Böylelikle Kuzey Azerbaycan Çarlık Rusya'nın, Güney Azerbaycan ise İran'ın hâkimiyeti altına girmiş oldu¹⁷⁹Türkmençay Antlaşmasına göre Aras Nehri ve Talış Dağları iki ülke arasında sınır sayılacaktır. Revan ve Nahçıvan Hanlıkları Rusya'ya terk edilmiştir. Ayrıca Hazar Denizi ve civarında Rus hâkimiyet sahasına girmiştir. Ruslar, Gülistan Antlaşmasıyla daha önce Hazar havzasında belli bir hâkimiyet kurmuşlardı. 1828 yılından sonra Kuzey Azerbaycan'ın tarihi Rus İmparatorluğu'nun yönetimi ve tercihleri çerçevesi dâhilinde şekillenmeye başladı. Böylelikle Aras Nehri'nin üst bölgesinde bulunan Hanlıklar tamamen Rus hâkimiyetine girmiş oldu.¹⁸⁰ Türkmençay Antlaşması, Tahran-Tebriz arasındaki Türkmençay Köyü'nde Abbas Mirza ve Rus Generali Paskiyeviç'in bir araya gelmeleri sonucunda imzalandı. Rusların her istediğini vermek zorunda kalan Abbas Mirza, bu antlaşmaya imza atmak zorunda kaldı. Bu anlaşmada 1813 yılında imzalanan Gülistan Antlaşması'nın bütün şartları aynen kabul edildi.¹⁸¹

3.1.1. 1828 Türkmençay Antlaşması

29 Temmuz 1828 yılında hazırlanan protokol Çarlık Rusya'yı temsilen Paskiyeviç ve Griboyedov ile İran'ı temsilen orada bulunan Mirza Cafer Han tarafından imzalanmıştır. Anlaşma Tebriz civarlarındaki Türkmençay kasabasında Meşedi Muhammed'in evinde imzalanmıştır.29 Temmuz 1828 Türkmençay Antlaşması 16 maddeden oluşmuştur. Bu antlaşmanın maddeleri aşağıda belirtilmiştir.

- 1- Antlaşmanın bu iki maddesi ebedi barış dostluk ve işbirliği anlaşması olması kabul edilmiştir.
- 2- İran, 6 ay içerisinde Revan ve Nahçıvan Hanlıkları'nı Rusya'ya terk edecektir.
- 3- İran ve Rusya'nın sınırları tespit edilmiştir.
- 4- Kuzey Kafkaslar ve Hazar Denizi arasındaki yerlerin Ruslara ait olduğu kabul edilmiştir.
- 5- İran, Rusya'ya savaş tazminatı ödemeyi kabul ediyor.

¹⁷⁹ Mahmudov ve Diğerleri, **İrevan Xanlığı Rusya İşgali ve Ermenilerin Şimali Azerbaycan Torpağlarına Köçürülmesi**, s. 349-351.

¹⁸⁰ Oder, **Azerbaycan**, s. 74.

¹⁸¹ Onk, **Kafkasya'dan Anadolu'ya İğdir Tarihi**, s. 106.

- 6- Rusya, Abbas Mirza'yı İran Veliahdı ve İran Hükümdarı olarak tanımıştır.
- 7- Her iki devletin ticaret gemileri Hazar Denizi'nde yüzebilecek, fakat sadece Rusya'nın savaş gemileri Hazar Denizi'nde bulunabilecektir.
- 8- Her iki devlet karşılıklı elçiler açabilecekler.
- 9- Her iki devlette ticareti geliştirmek için karşılıklı adımlar atabilecekler.
- 10- Savaştan önce her iki devlet açısından yarım kalan işler halledilecek.
- 11- Taşınmaz malları bulunanlar bunları 3 yıl içerisinde el değiştirmeli veya satmalılar. Sadece Revan ve Nahçıvan Hanları bu haktan ayrı tutuldular.
- 12- Savaşta esir edilenler savaş sonrası dört ay içerisinde yapılan görüşmelerden sonra serbest kalmalıdır.
- 13- Ruslar'ın istemediği şahısların İran bölgesinde özellikle Karabağ ve Nahçıvan'da yerleşmesine izin verilmeyeceği anlaşmayla belirlendi.
- 14- Güney Azerbaycan'a yerleşen vatandaşların Rusya'ya da yerleşebilecekleri belirtiliyordu.
- 15- Bu anlaşma Rus ve İran tarafından onaylandıktan sonra her yere duyurulmalıdır.

Bu anlaşmayı değerli kılan özelliklerden biri, üzerinde mücadele edilen ve anlaşmaya varılan Azerbaycan Türklerinin bu anlaşmada herhangi bir söz haklarının ve siyasi varlıklarının olmayışdır. Rusya, Azerbaycan Türklerinin kaderiyle oynamıştır. Azerbaycan Türklerinin topraklarıyla birlikte kendileri de öz iradelerine sorulmadan ikiye bölünmüştür.¹⁸²

1826'da başlayan İran-Rus savaşında, Ermeniler Rusların yanında kendi menfaatlerine uygun gördükleri şekilde gönüllü olarak birlikler kurdular. Yıllarca birlikte yaşadıkları İran topraklarındaki Türklere ihanet ettiler ve onları arkadan vurdular. Yukarıda Revan Kalesi'nin düşürülme nedenlerini Ermenilerin ihanetleri olarak belirtmiştik. Ruslar İran'la yaptıkları savaşı kazandıktan sonra, 1828 yılında bölgesinin tamamı Türklerden oluşan Revan ve Nahçıvan Hanlıklarını birleştirerek Ermeni Vilayeti kurmuştur.

Ayrıca bu uygulamadan sonra Ruslar, boş durmayarak İran'ın hâkim olduğu topraklardan 8000'in üzerinde Ermeni aileyi zorla Revan ve Nahçıvan topraklarına

¹⁸² Okan Yeşilot, "Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları", **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 36, (2008), s. 189-191.

istekleri dışında göç ettirerek ilk Tehcir uygulamasını hayata geçirecektir.¹⁸³ İran'ı, Kafkasya'da Gülistan ve Türkmençay Anlaşmaları'yla saf dışı bırakan Ruslar, Kafkasya'daki diğer rakipleri olan Osmanlılar üzerine harekete geçmiştir. Ruslar 1828 Mayıs'ında Prut Nehri'ni geçip Tuna Nehri'ne kadar bütün Romanya'yı ele geçirmiştir. İran'ın Rusya karşısında zayıf düşmesi Osmanlılar açısından kötü olmuştur. Ruslar bu moralle doğuda Osmanlı'ya saldırdılar ve aynı yılın Temmuz ayında Kars'ı ele geçiriler. Ruslar daha sonra Poti, Ardahan, Bayezid ve Toprak Kala'yı ve Erzurum'u ele geçirip Trabzon üzerine doğru yürüdüler.¹⁸⁴ Türkmençay Anlaşması sonuçları itibarı ile Osmanlı açısından son derece yıkımsal sonuçlar doğurmuştur. Türkmençay Antlaşması'nın vermiş olduğu rahatlıkla Rus orduları tarihte ilk defa Balkanları aşarak Edirne'ye kadar geldiler.¹⁸⁵

Osmanlı ve İran Devleti'nin, Rus tehlikesine karşı bir araya gelmemeleri ve bölgedeki İslam topluluklarının çok dağınık bir halde olması Ruslar'ın işini kolaylaştırdığı gibi İslam topluluklarının da hazin sonunu hazırlamıştır. Rusların, Türkmençay ve daha sonra Edirne Anlaşmaları ile kazandıkları başarılarından dolayı Rusya'ya sempati duyan binlerce Ermeni, Rus ordusunu çekilirken takip etmiş ve Ermeniler, Ruslar tarafında Revan, Ahılkelek ve Ahıska'da yeni ele geçirilen bölgelere yerleşmişlerdi. Ruslar bu savaştan sonra hem Osmanlılara karşı hem de İranlılara karşı tampon bir bölge oluşturmak için harekete geçmiştir. Ruslar, Türkmençay ve Edirne Anlaşmalarının belirlediği sınırlara çekilirken İran ve Osmanlı topraklarında yaşayan Ermenileri de göç ettirerek öz Türk vatani olan topraklara Revan başta olmak üzere yerleştirmişlerdir.¹⁸⁶

Ruslar, revan Bölgesini ele geçirmekle kalmayarak burayı Osmanlı ve İran ülkelerine yapacakları ileri harekâtları için üs olarak kullanma teşebbüsünde bulunmuşlardır. Osmanlı Devleti'nin Ruslarla barış döneminde bile askerlerini Osmanlı sınırları dâhiline sevk ederek Osmanlı Devleti'nin nabzını tutmaya ve tedbirlerini öğrenmek için Revan coğrafyasını kullanmışlardır.¹⁸⁷

3.1.2. Eski Revan Hanlığı Topraklarına Ermenilerin Yerleştirilmesi

Birçok yönden bakıldığından Ermeniler ile Müslümanlar arasında ortaya

¹⁸³ Ümit Özdağ - Özcan Yeniçeri, **Talat Paşa'dan Alican Kapısının Açılmasına Ermeni Psikolojik Savaşı**, s. 56-57.

¹⁸⁴ Edouard Driault **Şark Meselesi Bidayet-i Zuhurundan Zamanımıza Kadar**, (Çeviren: Nafiz, Yayına Hazırlayan: Emine Erdoğan), Ankara, Berikan Yayınları, 2003, s. 204-207.

¹⁸⁵ Ali Eşref Uzundere, **İğdır Oba Köyü Kazası ve Ermeni Mezalimi**, Bursa, 1997, s. 15.

¹⁸⁶ Toksoy, **Revanda Son Günler, Türk Yönetiminden Ermeni Yönetimine**, s. 29-30.

¹⁸⁷ BOA. A. MKT. UM. 158/59.

çıkan kanlı mücadelelerin temelinde Rusya'nın Kafkasya politikası vardı. Bu olayların yaşanmasında Rusların bu coğrafyadaki menfaatleri bulunmaktadır. Doğu Anadolu'da ve başka birçok yerdeki mesele de bu mantıkla ilgiliydi. Ruslar'ın Kafkasya bölgesindeki ilk fetih hareketlerinden sonra Ruslar, çıkarlarına uygun olarak Hıristiyan Gürcüleri ve Ermenileri müttefik olarak görmüşlerdir. Ermeniler XIX. Yüzyılın başlarında Güney Kafkasya ve Doğu Anadolu bölgesine dağılmış durumdaydılar. Ermeniler, hiçbir bölgede çoğunluğu teşkil etmemekteydiler. Ermeniler kendi başlarına bir Ermeni coğrafyası oluşturamayacaklarını biliyorlardı.¹⁸⁸ Müslümanlar ile Ermeniler arasındaki Yüzyıl kadar süren çatışma ve çekişmenin ciddi olarak başlangıcını 1827-1829 Rus-İran ve Rus-Türk savaşları sırasında başladığını ifade edebiliriz. 1827-1829 savaşları sırasında doğudaki Ruslar'ın Revan bölgesindeki Müslümanlar öz vatanlarından uzaklaştırılmaya başlanınca trajik bir kitlesel bir nüfus değişimi yaşanmaya başlandı. Bu dönemde Ruslar ve onların bu coğrafyada yılmaz destekçileri olan Ermeniler tarafından Revan Hanlığında yaşayan Müslüman nüfusunun 26.000 kadarının %30'u değişik nedenlerle ölmüş veya göçe zorlanmıştır.¹⁸⁹ Rus ve Ermeni baskısına uzun süre dayanan bölgedeki Türkler, baskılara dayanamayacak hale gelince İran ve Osmanlı hudutlarına göç etmişlerdir.¹⁹⁰

Rus yönetiminin, Müslümanları göç ettirmekteki amacı Kuzey Kafkasya'da kalıcı olmak ve gelecek dönemde bölgeyi işgal planlarını uygulamaya başlamaktı. Bunun için de Türkmençay ve Edirne Anlaşmalarından sonra Ermenileri İran'dan ve Osmanlı topraklarından kitleler halinde Kuzey Azerbaycan topraklarına göç ettirdiler. Ermenilerin Azerbaycan topraklarına göç ettirilme meselesi Rusların öteden beri bu topraklarda bir Ermeni devleti kurmak düşüncesinden ileri gelmekteydi. Ruslar bölgeye aslında kalıcı olmaya gelmemişlerdi; fakat zamanla Osmanlı ve İran'ın eski güçlerinde olmadıklarını görünce bu fikirlerinden vazgeçtiler. Ellere geçen bu fırsatı da hiç kaçırmadan hayata geçirdiler. Ruslar, İran ve Osmanlı sınırlarında Hıristiyan bölge oluşturmak için Azerbaycan'ın Revan, Nahçıvan ve Karabağ hanlıkları topraklarına Ermenileri göç ettirdiler. Daha önce de

¹⁸⁸ Mccarthy, **Ölüm ve Sürgün, Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı:1821-1922**, s. 31.

¹⁸⁹ Mccarthy, **Ölüm ve Sürgün, Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı:1821-1922**, s.33.

¹⁹⁰ Konu ile alakalı olmak üzere Erzurum valisi tarafından 1309 tarihinde Dâhiliye Nezaretine gönderilen bir yazıda; *"Rusya memâlikinden Revan'a mülhak Saraçlı Karyesi ahalisinden ve Karapapak kabilesinden bu defa Bayezid'e gelen Hacı Mehmet ve Hacı İsmail, iki yüz elli hane ile Memâlik-i Şâhaneye hicret edeceklerinden icra-i icabını istid'â eyledikleri Bayezid Mutasarrıflığından bildirildiğine ve eğerçi Rusya'ya terk olunan mahaller ahali-i İslamiyesinden dahalet edenler red olunmayarak aded-i nüfuslarının arz....."* BOA. A. MKT. UM. 19/42.

ifade ettiğimiz gibi Grigoryan misyonerleri hariç, Ermenilerin Azerbaycan topraklarına ve Revan bölgesine gelmesi 1441 yılında Katolikosluğunu Kilikya'dan (Adana bölgesi), Azerbaycan Karakoyunlu Devleti'nin topraklarındaki Üçkilise'ye göç etmesiyle başladılar.

Bu tarihten sonra Ermeniler, Karakoyunlu Türkmenlerinin topraklarında çeşitli zamanlarda Ermeni kilisenin vasıtasıyla topraklar satın almaya çalışmışlardı. Ermeniler tarafından Rusya ve diğer Avrupalı devletlere sürekli yanlış ve şişirilmiş haberler ve nüfus sayıları bildirilmiştir. Örneğin XVIII. Yüzyılın sonlarında P.Potemkin, Revan hanlığında varlığını devam ettiren Ermenilere yazdıkları mektuplar üzerinde katolikosun mühür ve imzasının niye olmadığını bu mektubu yazan Ermenilere sorduğunda, Ermeniler buna cevap olarak, "Ancak "Katolikos" bütün dünyaya yayılmış Ermenilerin dini önderi olduğu için kendi mührünü Ermenilerin bir grubunun Ararat ülkesinde yaşayanların mektupları üzerine vuramaz." demişlerdir. Bu durum bize XVIII. Yüzyıl sonlarında Revan Hanlığı bölgesinde Ermenilerin çok az olduğunun itirafı niteliğindedir. V.R.Grigoryan da bu durumu: "*Revan Bölgesi'nde Ermeni nüfusun az olması Rusların gelecek planları açısından olumsuzluk teşkil etmekteydi.*" Onlar da bu durumu düzeltmek için harekete geçtiler. Ruslar Azerbaycan kuzeyindeki topraklarını işgal ederek Revan, Nahçıvan ve Karabağ hanlıkları arazilerine ve Gürcistan'ın Azerbaycanlılara ait topraklarına Ermenileri yerleştirdiler".¹⁹¹ Sözü ile itiraf etmektedir. Rusların Kafkasya bölgesinde hâkimiyet ve nüfuz sahası kurma isteği, rakipleri karşısında bölgede savaşımlardan daha çok savaş dışı alanlarda uyguladığı çok acımasız yöntemlerdir. Bu uygulamalarda halkın yaşam alanını yok etmek için bölgede sözü geçen bilgili, becerikli insanları bölgeden göç ettirerek buranın lidersiz ve etkisiz kalmasına neden olmuşlardır.¹⁹² Ruslar bu bölgedeki rakipleri olan Osmanlı Devleti ve İran devletine 1829'dan sonra varlığını kabul ettirmiş ve Kafkasya bölgesinin tamamı Ruslar'ın eline geçmiş ve bu coğrafya Ruslara bağlanmıştır.¹⁹³

XVIII. Yüzyıldan başlayarak günümüze kadar Rusya'nın Kafkasya ve Ortadoğu'da vazgeçilmez siyasetinin baş aktörü şüphesiz Ermeniler olmuştur. Ermeni meselesi, aslında ilk kez Rus Çarı I.Petro döneminde (1672-1725) Rus devlet

¹⁹¹ Mahmudov ve diğerleri, **İrevan Xanlığı Rusya İşgali ve Ermenilerin Şimali Azerbaycan Topraklarına Köçürülmesi**, s. 375-377.

¹⁹² Aygün, "Kafkasyada Rus-Osmanlı Mücadelesi ve Kars Dolaylarında Sınır İhlalleri (1826)", s. 100.

¹⁹³ Mccarthy, **Ölüm ve Sürgün, Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı:1821-1922**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2012, s.35.

politikasının bir parçası haline gelmiştir. Çar I.Petro 1722'de düzenlediği Hazar Seferiyle Kafkasya'da tutunmak için merkezi Bakü olmak üzere Hazar'ın batı kıyısında bir Ermeni krallığı oluşturmak istemiş ve bu amaçla bölgede geniş bir alana yayılmış olarak yaşayan ve büyük çoğunlukla ticaretle ilgilenen Ermeni cemaatinin listesini çıkarmıştır. Bu Ermenilerin Mazandaran'dan başlayıp Dağıstan'a kadar olan Azerbaycan topraklarına yerleşmeleri için çalışmıştır. Ancak Ruslar, bu çalışmadan bir başarı elde edememişlerdir. Ruslar bu amaçlarına Yüzyıl aradan sonra 1828'de İran, 1829'da Osmanlı Devleti ile yaptıkları Türkmençay ve Edirne anlaşmalarıyla ulaşabilmişlerdi. Ruslarla yapılan bu anlaşmalar gereği Osmanlı ve İran'dan planlı olarak göç ettirilen Ermeniler, gerçek merkezi Revan olan bir Ermeni bölgesi oluşturdu. Böyle bir tampon bölge oluşturulması Rusların gelecekteki Kafkas politikası için oldukça önemliydi.¹⁹⁴ Ruslar Osmanlı ve İran'dan işgal ettikleri ve yapılan antlaşmalarla iade ettikleri topraklardan, 100 bin civarında Ermeniye Rus hâkimiyetine geçen ve iade edilmeyen yerlere götürmüşlerdir. Bu Ermenileri daha sonra Osmanlı Devleti'ne karşı yapacakları mücadelelerde önemli bir dayanak olarak kullanacaklardır. Ermeni nüfusunun Rusya'nın gözetiminde bu bölgelere yerleşmesinde Ermeni Kilisesi'nin çok büyük etkisi vardı. Denilebilir ki Ermenistan Devleti'nin oluşmasında Ermeni din adamlarının katkıları çok olmuştur. Eçmiyazin Kilisesi bölgede her zaman Rusya'dan yana olmuş ve bölge genelinde Rus siyasi nüfuzunun gelişmesinde etkili olmuştur.¹⁹⁵ Oysa Eçmiyazin Katogikosluğunun episkopos olarak Osmanlı sınırlarına yakın mahallere tayin ettiği din adamlarına Osmanlı Devleti gereken her türlü saygıyı göstermiştir.¹⁹⁶ Buna rağmen aynı katogiskosluk Rusya ile savaş dönemlerinde Osmanlı Devletine cephe almaktan çekinmemiş ve Ermenileri Osmanlıya karşı tahrik etmiştir.

XX. Yüzyılın başlarından itibaren sömürgeci emeller ile hareket eden Rusya ve Batılı devletler, Osmanlı Devleti ve Azerbaycan olmak üzere Kafkasya ve diğer bölgelerde bütün Müslüman ülkeler aleyhinde her türlü olumsuz faaliyeti desteklemişlerdi. Onların çıkarlarına ters olan her Müslüman ittifak oluşumunu engellemişlerdir. Emperyalist devletlerden iki tanesi ön plana çıkar. Bunlar Rusya ve İngiltere'dir. Bu iki emperyalist devlet çıkarları gereği bazı konularda çatışmalar da

¹⁹⁴ Mustafayev, "Büyük Devletlerin Kafkasya'daki Ermeni Siyaseti(Kafkasya'daki Ermeni Olaylarına Işık Tutan İncelemesi 1910-1920)", **Avrasya İncelemeleri Dergisi**, Cilt: I, (2013), s. 144

¹⁹⁵ Türkmen, "XIX. Yüzyıl Başlarında Rusya'nın Güney Kafkasya Politikası (1800'lerin Başından 1828 Türkmençay Antlaşmasına Kadar)", s. 20.

¹⁹⁶ BOA. Y.A. HUS. 175/48.

Ermeniler konusunda birlikte hareket etmişlerdir. Ruslar ve bazı emperyal güçler Kafkaslarda siyasi politikaları gereği Müslümanlara karşı Ermenileri destekleyerek onları silahlandırmışlardır. Kafkaslar, geçtiğimiz Yüzyılın öncesinde başta Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan olmak üzere büyük devletlerin siyasi egemenliği altında etnik, iktisadi ve sosyal karışıklık içerisinde bulunmaktaydı. Rusların bölgedeki tutarsız hareketleri farklı siyasi güçlerin bölgeye ilgi duymuştur. Bunun yanında içerideki dengelerin de bozulması Rusların Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü ile oynamasını kolaylaştırmıştır. Bunun sonucunda Kuzey Azerbaycan topraklarının yüz ölçümü 200 bin km kareden 130 bin km kareye düşmüş -114 bin km kareye son olacaktaki 87 bin km kareye düşürülmüştür. Bu bilinçli yapılan arazi küçültme meselesi daha sonra Kafkasya bölgesini içinden çıkılamayacak etnik temelli çatışmaların ve mücadelelerin merkezi haline getirecektir.¹⁹⁷

XIX. Yüzyılda Kafkasya ve Ortadoğu'da etkili olmaya uğraşan Avrupa'nın güçlü devletlerinden olan İngiltere ve Fransa, İran'ı kendi çıkarları doğrultusunda kullanmışlardır. Ruslar'ın bölgede ilerlemesini engellemek isteyen İngiltere ve Fransa, İran yönetimine sınırlı miktarda yardımda bulunmuşlardır. Bölgede Rus yayılmasının ve Rusların gücünün artmasının önüne engel olarak İran'ı çıkarmaya çalışmışlardır. Kafkasya'da İran'ı, Ruslara karşı kullanarak, Rusları Avrupa tarafındaki çıkarlarından uzaklaştırmaya çalışmışlardır.¹⁹⁸ Rusya, Doğu Anadolu Bölgesi'ni uzun zaman ele geçirmek için uğraşmıştır. Bunun için Çarlık Rusya, İran ile girmiş olduğu mücadelede Ermenileri ön saflarda kullanmıştır. Ermeniler Kafkasya ve Doğu Anadolu'daki Osmanlı-Rus ve İran-Rus mücadelelerinde Rus tarafında öncü kuvvet olarak görevlerini gönüllü ve eksiksiz yerine getirdiler. Ruslar, Türkmençay Anlaşması'yla Doğu Ermenistan bölgesini ele geçirdikten sonra, İran'daki Ermeniler de Ruslara destek olmuş ve Ruslar, yaptığı savaşlarda üstünlük sağlamışlardır. İngiltere bu Yüzyılda Ermeni siyasetine kendini dâhil etmek istemiştir. Bunun sonucunda bölgeye ilgi duymaya başlamıştı. İngilizlerin Ermenilere yakınlık duymasının sebebi Ruslar'ın İngiliz çıkarlarını tehlikeye düşürmesidir. Ayrıca Rusların güneye doğruya inmesi, Rusların Karadeniz'de

¹⁹⁷ Mustafayev, "Büyük Devletlerin Kafkasya'daki Ermeni Siyaseti(Kafkasya'daki Ermeni Olaylarına Işık Tutan İncelemesi 1910-1920)", s. 145.

¹⁹⁸ Türkmen, "XIX. Yüzyıl Başlarında Rusya'nın Güney Kafkasya Politikası (1800'lerin Başından 1828 Türkmençay Antlaşmasına Kadar", s. 21.

oldukça güçlü bir devlet haline gelmesi ile ilgilidir.¹⁹⁹ Ermeni sorununun hem Kafkasya’da hem de Osmanlı coğrafyasında ortaya çıkarılmasının altında bölgede çeşitli amaçları ve beklentileri olan Avrupalı devletlerin Ermenileri özendirici ve kışkırtıcı destekleri olmuştur. Ayrıca Ermeni din adamlarının büyük gayretlerini de unutmamak lazım.²⁰⁰ Emperyalist güçler Ermenileri kendi çıkarları için kullanmak amacıyla onları önce birden çok mezheplere bölme yoluna gittiler. Böylelikle önce Ermenilerin bütünlüğünü bozdular. Avrupalı devletlerin farklı çıkarları bulunmaktaydı. Bu ülkeler Fransız Ermenisi, Amerikan Ermenisi, İngiliz Ermenisi ve Rus Ermenisi oluşturma yoluna gittiler Bunda da başarılı oldular. Yukarıda ismi geçen bu ülkeler zaman zaman geçmişte Osmanlı Devleti’ne günümüzde ise Türkiye Cumhuriyeti’ne karşı Ermeni kartını bir şantaj malzemesi olarak kullanıyorlar. Fransızlar yukarıda ifade ettiğimiz bu politikaları gereği Osmanlı Devleti üzerinde uzun zamandır baskı kurup sonunda 1835 yılında Ermeni Katoliklere bir dini temsilcilik kurma hakkını elde ettiler. Bu sonuçla birlikte Katolik Ermeniler, Latin Kilisesi’nin emrine giriyorlardı. Böylece Fransa’nın Ermeniler üzerinde etkinliği artmış oluyordu. Daha sonra ise İngilizler harekete geçerek Ermeniler üzerinde misyonerleri vasıtasıyla Protestanlık propagandasına giriştiler. Fransızlar gibi İngilizler de Osmanlı Devleti’nden “Bağımsız Protestan Dini Temsilciliği” almışlar ve Ermenileri çok farklı noktalarda İngiliz çıkarları için kullanmışlar.²⁰¹ Ermeni isminin etnik kimlik manasında değil, siyasi ve coğrafi manada yapay bir şekilde büyümesi 1828 yılında olmuştur. Rus Çarı I.Nikola’nın imzaladığı bir kararname ile Revan Hanlığı toprakları “Armenskaya Oblastı” (Ermenistan Bölgesi) ilan edilmiştir. Nahçıvan ile Revan Hanlığı birleştirildi. Bu topraklar Ermenilere bilinçli olarak verildi. Bu döneme kadar bölgenin içerisinde ve dışında dağınık halde yaşayan Ermeniler bölgeye hem getirilmeye çalışıldı hem de kendileri gelmeye başladılar. O dönem İran’ın Rusya büyükelçisi olan Griboyadev anılarında şunu yazmıştır: “1828’den 1830’ a kadar iki sene içerisinde yeni kurulan (Ermenskaya Oblastı’na) Türkiye’den seksen dört bin, İran’dan kırk bin Ermeni getirilerek yerleştirildi.”Yine Ermeni tarihçilerinden Hovhannes Şahhatuyan, Ecmiyazin Vilayetinin ve Ararat Baş

¹⁹⁹, **Osmanlı Devleti İle Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetler (1578-1914)**, Ankara, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, 1992, s. 20.

²⁰⁰ **Belgelerle Ermeni Sorunu**, Ankara, T.C. Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Dairesi Başkanlığı Askeri Tarih Yayınları, 1983, s. 23.

²⁰¹ Levon Panos Dabağyan, **Emperyalistler Kışkırtıcılığında Ermeni Tehciri**, I. Baskı, İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2007, s. 245.

Kazası'nın Tarihi adlı kitabında : “*Revan bölgesi, XV. Yüzyıldan 1828 yılına kadar Azerbaycan Türk hanları tarafından yönetiliyordu. Halkının büyük çoğunluğu Ermeni göçlerine kadar Azerbaycan Türlerinden ibaretti.*” diye yazmıştır.²⁰² Rus Çar'ının yayınlamış olduğu fermana göre Revan Türk Hanlığının dağıtılması ve Ermeni bölgesinin kurulması çalışmaları Ermeniler için Türklere karşı soykırım yapmak ve Azerbaycan Türklerine çeşitli baskılar uygulayarak onları göçe zorlamaları için adeta bir izin belgesi olmuştur. Kafkasya'daki acı verecek olaylar aslında Rus Çarı'nın bu emirnamesi ile başlamış ve akabinde olaylar çok acımasızca gelmiştir.²⁰³ Ruslar, bölgeyi ele geçirdikten sonra Revan bölgesinde Rusların yönetim mantığını gösterecek Kafkas bölgesi komutanı Paskiyeviç'in isteği doğrultusunda bir idare şekli kurdular. Bu uygulama sonucunda Revan bölgesindeki işgalci Ruslarla hareket eden Ermeniler, istedikleri amaçlarına ulaşmış oldular. Ermeniler kısa zamanda bölgede hızla artmaya başladılar. Bu sonuca Rus komutan Paskiyeviç bile şaşırmıştır. Bölgenin ele geçirilmesinden sonra burada kurulan yeni Rus idare şekli Azerbaycan halkı arasında rahatsızlığa, huzursuzluğa ve mutsuzluğa neden olmuştur. Bölgede yapılan uygulamalar sonucunda halk geçmişteki yaşamını ister hale olmuştur. Türkler doğdukları kendi vatanlarından Osmanlı topraklarına ve İran'a göç etmeye başladılar. Bölgenin gerçek sahipleri Aras'ın diğer tarafına zorla geçirilmiştir. Terekeme Tatarları (Türklerin) az kısmı Türkiye'ye, çoğunluğu ise İran tarafına geçmişti. General Paskiyeviç'in bildirdiğine göre 1827 yılında Revan hanlığından 4.500 Azerbaycanlı Türk, bölgeyi terk etmek zorunda kalmıştır. Yerli Kara papaklar da 800 aile olarak Aras'ın diğer kısmına geçmek zorunda kalmıştır. Yine Karapapaklar'dan 100 aile ve Ayrımlardan 300 aile Kars tarafına geçmek zorunda kalmıştır. Dönemin güçlü Uluhanlı kabilesinden 600 aile Bayazid tarafına gitmiştir. Türkmençay Anlaşması'nın (20 Mart 1828) ertesini günü I.Nikolay, "Ermeni Vilayeti" oluşturulması hakkındaki fermanı imzalamalarındaki amaçları Ermenileri bugüne kadar kontrollerinde nasıl tutuyorlarsa bundan sonra da kontrollerinde tutmak istiyorlardı.²⁰⁴ Ruslar Türkmençay Anlaşması'ndan sonra İran Devleti'nden Ermenistan'ın bir kısmını almıştır. Bu gelişme üzerine Doğu Ermenistan Rusya'nın kontrolüne girmiştir. Bunun sonucunda Kuzey İran'dan önemli sayıda Ermeni nüfusu

²⁰² Hüseyin Adıgüzel, “Kafkasya’da Türk Soykırımı”, Ermeni Soykırımı Yok Türk Soykırımı Var”, **İleri Atatürkçü Fikir Dergisi**, Yıl 12, Sayı: 52-53 (Ocak-Haziran 2012), s. 28.

²⁰³ Adıgüzel, “Kafkasya’da Türk Soykırımı”, Ermeni Soykırımı Yok Türk Soykırımı Var”, s. 29.

²⁰⁴ Mahmudov ve Diğerleri, **İrevan Hanlığı Rusya İşgali ve Ermenilerin Şimali Azerbaycan Torpağlarına Köçürülmesi**, s. 377-379.

bu bölgeye getirildi. Bu gelişmelerden sonra Ruslar artık Ermenilerin işlerine istedikleri gibi karışmaya başladılar. Kendilerini Osmanlı Devleti'nde yaşayan Ermenilerin koruyucusu olarak gördüler.²⁰⁵ Ermeni tarihçi Hovannisian'a göre: "1827 tarihinde Ermeniler bu bölgede nüfusun ancak üçte birini oluşturmaktaydılar." Yine bölgedeki Ermeni nüfusunun miktarı konusunda batı kaynaklı bir örnek verirse Fransız Dışişleri bakanı G.Hanotaux,3.11.1896 tarihinde Fransız parlamentosunda yaptığı konuşmada şöyle demiştir: "Ermeniler, Ermenistan nüfusunun ancak %16'sını oluşturmaktadır." Bu durumda bize XIX. Yüzyılın ilk çeyreğinden başlayarak bölgeye Ermeni nüfusu kaydırma çabalarına rağmen XIX. Yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde bölge üzerinde bu kadar yapılan çalışmaya rağmen nüfus dengesinin Ermeniler lehine dönüştürülemediğinin en belirgin kanıtını oluşturmaktadır.²⁰⁶

Bölgedeki Osmanlı-İran-Revan mücadelesinde Türkmen aşiretlerini olumsuz etkilemiştir. Her iki devletin zayıflaması sonucunda kuzeyden Rus tehlikesi belirmiştir. Nitekim Rusların XIX. Yüzyılda Tebriz, Meraga, Urmiye ve Erdebil tarihi Türkmen topraklarını ele geçirmeleri bu Türkmen aşiretleri içerisinde heyecana ve huzursuzluğa neden olmuştur. Kaçar, Avşar, Kenger, Şah sevenli, Begdili ve Cevanşirler Türkmen boyları Çarlık Rusyası'na karşı şiddetli bir mücadeleye girdiler. Rus işgali aynı zamanda bölgedeki Türkmen aşiretlerinin yer değiştirmesine de neden olmuştur. Kars bölgesinde yaşayan Kengerli ve Kaçar kabileleri Revan'a göç ettiler. Gence Hanlığı'nda yaşayan Kazak Şemseddinlü ve İmrelü kabileleri ile Karabağ'daki Eynilü aşiretleri Güney Azerbaycan'a taraflarına göç etmek zorunda kaldılar. I.Dünya savaşı sonrasında da Lenin ve Stalin döneminde bölgenin Ermenileştirme çalışmaları Deli Petro'nun vasiyetine uyma şeklinde aynen devam ettirilmiştir. Revan bölgesindeki Türkmenler bu bölgeden çeşitli bahanelerle Ruslar tarafından uzaklaştırılarak bu topraklara Ermenilerin yerleşmesini sağladılar.²⁰⁷ Anadolu topraklarına baktığımızda Ermeni nüfusunun bu topraklarda azalmasının en önemli nedeni, Ermenilerin yaşadıkları topraklardaki Osmanlı Devleti'nin düşmanlarıyla özellikle bölgede Rusya ile girdiği amansız mücadelede Ermenilerin gelecekları adına birlike yaşama tercihlerini Ruslardan yana kullanmalarındır.

²⁰⁵ Naci Şahin, **Emperyalizmin Hedefinde Türkler ve Ermeniler**, I.Baskı, İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2007, s. 42-43.

²⁰⁶ Şahin, **Emperyalizmin Hedefinde Türkler ve Ermeniler**, s. 43.

²⁰⁷ Ali Sinan Bilgili, "Azerbaycan Türkmenleri Tarihi", **Türkler 7**, (Editörler: Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Saim Koca), Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 24.

Ermeniler,1827'den 1878'e kadar Osmanlı Devleti ve Rusya arasındaki savaşlarda düşman tarafında yani Rusların yanında olmak suretiyle Rus birliklerine yardım etmişlerdir.²⁰⁸ I.Dünya savaşında başta Rusya olmak üzere Anadolu halkının düşmanı olan Fransız ve İngilizlerin tarafına geçmişlerdi. Bu geçişin nedenleri arasında daha önce ifade ettiğimiz gibi Avrupalı devletlerin Anadolu'daki Ermenileri farklı mezheplere bölmelerinin de çok fazla etkisi vardı. Bu geçiş Ermenilerin Anadolu'daki nüfuslarında önemli derecede azalma meydana getirmiştir. Yine 1878-1890 yılları arasında 120 bin Ermeni'nin Güney Kafkasya'ya göç ettiği bilinmektedir. Ayrıca 1838 tarihinde İngilizlerle yapılan ticaret anlaşmasıyla birçok Ermeni, yapılan bu ticaret anlaşmasının içeriğinden kaynaklanan sonuçlarından faydalanmak istemiştir. Bundan dolayı birçok Ermeni, Rus, İngiliz ve Fransız vatandaşlığına geçerek bu avantajlı durumdan faydalanarak Osmanlı Devleti'nin topraklarını terk etmek durumunda kalmıştır. Ortaya çıkan bu gelişmede Anadolu'da Ermeni nüfusunu azaltan gelişmelerden biri olmuştur.²⁰⁹ Ruslar, Kafkasya Bölgesinde XIX. Yüzyılın ilk çeyreğinden sonra gücünü artırmaya başlamıştır. Osmanlı Devleti düşmüş olduğu sıkıntılı durumun da etkisiyle bölgedeki güç dengelerinden tamamen uzaklaşmıştır. Osmanlı Devleti'nin bu durumundan dolayı bölgedeki Müslümanlar adeta kendi kaderleri ile başbaşa kalmışlardır. Rusların bölgede Ermenileri tutması ilerleyen dönemde bölge nüfusunun Ermenilerin lehine gelişmesine, Müslümanların ve Türklerin ise zararına olmuştur.²¹⁰ Aslında 1828-1829 Osmanlı Rus Savaşı özellikle Rumeli ve Doğu Anadolu'da yaşamakta olan Ermeniler açısından çok zorluklar doğurmuştur. Ermeniler savaş zamanında Ruslar'ın yanında yer aldıkları için savaş sonrası Ruslar Ermenileri Kafkasya'ya zorla göç ettirmişlerdir. Ruslar Kafkasya'dan yerlerini ve yurtlarını bırakarak göçmek zorunda bıraktıkları Türklerin topraklarını kullanarak işlenmesini sağlamak amacıyla bu topraklara Ermenileri yerleştirerek ileride Osmanlı Devletine karşı kullanmak istediler.²¹¹ Bu doğrultuda Ruslar, Revan ve çevresine yerleştirdikleri Hıristiyan unsur olan Ermenilere güven duyarak onları kullanmışlardır.²¹² Ermenileri

²⁰⁸ Ahmet Lütfi Efendi, **Vakanüvis Ahmet Lütfi Efendi Tarihi 2-3**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999. , s. 370.

²⁰⁹ Şahin, **Emperyalizmin Hedefinde Türkler ve Ermeniler**, s. 47-48.

²¹⁰ Süleyman Erkan, **Kırım ve Kafkasya Göçleri (1878-1908)**, Trabzon, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Kafkas ve Ortaasya Ülkeleri Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları, 1996, s. 8-9.

²¹¹ Besim Özcan, "1828-1829 Osmanlı-Rus Harbinde Erzurum Eyaletinden Rusya'ya Göçürülen Ermenilerin Geri Dönüşlerini Sağlama Faaliyetleri", **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 46, (2011), s. 195.

²¹² BOA. A. MKT. UM. 260/29.

buralara yerleştirerek Osmanlı topraklarına karşı yapacakları herhangi bir saldırıda bir üst veya karakol elde etmişlerdir.²¹³ Ruslar Revan bölgesini ellerine geçirmeden önce bölgedeki nüfus oranlarına baktığımızda Azerbaycan Türkleri 84.089, Ermeniler 57.305, diğeri ise 27.600 kadardı. Bölgedeki toplam nüfus miktarı ise 169.155 idi.²¹⁴ Rus işgalinden kısa bir zaman sonra 1831’de Revan Şehri’nin nüfusunu çoğunluğunu Türkler oluşturuyordu. Bahsi geçen tarihte şehirde, 7.333 Türk’e karşılık, 4.484 Ermeni ve 105 kişi de başka milletlerden oluşan bir nüfus vardı. Türkler çoğunluk durumdaydılar.²¹⁵

Ruslar, başta olmak üzere ingilizler ve bölgede çıkarı olanlar, Ermenileri Kafkasya bölgesinde güvenilir ve her zaman kullanabilecekleri bir merkez olarak gördüler.²¹⁶ Ruslar 1828-1829 savaşı bittikten sonra Doğu Anadolu’dan yaklaşık 100 bin Ermeni nüfusu göç ettirdiler. Bu göçleri Ermenilere zorla yaptirdılar. Yapılan bu çalışmalara Ermeni din adamları öncülük ettiler. şu zamana kadar yapılan mücadeleye bakıldığında Ermeni milletinin bir arada tutulmasında Ermeni din adamlarının çok büyük emeği görölmektedir.²¹⁷ Türkmençay Anlaşmasıyla Rus kuvvetleri Azerbaycan topraklarına girdikten sonra ilk işleri İran’daki Kaçar Hanedanlığı’na bağlı olan sekiz tane Türk hanlığını ortadan kaldırmak olmuştur. Bunlar arasında Bakü, Karabağ, Nahçıvan ve Revan Hanlıkları da bulunmaktaydı. Revan Hanlığı’nın merkezi bugünkü Ermenistan’ın başkenti Erivan’dır. Bugün Erivan’da bir tane Türk yaşamıyor; fakat 1828’de şehir nüfusunun yaklaşık %80’nini Türkmenler oluşurmaktaydı.²¹⁸ Bugünkü Ermenistan’ın başkenti Erivan’da, Ermeni nüfus çoğunluğuna ulaşmaları Ruslar sayesinde mümkün olmuştur. Bu bölge, 1827’ye kadar nüfusunun çoğunluğu Müslüman ve Türk olan bir İran vilayeti durumundaydı. Müslümanların yok edilmesi veya göçe zorlanması Rusların bölgeye İran topraklarından ve Osmanlı topraklarından getirdikleri Ermeni nüfusu buralara

²¹³ Kızılkaya, “XIX. Yüzyılda Revan ve Çevresi”, s. 646.

²¹⁴ Toksoy, **Revanda Son Günler, Türk Yönetiminden Ermeni Yönetimine**, s. 27.

²¹⁵ Toksoy, **Revanda Son Günler, Türk Yönetiminden Ermeni Yönetimine**, s. 31.

²¹⁶ Mustafayev, “Cihan Hâkimiyetini Moskoflara Öğütleyen Deli Petro’nun Vasiyetnamesi ve Ermenistan Devleti’nin Kurulmasında Etkisi”, **Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt:4, Sayı:11, (Haziran 2013), s. 24.

²¹⁷ Muammer Demirel, “Rusya’nın Ermeni Meselesine Etkisi”, **Dünden Bugüne Türk-Ermeni İlişkileri**, Genişletilmiş 2. Baskı, (Editörler: İdris Bal-Mustafa Çufalı) Ankara, Lalezar Yayınları, 2006, s. 207.

²¹⁸ Ali Özsoy, “Türkler Değil Ermeniler Soykırım Yaptı”, **İleri Atatürkçü Fikir Dergisi**, Yıl 12, Sayı: 52-53, (Ocak-Haziran 2012), s. 10-11.

doldurmalarına olanak sağlamıştır.²¹⁹ Ruslar Deli Petro zamanında Kafkasya'yı ele geçirme konusunda çok istekliydiler. Deli Petro, Kafkasya fetihlerinde Tiflis'i ana merkez olarak düşünmekteydi. Gürcistan 1783'ten sonra Rusya'ya vergi ödemeye başladı. Ruslar Ahılkelek, Revan bölgelerindeki yönetimi ancak 1828'de İran'ı, 1829'da Osmanlı Devleti'ni yendikten sonra bu devletlere hâkimiyetini kabul ettirmiştir.²²⁰ Kafkaslardaki ve Azerbaycan Hanlıkları arasındaki siyasi bütünsüzlük, maalesef İran ile Rusya arasında yapılan 1813 Gülistan Anlaşması'ndan sonra Azerbaycan toprakları Rus tehlikesiyle karşı karşıya kalmış, ortaya çıkan bu gelişmelere rağmen bölgedeki iç çekişme ve isyanlar devam etmiştir. Bölgedeki Hanlıkların İran'daki Kaçar Hanedanlığı yönetimine mi yoksa Çarlık Rusya'ya mı bağlanalım tartışmasına girmişler. Kendi aralarında birlik kurma yolunu bir türlü bulamamaları bölgede Rusların galip çıkmasını sağladığı gibi Azerbaycan'ı tamamen Rus esareti altına sokmuştur. Bu istenilmeyen sonuçtan dolayı Azerbaycan toprakları için esaret yılları başlamıştır.²²¹

Rusların Osmanlı Devleti ile imzaladıkları 14.09.1829 Edirne Anlaşması'nın altıncı maddesinde Türkmençay Anlaşması'nı Osmanlı Devleti'de tanıyacaktı. Özellikle Revan ve Nahçıvan Hanlıkları'nın Rusya'nın egemenliği altına girdiğini Osmanlı Devleti'de imzaladığı Edirne Anlaşması'yla kabul etmiştir. Bu antlaşma ile Osmanlı Devleti ağır bir tazminat ödemeyi kabul etmek zorunda kalmıştır. Ruslar, Osmanlı Devleti'ni ekonomik olarak çökertmek için savaş tazminatını çok ağırlaştırarak Osmanlı Devleti'ne kabul ettirmişlerdir. Rusların, buradaki bir başka amacı da bölgedeki rakiplerinin uzun zaman içerisinde toparlanmalarını engellemek düşüncesi idi.²²²

1828-1829 savaşı boyunca Ermeniler, Ruslara yardımcı oldular. Ruslar, Rumeli'de Rumlardan Anadolu'da Ermenilerden fayda sağladılar. Ruslar, aslında bu konuda çok şanslılardı. Osmanlı'nın hem kendi bahçesinde hem de arka bahçesinde her şekilde kullanacakları Hıristiyan unsurları bulabiliyorlardı. Üçkilise öncülüğünde bu işleri yürüttüler. Bölgede Rusların ve Ermenilerin lehine Türklerin ve Müslümanların aleyhine çok fazla işe kalkışan bu kilisenin açılarak bu topraklarda kök salıp yeşermesini sağlayan bir başka Türk devleti Karakoyunlu Türkmenlerinin

²¹⁹ Mccarthy, **Ölüm ve Sürgün, Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı: 1821-1922**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2012, s. 33-34.

²²⁰ Mccarthy, **Ölüm ve Sürgün, Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı: 1821-1922**, s. 35.

²²¹ İlhami Erdoğan-Yüksel Sarı, **Can Azerbaycan**, İstanbul, Burak Yayınları, 1990, s. 12.

²²² Onk, **Kafkasya'dan Anadolu'ya İğdir Tarihi**, s. 113.

devleti idi. İran'dan göç ettirilen Ermenileri engellemeye çalışan dönemin etkili yöneticisi Abbas Mirza'ya, Ermeniler şu ilginç cevabı veriyorlardı: “*Hıristiyan ülkesinde ot yemeyi, İran'da ekmek yemeye tercih ederiz*” demektedirler.²²³

İran topraklarından göç ettirilen Ermenilerin 366 aile (1.715kişi) Revan şehrine yerleştirildi. 265 aile (1.110 kişi) Nahçıvan şehrine yerleştirildi. 36 aile (182 kişi) ise Ordubad Şehrine yerleştirilmiştir. Dışarıdan bu bölgeye göç ettirilen Ermeniler, Revan Hanlığı'nın 119 köyüne, Nahçıvan Bölgesinin 61 köyüne, Ordubad'ın ise 11 köyüne yerleştirildi.” Bakıldığında Revan Bölgesine, 4.559 aile (23.568 kişi), Nahçıvan bölgesine 2.173 aile (10.652 kişi), Ordubad yerleşkesine 250 aile (1.340 kişi) Ermeni ailesi yerleştirildi. Neticede yapay olarak zorla oluşturulan "Ermeni Vilayetine" 35.560 kişiden oluşan, 6.949 Ermeni ailesi yerleştirildi. Rus Ordusu'nda görev alan köken olarak Ermeni olan Lazeryev, belirlediği sürede istediği Ermeni nüfusuna ulaşamamıştır. Yine başka bir Rus araştırmacısı, İran'dan, 90 bin Ermeni'nin göç ettirilerek Azerbaycan topraklarında yerleştirildiğini belirtiyor. Rus Ordusu'nda görev yapan Ermeni Lazeryev'in vermiş olduğu emirlerini yerine getiren Kamazov'un belirttiğine göre:” Revan Bölgesine göç ettirdikleri Ermenileri, bölgenin en yaşanılır ve en güzel yerlerine yerleştirdiklerini” söylemiştir. Ermenilerin Revan topraklarında yerleştirdikleri yerler şunlardır: “Şerur, Develi, Garnıçay, Zengi, Abaran, Kırkbulak, Dereçiçek ve Aras Sürmeli Çukuru bölgesidir. İran'dan göç ettirilen Ermeniler Revan, Nahçıvan ve Ordubad şehirlerinde, Revan'ın merkez bölgelerinde Gernibasar, Zengibasar, Dereçiçek, Garbibasar'a yerleştirdiler. Ruslar, göç ettirme işiyle Ermeni subayı Lazeryev'i bilinçli olarak görevlendirmişlerdi. Aslında göç ettirilen Ermenilerin devlet topraklarına yerleştirilmesi istenmiştir. Paskiyeviç'in isteği bu doğrultuda idi. Fakat buna bakılmayarak Ermeniler daha çok Azerbaycan Türklerinin topraklarına yerleştirildi. Yaşanılan mevsim gereği yaylaklarda olan Azerbaycan Türklerinin evleri, haberleri olmadan buralara yerleştirilen Ermenilere verildi. Yaylalardan dönen Azerbaycanlılar evsiz, barksız kaldılar. Bir milletin kendi topraklarında söz hakkını kaybetmesi bu olsa gerek. Bu durumu Rus müellifi İ.K.Yenikolopov, kendi eserinde şöyle ifade eder: “*Türkmençay Anlaşması imzalandıktan sonra farklı farklı grupların bölgeye göç ettirilmesi hayata geçirildi. Göç ettirilecek hususi topraklar olmadığı için Ermenilerin çoğunluğu yaylada olan Azerbaycan Türklerinin evlerine*

²²³ Onk, *Kafkasya'dan Anadolu'ya İğdir Tarihi*, s. 114.

yerleştirildi”.²²⁴ Yukarıda da ifade edildiği üzere Ruslar’ın bölgeye topladıkları Ermenilerin çoğu bu durumdan memnun olmamışlar ve Osmanlı Devletine müracaat ederek geri gelmek istemişlerdir.²²⁵

Osmanlı, Rusya ve İran’ın bölgede rekabet hallerinin devam etmesi, bunun yanında Revan hanlığının güçlü olmaması ve Revan hanlığının topraklarının stratejik bir yerde bulunması, topraklarının çok verimli olması ayrıca İran ve Osmanlı Devletleri’nin sürekli mücadele halinde olması Rusya’yı bu bölgede güçlü kılan nedenler olmuştur.²²⁶ Osmanlı Devleti, kendi topraklarındaki Ermenileri hiçbir zaman büyük bir siyasi varlık olarak görmemiş, onları önemsememiştir. Geçmiş dönemde Ermenileri, gerek Bizans ve gerekse İranlıların dini ve milli baskıları altından kurtaran Türkler olmuştur. Ermeniler bu durumu çok iyi bilmekteydiler. Ermeni sorunu bölgesel ve kimlikli olmaktan ziyade genel anlamda Osmanlı Devleti’nin parçalanması düşüncesinin sonuçlarından birisidir.²²⁷ XIX. Yüzyılın ilk çeyreğinde Osmanlı ve İran Devleti, Kafkasya’da birlikte hareket etmeye çalışmış, Revan Hanlığı da bu duruma çok sevinmiş ve onlara destek olmuştur. Rusya bölgeyi yakından takip ediyordu. Bu yaklaşma Rusya açısından çok tehlikeli idi. Bundan dolayı gelişmeler Rusya tarafından dikkatle izlenmiş ve olası bir Osmanlı-İran ittifakını ajanları vasıtasıyla takip ettirmiş ve bu ittifakları bozmak için gerekenleri yapmaktan çekinmemiştir. Ruslar, bölgede takip ettiği bu politikada başarılı olmuştur.²²⁸ XIX. Yüzyılın başlarında Çarlık Rusya’nın emperyalist emellerinin Kafkasya’ya uzanması ve bu bölgeyi ele geçirmesi Türklere karşı çok acımasız bir “Tehcir politikası” uygulamasına sebep olmuştur. Uygulanan bu politika sonucunda bu topraklarda bir tane Türk bırakılmamıştır. Bugünkü Ermenistan Devleti, Rus devlet aklının Kafkasya’da ulaştığı yerlerde rahat etmek ve sıcak denizlere inme konusunda işlerini kolaylaştırmak için kurduğu yapay bir devlettir. Ruslar bu bölgeleri işgal ettikleri zaman Revan ve Nahçıvan bölgesinde 25 bin Ermeni yaşamaktaydı. Rus devlet politikası sonucunda bu bölgeden 200.000’den fazla Türk

²²⁴ Mahmudov ve Diğerleri, **İrevan Hanlığı Rusya İşgali ve Ermenilerin Şimali Azerbaycan Torpağlarına Köçürülmesi**, s. 387-389.

²²⁵ Saray, **Azerbaycan Türkleri Tarihi**, s. 22.

²²⁶ Hasan Oktay, “Revan Hanlığı ve Hanları 7”, Kafkas Stratejik Araştırmalar Merkezi, <http://www.kafkassam.net>.

²²⁷ Faiz Demiroğlu, **Van’da Ermeni Mezalimi (1895-1920)**, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1985, s. 3.

²²⁸ Oktay, “Revan Hanlığı ve Hanları 7”, Kafkas Stratejik Araştırmalar Merkezi, <http://www.kafkassam.net>.

zorla tehcir ettirilmiştir.²²⁹

Rusya ile Osmanlı Devleti arasında yapılan Edirne Anlaşması'nın 13. maddesinde Osmanlı Devleti'nin işgal edilmiş topraklarından isteyenler için taşınabilir malları ile Rusya topraklarına geçme hakkı verilmiştir. Burada istenilen Ermenilerin göçe teşvik edilmesi ve isteyerek giden Ermenilerden de kendi mallarını yanlarında götürebilme haklarıydı. Rusların yapılan anlaşmaya böyle bir maddeyi koydurmaları çok anlamlıdır. Rus askerlerinin Kars, Ardahan, Bayazid, Erzurum ve diğer bölgelerden geri çekilmesi savaş zamanı Türklere ihanet eden Ermenileri kaygılandırmıştı. Bu durum Ermeniler açısından içinden çıkılmaz bir hal almıştı. Ruslar tıpkı İran Ermenilerini Azerbaycan topraklarına göç ettirdikleri gibi Osmanlı Ermenilerini de işgal ettikleri Azerbaycan topraklarına göç ettirdiler. Bu yöntemle sınır boylarında Ermenileri sayıca üstün duruma getirmek istiyorlardı. Kars ve onun etrafına göç ettirilen Ermeniler, yaşadıkları yerlerin iklim şartlarına uygun olması bakımından Elegez Dağı (Alagöz) eteklerinde daha önceden boşatılan Azerbaycan Türkmenlerdin köylerine yerleştirildiler.

1830 yılının Ocak ayında Paskiyeviç, Çerişev'e gönderdiği raporunda: *"Kars ve civarından göçen 2.500 Ermeni ailesi yaşadıkları iklime uygun olarak Elemez (Alagöz) dağı yakınlarında Pembek civarında boşatılan Azerbaycan Türkmen köylerine yerleştirildiğini"*, belirtiyor.

Osmanlı topraklarından göç ettirilen Ermenilerin taşınmazlarının satılması meselelerini halletmek için Paskiyeviç, elçi olarak Mayor Vanikov'u Erzurum'a gönderdi. Aslında Ermenilerin şimdi satmak istedikleri bu yerler çok önceleri onlara ait değildi. Buraları önceki savaşlarda, tehlikeli olmayan yerlere göç ettirmeye mecbur bırakılan Müslümanlara ait köylerdi. Ermeniler daha önce bu şekilde Müslümanlara ait Kars bölgesinde 80 köye yerleşmişlerdi. 15 köyün ise yarısına yerleşmişlerdir. Osmanlı'dan göç ettirilen Ermeniler, Ahıska, Pembek, Şöreyel ile birlikte 'Ermeni Vilayetinde' Revan ve Nahcivan'a yerleştirildi. Yine aynı kayıtlarda Osmanlı'dan Rusya sınırındaki Ahıska Paşalığı, Borçalı, Pembek, Şöreyel, Talın Bölgesi ve Gökçe Gölü etrafındaki bölgelere ve Baş Abaran bölgelerine 14044 Ermeni ailesi göç ettirilmiştir. Erzurum'dan göç ettirilen 7288 Ermeni ailesinden 5000'i Ilıca'da Ardahan'dan 67 Ermeni ailesi Ahıska Paşalığı arazisine, 1050 aile Borçalı ve Çalka etrafında, kalan 1305 aile ise Pembek ve Şöreyel bölgelerine

²²⁹ Yavuz Aslan, "Bugünkü Ermenistan Arazisinden Türklerin Çıkarılma Meselesi", **Yeni Türkiye Dergisi**, (2001), s. 1017-1028.

yerleştirildi. Kars bölgesinden göç ettirilen 2464 aileden 2264'ü Pembek ve Şöreyel bölgesine, 200'ü ise Talın bölgesine, Bayazid'den göç ettirilen 4215 aile Gökçe Gölü etrafına ve Baş Abaran bölgesine yerleştirildi.²³⁰ Kemal Beydilli'nin 1828-1829 Osmanlı Rus Savaşı'nda Doğu Anadolu'dan Göçürülen Ermeniler adlı makalesinde belirtildiğine göre: “ Edirne Anlaşması imzalandığı dönemde veya sonrasında sayıları yaklaşık 100.000 civarında kalabalık bir Ermeni topluluğu Kafkasya'nın farklı bölgelerine göç ettirilerek buralara yerleştirildiler.²³¹ Ermeni toplumunu Avrupalı devletlerin İngiltere, Fransa, Rusya ve daha sonra bunlara katılan Amerika'nın piyonu durumuna düşüren sebep Osmanlı Devleti'ne ve Ermenilere karşı yürüttükleri siyasi düşünceden ileri gelmektedir. Çar Rusyası, Ermenilerin yaşadıkları Erzurum-İskenderun hattını ele geçirmeye çalışıyordu. Böylelikle sıcak denizlere ulaşmak niyetinde bulunuyorlardı. Ruslar bu istikamette bulunan Ermenileri kullanmaya başladılar ve en sadık dostları Ermeni kilisesi ile işbirliğine gitmişler. Rusların sürekli genişlemesi İngiltere'nin Ermenilere ilgi duymasına neden olmuştur. Bu durum aslında Ermenileri hiçbir devletin düşünmediğini gösteriyor. Avrupalı devletlerden olan İngilizler hem Ermeniler el atıyorlar hem de Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti'ne yardım ediyorlar.²³²

XIX. Yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı Devleti kuruluşundan bu yana en zor dönemlerini yaşamaktaydı. Devletin zor durumda olması, batılı devletlerin ve A.B.D.'nin, Osmanlı coğrafyasının çok farklı yerlerinde misyonerlik okulu açmasını kolaylaştırdı. Açılan bu okullarda Ermeniler ve Rumlar eğitim alıyorlardı. Bu yabancı okullar Osmanlı Devleti'ni yıkmak için, Avrupalı devletlerin bölge çıkarlarını gözeterik faaliyetler gösterdiler. Ruslar bu okullarda yetiştirilen Ermeni gençlerini Rus ordusunun öncü birliklerinde kullandılar.²³³ Ne yazık ki emperyalistlerin pençesine giren Ermeniler, kendilerinin Osmanlı ülkesinde çok iyi durumda olduklarını bilmekteydiler. Çarlık Rusyası onlara çok iyi davranmadı. Rusya da her bakımdan bunlara nefes aldırmadılar. Ruslar aslında Osmanlı'daki Ermenileri istiklal için teşvik ederken kendi çıkarlarını düşünmekteydiler. Ruslar bu kadar çok sevdikleri Ermeni kardeşlerinin (Gregoryenlerin mezhebini) 1836

²³⁰ Mahmudov ve Diğerleri, **İrevan Xanlığı Rusya İşgali ve Ermenilerin Şimali Azerbaycan Torpağlarına Köçürülmesi**, s. 390-394.

²³¹ Yavuz Aslan, “Rus İstilasından Sovyet Ermenistan'ına, Erivan (Revan) Vilayetinin Demografik Yapısı (1827-1922)”, **Türk Kültürü Dergisi**, (1994), s. 193-200

²³² Hüseyin Nazım Paşa, **Ermeni Olayları Tarihi 1**, Ankara, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, 1998, s. 15-16.

²³³ Saray, **Azerbaycan Türkleri Tarihi**, s. 22.

tarihinde tanımışlardır. Bu zamana kadar niye tanımamışlardır? Ermenilere sormak lazım.²³⁴ Amerikan misyonerler Ermeniler için 1834'te ilk misyoner okullarını İstanbul Beyoğlu'nda açmışlar. İkinci okul 1836 yılında açıldı. Daha sonra A.B.D. misyonerleri Anadolu'ya yöneldiler. XIX. Yüzyılın sonlarına doğru A.B.D. misyonerlerin yoğun çalışmaları sonucunda 60 bin Ermeni Protestan sayısına ulaşmışlardır. Böylelikle Avrupalılar, Ermenileri Protestan, Gregoryan ve Katolik olmak üzere üçe bölmüşlerdir. Bu sonuçla Ermenilerin kullanılmalrı daha kolay olabilmıştır.²³⁵ Osmanlı Devleti, Fransa, İngiltere, Avusturya ve Rusya gibi sömürgeci devletlere kapitülasyonlar ile bir takım ticari ayrıcalıklar verdiği için, bu devletler Osmanlı Devleti'ndeki Hıristiyanları himaye etme yoluna gittiler. Bu azınlıklarından özellikle Ermenileri çıkarları doğrultusunda kullanıp, milliyetçilik duygularını da okşayarak onları Osmanlı toplumundan koparmışlardır. Bu açıdan baktığımızda, Osmanlı Devleti'nde yaşayan Müslüman olmayan toplumlara milliyetçilik fikirleri Fransız ihtilalından çok daha önce misyonerlerin dinsel faaliyetleri ve casusçuluk çalışmaları sonucunda gelmiştir.²³⁶ XIX. Yüzyılda Ermeni konusunun çok fazla gündemde olması sadece Ermenilerin istekleri ve mücadelesi olarak ortaya çıkmamıştır. Ermenileri başta Ruslar, İngilizler, Fransızlar, Almanlar ve A.B.D.'nin sömürgeci amaçları doğrultusunda yakınlık kurarak onları Kafkasya'da ve birçok yerdeki amaçları için kullandılar. Rusların ünlü tarihçilerinden "Kavkaz" adlı eserin yazarı V.L.Veliçko: Tarihi Ermeni siyasetini şöyle ifade etmiştir: *"Ermeniler, tarih boyunca devamlı surette efendilerini değiştirmişlerdir. Roma, Bizans, İran, Rus, İngiliz, Fransız, Türk vs. Tarih sahnesine farklı yeni bir güç çıktığında himaye görecekları biri olduğunda eski efendilerini hiç düşünmeden satmışlardır. Kendilerine yeni ve güçlü bir efendi bulmuşlardır. Ermenilerin, tarihi ve siyasi şahsiyetten mahrum olduklarını, ayrıca vefa yönünden de sınıfta kaldıklarını belirtmiştir"*.²³⁷ Anadolu'da çalışan misyonerlerin amacı Doğu Anadolu'yu Ruslara masrafsız vermektir. Amerikalı misyonerlerden Geerne: *"Anadolu'daki Ermenilerin Rusya'ya katılmayı çoktan istiyorlar"* Demektedir. Yine Osmanlı'nın hasta adam olduğunu, köhne yaşlı olduğunu artık düzelmeyeceğini,

²³⁴ Veysel Eroğlu, **Ermeni Mezalimi**, III. Baskı, İstanbul, Sebil Yayınları, 1995, s. 39.

²³⁵ İlknur Polat Haydaroğlu, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar**, Ocak Yayınları, Ankara 1993, s. 171.

²³⁶ Tuncer Günay, **Misyonerler ve Fener Rum Patrikhanesi, Haçlıların Ajan-Provokatör Kolları**, Ankara, Berikan Yayınları, 2002, s. 189-190.

²³⁷ Kürkcüoğlu, **Doğu Anadolu'da Türk Soykırımı ve Ermeniler**, Erzurum, Atatürk Üniversitesi. Türk-Ermeni İlişkilerini Araştırma Merkezi Yayınları, 2003, s. 2.

giderek durumunun kötüleştiğini belirtiyor. Rusya'nın ise, genç, kabadayı ve enerjik olduğunu, Rusya'nın tarafına geçtiğimizde kuraklıktan yeşillığe, yokluktan varlığa, tehlikeden bolluğa geldiklerini söylüyordu. Anadolu ve İran'dan göç ettirilen Ermenilerin kısa zamanda çok fazla sayıya ulaşmalarında Rus ordusunda görev yapan Ermeni subayların büyük katkıları olmuştur. Örneğin, Rus ordusundaki Albay olan Lazarev'in çok büyük çalışmaları olacaktır. Lazarev'in bu görev için seçilmesi tesadüf değildir.²³⁸

Kafkasya'nın coğrafi konumunun farkında olan İngilizler, XIX. Yüzyılda Rus yönetiminin bölgede çok fazla genişlemelerinin kendileri açısından zararlı olacağına bilincindeydiler. XIX. Yüzyılda Rusya ve İngiltere bölgedeki çıkarları için birbirleri ile farklı ittifaklar kurarak mücadeleye başladılar. XIX. Yüzyılın ilk yarısında İstanbul'da görev yapan İngiliz elçileri olan Ponsonby (1833-1841) ve Stratford Cannig (1842-1858), Ruslar'ın Kafkasya'daki nüfuzlarını artırmalarına karşılık İngiliz çıkarlarını korumak adına bölgede bazı karşı tedbirler alma yoluna gitmişlerdi. Osmanlı Devleti arka bahçesinde yaşanan bu mücadeleye sessiz kalmıştır. İngilizler, Kafkasya'daki gelişmelerden haberdar olmak için denizden ulaşım kolaylığı olan Trabzon'da konsolosluk açmışlardır. İngilizler bu konsolosluk aracılığı ile Kafkasya'daki bilgileri yakından takip olanağı elde etmişlerdir. İngiltere'nin nerelerden gelip bizim topraklarımızda üst kurup Kafkaslardaki gelişmeleri izlemesi, bizim ise burnumuzun dibinde bulunan yere uzak kalmamız sonuçları açısından çok vahim olmuştur.²³⁹ XIX. Yüzyılın başında İran-Fransa arasında Finkenstein'da bir anlaşma imzalanmış olup, ayrıca Napolyon, General Gardanne'yi İran'a göndermiş ve İran'da İngilizlerin bölgedeki çıkarlarını engellemeye çalışmıştır. Bu zaman Avrupalı devletlerin bölgede çıkar arayışına ve mücadelesine girdikleri bir dönem olarak görülmektedir. Fransızlardan sonra İngilizler de İran ile anlaşma yapma yoluna gitmişlerdir. İngilizlerin bu çabalarında Rusların bölgede genişlemelerinin önünü almak düşüncesi vardır. Bu yıllarda İran toprakları Rusya ve Avrupa kaynaklı bir dış müdahale ile karşı karşıya kalmıştır. Amerikalı Morgan Shuster: “ iki güçlü devlet olan İngilizler ve Ruslar kendi geleceklerini, hayat sahalarını İran topraklarında yaşayan halka zulmetmeye ve onların yaşam kaynaklarını elde etmeye bağlamışlardır.”diyerek dönemin Avrupa

²³⁸ Ali Eşref Uzundere, **İğdır Oba Köyü Kazısı ve Ermeni Mezalimi**, Bursa, 1999, s. 15.

²³⁹ Saydam, **Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)**, s. 45-46.

devletlerinin zihniyetini iyi bir şekilde özetleyecektir.²⁴⁰

Bölgedeki mücadelede İngilizlere karşı Çarlık Rusyası'nın tehditkâr davranışlarını devam ettirmesine rağmen, İngilizler İran'ın kuzey bölgelerinde konsolosluklar açarak çalışmalarını artırdılar. Bu çalışmaların da etkisiyle Hazar Havzası'nın güney tarafları İngilizlerin etki alanına girmiştir. Ruslar bu durumdan rahatsız olacaktır. Rusya, bu gelişmeleri kendine bir tehdit kabul edip, tedbir alma yoluna giderek Kafkasya bölgesindeki kalelerini tamir etmeye başladı.²⁴¹

Osmanlı ve İran, Rusların beklediği karşı çıkışı gerçekleştirmedikleri için daha önceki planlarını değiştirme yoluna gittiler. Revan bölgesinde kalıcı olmaya ve bu amaçla planlar yapmaya başladılar. Ruslar 1836 yılında yaptıkları düzenlemelerle Eçmiyazin Kilisesi'ni her yönüyle kendi kontrollerine aldılar. Ermeni Kilisesi'nin Ermeniler üzerindeki nüfuzunu kullanarak Ermenileri bu bölgeye yığmaya çalıştılar. Eçmiyazin Kilisesi'nden bir takım görevliler her yıl belirli zamanlarda İstanbul'a giderek buradaki zengin Ermenilerden para toplayıp tekrar geri dönüyorlardı. İlerleyen yıllarda Eçmiyazin Kilisesi, Osmanlı vatanındaki Ermenileri koruma ve kollama yoluna gidecek, böylelikle Rusya'nın eline Osmanlı Devleti'nin içişlerine karışma fırsatını sağlayan bir durum ortaya çıkacaktır.²⁴² Bölgede gelişen olaylar için aslında şunu da söyleyebiliriz. Osmanlı ülkesindeki Ermenilerin geleceği Ruslar'ın emperyalist çıkarları doğrultusunda Ermeni Kilisesi'ndeki birkaç papazın insafına kalmıştı. Ermenilerin geleceği kilisedeki din adamlarının elleri ve dudakları arasında sıkışmış durumdaydı. Ermeniler Rusların onlara verdiği bağımsızlık sözlerine kanıp yüzyıllardır süren Türk-Ermeni dostluk münasebetlerini görmezden gelmiş, geçmiş bir kenara iterek Rusya'nın tarafına geçmişlerdi. Yaptıkları bu tercih Ermenileri yaşadıkları topraklarda gelecek dönemde bir çıkmazın içine sokacaktır.²⁴³

Ruslar, İran ile yaptıkları Türkmençay Anlaşması'nın on beşinci maddesine koydurdukları şartın ortaya çıkardığı sonuca göre Ermenileri bölgeye kendi çıkarları için göç ettirdiler. Rusların o tarihteki Tahran'da tam yetkili elçisi ve bilim adamı olan Nikolay Shavrov yazmış olduğu eserinde bu gerçeği şöyle dile getirmektedir: *"Biz Kafkasya'da kolonileşmeye, Rusları değil başka milletleri bölgeye yerleştirerek*

²⁴⁰ Yılmaz Karadeniz, "İran ve Türkistan'da İngiliz-Rus Mücadelesi (1856-1869)", **Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 20, (Aralık-2009), s. 55-56.

²⁴¹ Karadeniz, "İran ve Türkistan'da İngiliz-Rus Mücadelesi (1856-1869)", s. 60.

²⁴² Davut Kılıç, "Rusya'nın Eçmiyazin Katoğikosluğuna Nüfuzu ve İstanbul Ermeni Patrikhanesine Tesiri", **Erdem Dergisi**, Cilt: 12, Sayı.36, (Mayıs 2000), s. 977-979.

²⁴³ KILIÇ, "Rusya'nın Eçmiyazin Katoğikosluğuna Nüfuzu Ve İstanbul Ermeni Patrikhanesine Tesiri", s. 981.

başladık. 1828-1830 tarihleri arasında iki yıl zarfında 40.000'den fazla İran Ermenisi ve 84.000 Osmanlı topraklarından getirilen Osmanlı Ermenisi, Gence ve Revan vilayetleri ile Tiflis vilayetinin Borçalı, Ahılkelek bölgelerinde bulunan en verimli devlet topraklarına yerleştirdik. Bu yerleştirme için Müslümanlardan 2 milyon değerinde topraklar satın alınmıştır. Bu dönemde 200.000 dönüm devlet toprağı buraya yerleştirilecek Hıristiyanlar için hazırlanmıştır. Bu zamanda 124 bin Ermeni'nin bu topraklara dışından gayr-i resmi yollarla yerleşenlerle birlikte sayıları 200.000'i geçmiştir. Kafkasya'da 1,3 milyon olan Ermeni'nin, İmilyondan fazlasını çeşitli yollarla dışarıdan biz getirdik.” demektedir. Yine Ermeni tarihçi M.G. Nersesyan ve P.Liprandi'de yazdıkları eserlerinde Ermenilerin Kafkasya bölgesine bölgenin dışından sonradan geldiklerini ve bu sonuca Rusların Kafkasya bölgesinde uyguladıkları emperyalist politika doğrultusunda ulaştıklarını belirtmiştir.²⁴⁴ Rusların özellikle Revan coğrafyasında bir Ermeni ara bölgesi oluşturmalarındaki bir diğer önemli sebep de doğu ve batı Türklüğünün arasını keserek iki coğrafya arasındaki bağı koparmaktı. Rusların, Kafkasya bölgesindeki faaliyetlerinin artmasıyla Ermenilerin bunlara meyletmesinin önemli bir nedeni de bölgede Rusya'dan başka Hıristiyan bir gücün olmayışındır.²⁴⁵ Ruslar'ın XIX. Yüzyılın ortalarına doğru Doğu Anadolu'dan çekilirken onlarla birlikte götürdükleri Ermenileri Revan ve Ahıska bölgesine yerleştirmesi Azerbaycan ve Anadolu Türklüğü arasına örmeğe çalıştıkları duvarın daha da kalınlaşmasına neden olmuştur. Örülmeye çalışılan bu duvar, Ermenilerin bölgede çoğalmasıyla ile daha da sağlamlaştırılmış oldu. Ruslar Gregoryan Ermenilerini tanıyarak ve onları himaye etme yoluna gitti. Ruslar, İngilizlerin ve Amerikalıların Doğu Anadolu'da ve Kafkasya bölgesindeki çalışmalarını yapmış olduğu hamlelerle engellemeye çalışıyordu. Özellikle Katolik Ermenilerin Fransa tarafından himaye edilmesi, Protestan Ermenilerin Amerikalılar tarafından himaye edilmesi Rusların da Ermeni Kilise'si üzerindeki uzun uğraşları sonucu bölgedeki Ermenileri Rusya'ya yaklaştırmıştır.²⁴⁶

Osmanlı Devleti'ndeki Hıristiyan Ermenilerin başka yerlere göçleri ile ilgili milliyetçilik pek nadir olarak sebep gösterilmiştir. Sebeplerin başında Osmanlı

²⁴⁴ Emin Arif Şihaliyev, “Ermenilerin Kimliği ve Büyük Ermenistan Efsanesi (Rus ve Ermeni Kaynaklarına Göre)”, s. 6-7, <http://dergiler.Ankara.edu.tr/dergiler>

²⁴⁵ Kılıç, Rusya'nın Doğu Anadolu Siyasetinde Eçmiyazın Kilisesinin Rolü (1828-1915), **Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 127, (2001), s. 536-537.

²⁴⁶ Kılıç, “Rusya'nın Doğu Anadolu Siyasetinde Eçmiyazın Kilisesinin Rolü (1828-1915),” s. 538-540.

Devleti'nin ekonomisinin bozulması, Kürtlerin Ermeni köylerine yaptıkları tecavüzkar saldırıları, Osmanlı'nın tarım politikasının bozulması, merkezi idarenin bozulması, toprak sistemindeki adaletsizlikten kaynaklanan vergi sisteminin ağırlaşması gibi nedenlerin ortaya çıkardığı sonuca dayanamayan Ermeniler, Doğu Anadolu bölgesinden kaçmaya başlamışlardı. Yukarıda ifade edilen bu sıkıntılardan Osmanlı ülkesinde yaşayan Ermenilerin Müslüman komşuları da bu durumlardan şikâyetçi idi; fakat onların gidecekleri başka bir yer yoktu. Ermenilerin ise onlardan farkı gidecekleri yerlerinin olmasıdır.²⁴⁷ Rus hükümeti bu göçler sırasında bile kendi çıkarlarını düşünecek, ekonomik durumu iyi olan Ermenileri göçe teşvik edecektir. Ruslar Kafkasya bölgesine yerleştiklerinde bölgedeki Türkler ve Müslümanlar yarı göçebe (yaylak-kışlak) ağırlıklı bir yaşam sürüyorlardı. Ruslar yerleşik hayatı yaşayan Ermenilerin bu bölgeye gelmesiyle ekonomik olarak fayda sağlayacaklarını düşünmüşlerdi. Rusların bir başka planı da Osmanlı ülkesindeki Ermenileri göç ettirerek böylelikle Osmanlı Devleti'nin ekonomisine darbe vurmaktı. Rusların bu hamlelerine karşı Osmanlı Devleti de Ermenileri kendi sınırları içerisinde tutmaya gayret gösterdi.²⁴⁸ Ruslar Revan bölgesini işgal ettikten sonra bu bölgedeki konumlarını ve mallarını ellerinden çıkarmak istemeyen bazı Hanlar ile işbirliği yaptılar. Kendi sözlerinden çıkmayacak bu hanları yönetici tayin ederek Azerbaycan topraklarını idare etmeye başladılar. Rusların seçtiği bu yeni Hanlar bölgede yapılan savaşların masraflarını bölge halkından çıkarmaya başlayacak bu durum bölgedeki Türkleri ekonomik olarak sarsacaktır. Bununla da yetinilmeyecek, bölgede Türklerin kullandığı verimli tarım arazileri Türklerden alınıp Ruslara verilmiştir. Böylelikle bölgedeki Türkler zor durumda bırakılacaktır.²⁴⁹ Ruslar, Kafkasya'da kalıcı olarak kalmak istedikleri için bölgenin demografik yapısını değiştirme yoluna gitmeye başlamışlardı. Bu amaçla aslında pek beğenmedikleri Malagan Ruslarını, Duhoborları ve başka kesimleri Rusya'dan ve Ukrayna topraklarından Azerbaycan bölgesine göç ettirmeye başladılar. 1833-1843 yılları arasında Azerbaycan'da dışarıdan gelen bu tarz göçmenler için 15-20 köy oluşturuldu. Bunlardan bazıları Altı ağaç, Çukur yurt, Mereze vs. bölgelerine yerleştirildi. 1840 tarihinde bu coğrafyada Astrahanka, Andreyevka, Slavyanka gibi yeni birtakım yerleşim bölgeleri

²⁴⁷ Mccarthy, **Ölüm ve Sürgün, Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı:1821-1922**, s. 133.

²⁴⁸ Mccarthy, **Ölüm ve Sürgün, Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı:1821-1922**, s. 134.

²⁴⁹ Saray, **Azerbaycan Türkleri Tarihi**, s. 24.

oluşturuldu.²⁵⁰ Ruslar Azerbaycan'ı elde ettikten sonra bu topraklarda ciddi bir şekilde Ermenileştirme politikası uyguladılar. Revan Hanlığı'nın topraklarını tamamına yakınında Türklerden başka yabancı kimseler bulunmamaktaydı. Ruslar, bu yerleştirmelerle Ön Asya Türkleri ile Kafkasya ve Ortaasya Türklüğünün buluşma yolunu kontrol etmeyi amaçlayarak bu iki kardeş gücün kara bağlantısını kesip bunları birbirinden uzakaştırdılar.²⁵¹

XIX. Yüzyılda Osmanlı açısından olumsuz gelişmelerin Kafkasya'daki yansımaları hem kendisi için hem de bölgedeki Türkler ve Müslümanların yaşanacağı acıların başlangıcı olacaktır. Kafkasya'da Anadolu sınırları içerisinde bir hedef olarak ortaya konmaya çalışılan Büyük Ermenistan! Denilen gerçek siyasi sınır haritası bir ütopyadan ileri gidememiştir. Ermenilerin eline büyük patronları tarafından verilen bu harita uğruna, Kafkasya'da Azerbaycan topraklarında ve Anadolu'da birçok masum insanın ölmesine sebep olacaktır. Bu mantık dışı istekten dolayı Ermeniler, Türkler üzerinde katliam ve tehcir uygulamasının en büyüğünü gerçekleştirmişlerdir. Anadolu'dan bir savaş sırasında Osmanlı topraklarının bir bölgesinden başka bir bölgesine Ermeni vatandaşları dönemin içinde bulunduğu olağanüstü şartlarından dolayı göç ettirildiğinde bunun adı vahşet, soykırım oluyor da; Azerbaycan topraklarından, Revan Bölgesi'nden yüz binlerce Türkün kendi vatanlarından hiçbir güvenlik tedbiri alınmadan zorla nereye giderseniz gidin de, buraları terk edin uygulaması tehcir ve soykırım değil de nedir? Elbette ki bu bir tehcir ve soykırımdır.²⁵² Rusların bin bir türlü kandırmaca ile Anadolu'dan Kafkasya ve Rusya topraklarına göç ettirdikleri Ermeniler, Osmanlı topraklarındaki Ermenilerden daha kötü yaşıyorlardı. Aslında Osmanlı'daki köylü Ermenilerin durumları Müslüman köylülerden daha iyi idi. Rusların asıl amaçları Müslümanlar ile Ermenileri birbirine düşürüp, düşman ettikten sonra Kafkaslara ve Doğu Anadolu'ya Don Kazaklarını yerleştirmeyi planlamaktaydılar. Rus Çarı Deli Petro'nun amacı "Ermenisiz Ermenistan" ortaya çıkarmaktı. Daha önce belirttiğimiz Petro'nun vasiyetnamesi bunun için en büyük delildir.²⁵³

²⁵⁰ Oder, *Azerbaycan*, s. 79.

²⁵¹ Onk, *Kafkasya'dan Anadolu'ya İğdir Tarihi*, s. 115.

²⁵² Mustafayev, "Cihan Hâkimiyetini Moskoflara Öğütleyen Deli Petro'nun Vasiyetnamesi ve Ermenistan Devleti'nin Kurulmasında Etkisi", *Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 11, (Haziran 2013), s. 23.

²⁵³ Mustafayev, *Cihan Hâkimiyetini Moskoflara Öğütleyen Deli Petro'nun Vasiyetnamesi ve Ermenistan Devleti'nin Kurulmasında Etkisi*, s. 24.

Ruslar açısından Kafkasya’da alışa geldiği bir durum vardı. Bu durum da her şartta Ermenilerin Rusya’yı desteklemesidir. Ancak Ermeni Kilisesi’nin Katogikosu Nerses Aşdaragesi’nin Rusların düşüncelerinin tam tersine bağımsız birlikler oluşturması, ayrıca Ermenistan bölgesinin kralı gibi davranışlarda bulunması başından beri karşılıklı çıkar ilişkisine dayalı bu dostluk bu dönemde bozulacak, Ermeniler açısından yerini öfkeye bırakacaktır.²⁵⁴ Ermeniler, uzun zamandır Kafkasya’da Rusların yardımıyla bağımsız bir devlet bekliyorlardı. Ruslar, Ermenilerin beklentilerini karşılamayarak bu beklentilerinin tam tersi yönünde karar aldı. Rus Çarı I.Nikola bir ferman yayınlayarak “Armiyanskaya Oblast” ismiyle ortaya çıkarılan yapay tampon bölgeyi Rusya’ya kattığını açıkladı. Rusya, Nerses Aşdaragesi’yi Rusya’nın orta taraflarına sürgün etti. Yaşanan bu sonuç karşısında Ermenilerin bağımsızlık düşüncesinde Rusya’ya bağladıkları umutları bir kez daha suya düşmüş oluyordu.²⁵⁵ Ruslar bir Ermenistan devletinin kurulmasına izin vermemiştir. Yaşanan bu gelişmeler sonucunda Ermeniler Çarlık Rusya’yı protesto etmişlerdir. Tamamen Rus çıkarları için tasarlanmış küçük Ermenistan coğrafyası Ermenilerin istediği bir devlet olmaktan uzak Rusların Osmanlı ve İran’a karşı yapacağı operasyonlarda bir sıçrama tahtası görevini gören bir üst bölge olarak kalacaktı. 1850 yılında oluşturulan Revan vilayetinin başına askeri bir vali getirilmiştir. Vali vekili Rus görevli memurlarının da katılımıyla bölgede Vilayet Meclisi oluşturulmuş. Bundan başka Rus memurlar tarafından oluşturulan Vilayet Mahkemesi ve bölgedeki Müslümanlar için dini hükümlere uygun olarak kararlar alacak kurumlar oluşturulmuştur. 1868 tarihinde düzenlenen yeni duruma göre Revan Vilayeti; Revan, Gümrü, Nahçıvan, Yeni Beyazıt (Nova Bayezıt), Sürmeli, Dareleyez, Eçmiyazin’den oluşmak üzere yedi idari kazaya bölünmüştür.²⁵⁶ Geçmişten beri Türk toprağı olan Revan’ın 1828’den bu tarafa bu coğrafyada Türk nüfusunun ısrarla bu bölgeden uzaklaştırılması siyasetine rağmen, 1897 yılında Rusya tarafından yapılan ve Rusların tarafsızlık ilkesinden uzak olarak düzenledikleri nüfus sayımında bile bölgedeki nüfusun %52’sini Türkler oluşturmaktaydı. Ruslar’ın bölgedeki menfaatleri doğrultusunda dünyanın birçok yerinden Ermenileri toplayıp bu bölgeye getirip yerleştirmesine rağmen 1897 tarihinde bölgede Ermeni nüfusu

²⁵⁴ Toksoy, **Revanda Son Günler, Türk Yönetiminden Ermeni Yönetimine**, s. 30.

²⁵⁵ Toksoy, **Revanda Son Günler, Türk Yönetiminden Ermeni Yönetimine**, s. 30.

²⁵⁶ Toksoy, **Revanda Son Günler, Türk Yönetiminden Ermeni Yönetimine**, 31

sadece %37 kadardı.²⁵⁷ Ortaya çıkan bu sonuçlara rağmen özellikle 1878 ve 1890 yılları arasında 120.000 civarında Ermeni'nin de Güney Kafkasya'ya göç ettiği bilinmektedir. Yapılan bunca göçe karşılık bölgedeki nüfus dengesi Rusların ve Ermenilerin istedikleri boyutta onların lehine değiştirilemedi.²⁵⁸

Ermeniler, bölgede toprak istedikleri Doğu Anadolu Bölgesi'nin bazı yerlerinde nüfuslarının az olmasından dolayı ve kurmaya çalıştıkları bağımsız Ermenistan'ın sınırlarını net olarak çizmekte zorlanıyorlardı. Çünkü bölgede geçmişten kalma kesin sınırları belirlenen bir Ermenistan bulunmamaktaydı. Bu topraklarda nüfusun tamamını Ermenilerin oluşturduğu toprak parçası bulunmamaktaydı. Bunun yanında Ermeniler, Osmanlı Devleti'ne, Çarlık Rusya ve İran'a bağlı oldukları için siyasi ittifakları ve güçleri de bulunmamaktaydı. Osmanlı Devleti'nde XIX. Yüzyılın ortalarına kadar Türk-Ermeni münasebetlerinin iyi olduğunu görmekteyiz. Daha önce de bahsettiğimiz bu iyi ilişkiler Rusya başta olmak üzere Avrupalı devletlerin çıkarlarına kurban edildi. Türkler Ermenilere çok güven duymaktaydılar. Bu durumdan rahatsız olan İngilizler, Fransızlar, Rus ve Amerikan Devleti hem kilise olarak hem de devlet olarak Ermeni cemaati ile yakından ilgilenmeye başladılar. Osmanlı Devleti'nden bazı Ermeni gençleri Avrupa ülkelerine gidip eğitim aldıktan sonra gelip devletin birliğinin parçalanması noktasında hareket etmişler ve batılı ülkelerden aldıkları direktifleri yerine getirmişlerdir.²⁵⁹ Avrupalıların Ermenileri farklı mezheplere bölmelerinden sonra Ermeniler arasında çekişme ve gerginlik hiç eksik olmamıştır. Yunanistan'ın 1829 yılındaki Edirne Anlaşması'yla batılı devletler tarafından bağımsızlığa ulaştırılmaları Ermenileri heyecanlandırmış, onları bağımsızlık için teşvik etmiştir. Osmanlı Devleti'ndeki Ermenilerin bağımsızlık mücadelesine girmesi Revan bölgesinde oluşacak siyasi yapıyı da etkilemiştir. Avrupalıların Ermenilerin mezhepleri üzerindeki etki sahalarına bakıldığında özellikle Fransızların, Katolik Ermenileri, Batı kültürü ve politikası ile çok bütünleştiği görülmektedir. Bu mezhebe mensup Ermeniler, hem Ermenileri batıya hem de batıyı Ermenilere yakınlaştırmışlardı. Katolik Ermeniler, Avrupa ile Ermeniler arasında köprü görevi görmüşlerdi. Bunlarla beraber Osmanlı topraklarındaki Doğu Anadolu Bölgesi'nde Ermenilerin yaşamını

²⁵⁷ Çetinkaya, **İğdır Tarihi (Tarih, Yer Adları ve Bazı Oymaklar Üzerine)**, s. 93.

²⁵⁸ Naci Şahin, **Emperyalizmin Hedefinde Türkler ve Ermeniler**, I. Baskı, İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2007, s. 48.

²⁵⁹ Bayram Kodaman, "Ermenilerin Yanılgıları", s. 2-5, <http://www.ermenisorunu.gen.tr/türkçemakaleler>

ve politikasını etkileyen merkezleri Amerika'daki Boston merkezli Amerikan misyonerleri olmuştur. Bu misyonerler çok kısa zamanda Doğu Anadolu'da Elazığ (Harput) başta olmak üzere ve Mezopotamya bölgesinde sayıları 400'ü geçen okul, yetimhane ve sanayi mektepleri açarak bir yandan Ermeni halkının yoksul, eğitimsiz kesimini eğitip hazırlarken, bir taraftan da militarist bir ruh verdirerek Ermeni cemaati ile Osmanlı Devleti'nin gönül bağlarını bir daha düzelmek üzere kıracaklardı.²⁶⁰ Rusya, XIX. Yüzyıldan sonra Kafkasya'da işgal ettikleri bazı yerlere yıllardır Kafkasya'da kendileri ile birlikte hareket eden Ermenileri değil Rusya'nın iç kısımlarından Rus kolonilerine (Kazak, Meleken, Duhobor) bu bölgede yerleştirme politikasını hedeflemişlerdi. Bugün Ermenilerin yaşadığı topraklara 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşından sonra bölgede yaşanan sıkıntılı durumların da etkisi ile 1890'lı yıllarda 400 bine yakın Ermeni Kafkasya'nın çeşitli bölgelerine yerleştirilmiştir.²⁶¹ XIX. Yüzyılın ikinci yarısında Doğu Anadolu topraklarında yaklaşık olarak 2,5 milyon nüfus yaşamaktaydı. Osmanlı Devleti bölgenin her yerinde merkezi gücünü gösteremiyordu. Osmanlı Devleti'nin bu güçsüz durumu bölgede emelleri olanların iştahını kabartmaktaydı. Doğu Anadolu Bölgesi'nde önemli oranda ekilip biçilecek arazi olmasına karşılık bölgedeki ekonomik sıkıntılar ve politik imkânların olumsuzluğu, bu bölgede başta Ermenilerin fakir düşmesine neden olmuş ve böylece bölgedeki Hristiyan nüfusun yurtdışına gitmesinde etkili olmuştur. Kafkasların, Rusların eline geçmesi sonucunda bu bölgedeki Müslümanların ve Türklerin Doğu Anadolu Bölgesi'ne yerleşmelerine Rusya ve Avrupa devletleri karşı çıkacaklardır. Bu güçlerin, Osmanlı Devleti'nin kendi sınırları içindeki nüfus planlamasına karşı koymasında, Ermeniler ile ilgili bölgedeki planlarının bir parçası olduğu gerçeği vardır. Rusların da yine kendi devlet politikaları bu karşı çıkışta etkilidir.²⁶² Ruslar Kafkasya'da planladıkları yerleri işgal ettikten sonra burada kadim Türk toprağı olan Azerbaycan toprakları, Revan ve çevresi de bulunmaktaydı. Bu bölgelerde Avrupa'nın haberi olmadan kendi sömürgeci planları gereği Kafkasya'nın dış dünya ile bağlantısını keserek burada Hristiyanlaştırma faaliyetlerine girdiler. Amaçları küçük çocukları eğitim yoluyla,

²⁶⁰İlber Ortaylı, "Soykırım İddialarının Arkasındaki Gerçekler", <http://www.ermenisorunu.gen.tr/türkçe makaleler>

²⁶¹ Yavuz Aslan, "Rus İstilasından Sovyet Ermenistan'ına Erivan(Revan) Vilayetinin Demografik Yapısı (1827-1922)", <http://www.ermeni sorunu.gen.tr/türkçe makaleler>

²⁶² Georgi Çoçiyev - Bekir Koç, "Kuzey Kafkasyalıların Doğu Anadolu'ya İskân Edilmesi ve Adaptasyon Problemleriyle İlgili Bazı Bilgiler (XIX.Yüzyılın İkinci Yarısı-XX.Yüzyıl Başlangıcı)", <http://www.cerkez araştırmaları.org/pdf>

büyükleri de devlet imkânlarıyla din değiştirmeyi. Yine bu doğrultuda Ruslar bölgedeki Müslümanların ve Türklerin isimlerini değiştirmeye başladılar. Tarkan-Tarkanof veya Yusuf -Yusuf şeklinde değiştirdiler. Bu uygulamaları hızla yaptılar. Bölgede açılan Rus okulları aracılığıyla Rus kültürünün yaygınlaştırılmasına çalışıldı. Müslüman çocuklar zorla anne ve babalarından alınarak hem Ortodoks ve hem de Rus okullarında yetiştirilmeye başlandı. Rus kültürü ile yetişmesi istenen Müslüman çocuklarının okullarına Rus öğretmenler yerleştirildi. Bu öğretmenlerin maaşları oldukça yüksekti. İlginç olan şuydu, bu çocukların anne ve babaları bu öğretmenleri istememelerine karşın bu öğretmenlerin paralarını Ruslar, Müslüman anne ve babalardan almaktaydı. Vermeyen anne ve babalar cezalandırılıyor, ellerindeki bütün mal varlığı satılıyordu. Müslüman ailelere ana dillerini konuşma yasağı getirilmiştir. Ruslar tarafından yapılan bütün bu uygulamalar bir plan çerçevesinde, bilinçli bir yıldırma ve yıpratma siyaseti olarak uygulanmıştır.²⁶³ Rusların bu planlı ve zalimce uygulamalardan birisi de vergi toplamaktaki uygulamaları idi. Bu uygulamada “Devletlik Hizmetler” ile Müslümanlar ve Türkler devletin ön gördüğü çeşitli işleri yapmaktan sorumluları. Türklerden istenen bu görevleri Hıristiyanlar yapmıyorlardı. Bu görevleri yapmamakta ısrar edenlerden ağır vergiler alınmıştır. Bu uygulamalar sonunda Müslümanlar iktisadi güçlerini kaybetmeye başlamışlardır. Siyasi nüfuzlarını daha önce topraklarının işgali ile kaybeden Türkler, Rusların bu akıl almaz ve insafsız uygulamaları sonunda ekonomilerini de kaybetmişlerdir. Bir toplum için siyasi bağımsızlık kadar ekonomik bağımsızlıkta önemliydi. Türkler Rusların Azerbaycan topraklarını ele geçirmelerinden sonra maalesef ikisini de zamanla kaybedeceklerdir. Kafkasya’daki Müslümanlar Rus ve Ermeni işgali karşısında bu iki güçten yoksun bırakılmışlardır. Ruslar, Kafkasya’ya her geçen gün biraz daha fazla hükmetmeye başlayınca Kuzey Kafkasya’ya Bulgar, Rum, Alman göçmenleri yerleştirdiler. Güney Kafkasya’ya ise Gürcüleri ve kısa bir zaman öncesinde bu coğrafyada bulunmayan; fakat Ruslar tarafından bölgeye getirilen Ermeniler vardı. Ruslar bir anlamda Kafkasya’nın ve Revan bölgesinin demografik yapısını artık değiştirmeye başlamıştı. Bu uygulamayı hızlandıran nedenlerin başında bölgede bulunan Osmanlı ve İran Devletleri’nin bu bölge ile ilgilenememeleridir. Bunun sonucunda Ruslar, bölgede Rus ticaretini ve Rus kültürünü yayma imkânı buldular. Fakat Rusların beklentilerinin aksine

²⁶³ Nedim İpek, “Kafkaslarda Nüfus Hareketleri”, s. 280-281, Journals.İstanbul.edu.tr/i.ü.türkiyat_mecmuası

bölgedeki mahalli dil ve edebiyat varlığını devam ettirmiştir. Bu durum karşısında Rus idareciler öfkelenerek müdahalenin dozunu artırma yoluna gittiler. Rusların bu uygulamalarına daha fazla dayanamayan yöredeki Türkler vatanını terk etmek durumunda kaldılar. Bütün bu gelişmeler başta Ermeniler olmak üzere diğer Hıristiyan grupların işine yaradı. Rusya sayesinde Ermeniler, zahmetsiz vatan sahibi oldular. Kafkasya'da zahmetsiz vatan ve Devlet sahibi olan biri varsa o da Ermenilerdir. Rus işgali altında uzun süre meydana gelen olaylar sonucunda 1867 tarihinde 4.600.000'i biraz geçen Kafkasya nüfusu, resmi rakamlara göre 1882 tarihinde 7.000.000'a, 1914 yılında ise 12.000.000'a yaklaşmaktadır. Bu dönemdeki Revan nüfusuna baktığımızda Müslümanlar 640.000, Ruslar 19.310, Gürcüler 405 kişi, Ermeniler 307.717'dir. Toplam olarak bu bölgede yaşayan nüfus 967.432 kişidir. Kafkasya'nın nüfus hareketlerinin sayısal verilerine bakıldığında Ruslar'ın Kafkasları işgal etmeden önce buralarda Rus nüfusu yok iken 1914'tarihinde 3.700.000'i geçen bir sayıya ulaşmıştır.²⁶⁴ Ruslar, Kafkasya'daki Ermeni-Türk mücadelesinde Ermenilerin tarafını tutmaktaydılar. Rusların amacı Kafkasya'yı ve Doğu Anadolu'yu kendi egemenlikleri altında yönetmekti. Hıristiyan Ermeni kardeşlerine sempatileri aslında onlara karşı bir aldatmacadan ibaretti. Ruslar bölgedeki çıkarları gereği bunları yapmaktalardı. Bölgedeki Hıristiyan Ermeniler, Ruslar'ın emperyalist büyümeleri yolunda kullandıkları bir araçtan ibaretlerdi.²⁶⁵ Ruslar, işgal etikleri bölge halkını kendi yanlarında tutabilmek ve bölgedeki halklar üzerinde sempati toplayabilmek için özel kanunlar çıkarmışlardı. Ruslar işgal ettikleri yerlerde özellikle bu amaçla Türklerden, elli sene hiç kimseyi askere almayacakları kararlarını etrafa yaymaya başladılar. Ruslar bu hamleleriyle bölge halkının direncini kırmaya, Türkleri kandırmaya çalışıyordu. Türklerin gücünü bölmek için Sünnilik ve Şüilik meselesini ön plana çıkararak Türk milletini bölmeye çalışmıştır. Bu durum Rus devlet siyasetinin mimarı Deli Petro'dan bu tarafa uyguladıkları değişmez bir gerçek olarak karşımıza çıkmaktadır. Ruslar, Kafkasya'daki Türkleri bu hamleleriyle bir araya gelmelerini engellemeye çalışmışlardı. Fakat bağımsızlığına düşkün olan Kafkasya Türkleri Rus devlet aklının planı olan bu tuzağa düşmemişlerdi. Türkler arasındaki aksakalı ve toplum önderleri olan Şii ve Sünni hocalar, başlarına Kuran-ı Kerim'i alarak bütün Türk köylerini gezmiş sadece Müslümanlık ve Türklük orta paydası etrafında halkı birleştirme

²⁶⁴ Nedim İpek, "Kafkaslarda Nüfus Hareketleri", s. 283-288.

²⁶⁵ Mccarthy, **Ölüm ve Sürgün, Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı:1821-1922**, s. 136.

çabasını göstermişler. Aynı zamanda bölgede yayın yapan dönemin gazete ve dergilerin de bu amaçla coşkulu yazılar ve şiirler yazmışlardır.²⁶⁶ Ruslar'ın bölgedeki faaliyetlerine bakıldığında 1868'li yıllarda Müslüman nüfus bölgede sayıca fazla idi. Ermeniler ise daha çok Gümrü, Yeni-Beyazıt ve Eçmiyazın kazalarında yoğunlaşmışlardı. 1897 tarihinde yapılan nüfus sayımında Revan bölgesinin toplam olarak 127.072 kişiden oluşan nüfusunun en fazla %37'sini Ermenilerden, %52'sini ise Türklerden oluşmaktaydı. Bu sonuçlara göre bölgede 68.000 Müslüman'a karşılık, 44.000 Ermeni yaşamını devam ettirmekteydi. Türkler bu bölgede en fazla zararı I.Dünya savaşı sırasında ortaya çıkan kanlı olaylarda görmüştür. Yaşanan olaylar sonucunda bölgede 1916'da Ermeni nüfusu %60'a kadar yükselmiştir. 1.120.000 nüfusun 670.000'ni Ermeniler oluşturmuştur. Böylelikle Ruslar'ın bu bölgede Türkleri azınlığa düşürme gayreti Yüzyıllık ısrarlı çalışmaları sonrasında meyvesini vermiştir. Rusların Revan bölgesindeki planları büyük oranda hedefine varmış, Türkler azınlığa düşmüştür. Türklerin bölgede azınlık durumuna düşürülmesi sonucunda bölgedeki etnik yapıdaki bu büyük değişim daha sonra Ermeni Devleti'nin kurulmasında belirleyici etken olmuştur.²⁶⁷ Ruslar ve Ermeniler, 1828 yılından başlayarak 1918 tarihine kadar Revan ve çevresinin nüfus dengesini Türklerin aleyhine değiştirmek ve bölgedeki amaçlarına ulaşmak için çok büyük çaba gösterdiler. Ruslar bölgeyi işgal ettikten sonra ilk dönemlerde çok uğraşmalarına rağmen, Türklerin bu coğrafyadaki nüfuslarını azaltamadılar. Rus devlet aklı, Deli Petro'nun vasiyetnamesine sadık kalarak Türkleri bu coğrafyadan silme ısrarını devam ettirmiştir. Ermeniler, Türkmençay Antlaşması'ndan başlayarak, XX. Yüzyılın ilk yarısına kadar Rusların yardımında tarihi öz yurtlarında Türklerle, akıl almaz işler yapacaklar. Türklerin bölgede çok acı çekmelerine sebep olacaklardır. Türkleri bu bölgeden bin bir zorlukla bölgeden çıkaracaklardır. XIX. Yüzyılın başlarından itibaren kuzeyden güçlenerek Kafkasya bölgesine yönelen Ruslar, Revan Bölgesini hâkimiyet altına almıştır. Bahsi geçen bölgeler, 1917 yılına kadar Rus Çarlığı'nın hâkimiyetinde kalmıştır. 1918'den itibaren Ermenilerin yönetimine giren bölge, günümüzde Ermenistan yönetimi altındadır ve bölgenin merkezi konumunda olan Revan şehri Erivan adı ile Ermenistan'ın başkentidir.²⁶⁸

²⁶⁶ Toksoy, **Revanda Son Günler, Türk Yönetiminden Ermeni Yönetimine**, s. 34.

²⁶⁷ Toksoy, **Revanda Son Günler, Türk Yönetiminden Ermeni Yönetimine**, s. 35.

²⁶⁸ Kızılkaya, "Revan(Erivan) ve Iğdır Yöresinde Demografik Yapının Ermeniler Lehine Dönüştürülme Süreci" , s. 307-308.

SONUÇ

Revan, tarihi süreçte çevresinde güçlü devletlerin kavşak noktasında bulunan toprakları çok verimli, jeopolitik ve jeostratejik açıdan önemli bir yerdedi. Bölge sahip olduğu coğrafi konumdan dolayı Anadolu, Kafkasya ve İran bölgesine giden yollar üzerinde bulunmaktaydı. Orta Asya'dan gelen Türkler, Revan'ın coğrafi özelliklerinden dolayı buraya yerleşmeyi tercih etmişlerdi. Türkler için bu bölge, Anadolu'ya geçiş için bir köprü aynı zamanda bir kapı görevi görmüştür. Bulunduğu konumdan dolayı bu bölgeye komşu olan devletler Rusya, Osmanlı ve İran tarafından ele geçirilmeye çalışılmıştır. Revan bölgesindeki sosyal ve iktisadi hayat bu mücadeleden olumsuz etkilenmiştir. Revan bölgesine Türkler XI. Yüzyılda gelmişlerdir. XV. Yüzyıldan XIX. Yüzyıla kadar da bu bölgeyi Türkler yönetmişlerdi. Karakoyunlular, Akkoyunlular, Cengizliler, Selçuklular, İlhanlılar, Osmanlılar bölgede hâkimiyet kurmuşlardır. XVI. Yüzyıldan başlayarak Revan bölgesinde Osmanlı-Safevi mücadelesi uzun zaman devam etmiştir. Bu mücadelenin ilerleyen Yüzyıla her iki devlet tarafından taşınması taraflar açısından yıkıcı sonuçlara neden olacaktır. 1746 yılında bölgenin önemli karakterlerinden olan Nadir Şah ölünce, 1828 yılına kadar sürecek olan Hanlıklar dönemi başlamıştır. XIX. Yüzyılda bölgede Rus işgali başlayınca Hanlıklar dönemi son bulmuştur. XIX. Yüzyılda büyük devletlerin bölgedeki iki büyük İslam devleti İran ve Osmanlı üzerinde etkili olduğunu görmekteyiz. Bu durum da iki İslam ülkesinin içine düştüğü siyasi ve ekonomik sıkıntılarında büyük payı olmuştur. Bu iki İslam devletinin aralarındaki sorunları bir türlü çözememeleri, bu anlamsız mücadeleyi ısrarla devam ettirmeleri, bu devletlerin siyasi ve iktisadi hayatını olumsuz yönde etkileyecektir.

Rusların bölge üzerindeki emellerini ısrarla sürdürmelerinde Rusların devlet kurucusu sayılan Deli Petro'nun vasiyetnamesinde saklı olduğunu gördük. Rus devlet aklı da bu düşüncenin takipçisi olmuştur. Rusların güçlenerek kuzeyden bölgeye inmesi Osmanlı Devleti'nin bölgede Rusya karşısına çıkamaması bölge Müslümanları üzerinde bir felakete yol açmıştır. Ayrıca bölgede Müslümanları temsilen bulunan Osmanlı ve İran devlet adamlarının, Rusya'nın güçlenmesini görememeleri ve bunun sonucunda da bir politika geliştirememeleri bölge Müslümanlarının üzerindeki gelen bu felaketi daha da artırmıştır. Çarlık Rusya'nın bölgede güçlenmesini sağlayan etkenlere baktığımızda Osmanlı ve İran'ın gereksiz

mücadele etme inadının yanında, Azerbaycan, Kafkasya ve Revan topraklarında milletlerin Hanlıklar ve mahalli beylikler halinde teşkilatlanmaları ve birbirleriyle mücadele etmeleri sebebiyle tarihi süreç içerisinde tek bir siyasi yapı etrafında birleşerek devlet kuramamaları Rusya'nın bu bölgedeki işini oldukça kolaylaştırmıştır.

Anadolu'nun güvenliğini Kafkasların güvenliğinden geçtiğini Osmanlı Devleti de bilmekteydi. Fakat devlet zayıf düşünce Rus ve Ermeni ittifakı Kafkasları ele geçirip, buradaki Türkleri tehdit etmeye başladıkları gibi Anadolu Türklüğünü de tehdit etmişlerdir. Kafkaslarda oluşturulmaya çalışılan Ermeni devletinin kurulması için Ermenilere sadece Ruslar değil Avrupalı devletlerde yardım etmişlerdir. Avrupalı güçler, amaçlarına ulaşmak için Ermenileri bir araç olarak kullanmışlardır. Ermenilerin bu güçlere araç olması günümüzde de devam etmektedir. Ermeni Kilisesi bağımsız bir Ermenistan Devleti kurulması için âdete bir askeri örgüt görevini üstlenmiştir. Ermeni Kilisesi, bir Ermeni toplumu ve Ermeni Devleti'nin vücuda gelmesinde birinci derecede rol oynamıştır. Ruslar 1828 yılında bu topraklara geldiklerinde gelecek dönemde planladıkları siyasi yapı için buraya Osmanlı ve İran topraklarından önemli sayıda Ermeni'yi göç ettirdiler. Ruslar bu tarihten başlayarak bölgede Ermeni coğrafyası oluşturmak için yüz binlerce Türkün üzerinde tehcir ve asimilasyon uygulamıştır. Rusların amaçları bir Ermeni Devleti kurarak bölgedeki çıkarları için bu devleti maşa olarak kullanmak olmuştur. Rusların bir diğer amacı da doğu ve batı Türklüğü arasında kalın bir duvar örmek olmuştur. Bölge Yüzyıllık bir mücadelenin sonucunda Türklerden temizlenmeye çalışılmıştır. Hal bu ki bu topraklar en az Anadolu ve Azerbaycan toprakları kadar Türk vatanıydı. Bu bölge, XI. Yüzyıldan XIX. Yüzyıla kadar Türk-İslam yurdu olma özelliğini devam ettirmiştir. Revan Bölgesi, XIX. Yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren yukarıda ifade ettiğimiz nedenlerden dolayı kuzeyden güçlenerek Kafkasya bölgesine gelen Ruslar ısrarla istedikleri Revan bölgesini ele geçirdiler. Revan bölgesi 1918'den bu tarafa Ermenistan'ın yönetimi altındadır. Tarihi Türk torağı olan Revan da bu devletin başkenti durumundadır.

KAYNAKLAR

ARŞİV BELGELERİ

- BOA. HAT/11737/1203H.
BOA. A. MKT. UM. 19/42.
BOA. A. MKT. UM. 158/59.
BOA. A. MKT. UM. 260/29.
BOA. HAT. 2282/1232.H.
BOA. HAT. 6672/1219/H.
BOA. HAT. 6683/1219./H.
BOA. HAT/2578/1198H.
BOA. HAT/34805/1243H.
BOA. HAT/739/1201H.
BOA. Y.A. HUS. 175/48.

TELİF ESERLER

Kitaplar

AHMET LÜTFİ EFENDİ, **Vakanüvis Ahmet Lütfi Efendi Tarihi 2–3**, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 1999. , s. 370.

Belgelerle Ermeni Sorunu, Ankara, T.C. Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Dairesi Başkanlığı Askeri Tarih Yayınları, 1983.

BÜNYADOV, Ziya, - MEMMEDOV, Hüsameddin, **İrevan Eyaletinin İcmal Defteri**, Bakı, Azerbaycan Respublikası Şargşünaslıq İnstitutu, 1996.

ÇETİNKAYA, Nihat, **İğdır Tarihi (Tarih, Yer adları ve Bazı Oymaklar Üzerine)**, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1996.

DABAĞYAN, Levon Panos, **Emperyalistler Kıskaçında Ermeni Tehciri**, I. Baskı, İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2007.

DE TOURNEFORT, Joseph, **Tournefort Seyahatnamesi II**, (Ed: Stefanos Yerasimos; Çev: Teoman Tunçdoğan), İstanbul, Kitap Yayınevi, 2005.

DEMİROĞLU, Faiz, **Van'da Ermeni Mezalimi (1895-1920)**, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1985.

DRIAULT Edouard, **Şark Meselesi Bidayet-i Zuhurundan Zamanımıza Kadar**, (Çeviren: Nafiz, Yayına Hazırlayan: Emine Erdoğan), Ankara, Berikan Yayınları, 2003.

ERDOĞAN, İlhami - SARI, Yüksel, **Can Azerbaycan**, İstanbul, Burak Yayınları, 1990.

ERKAN, Süleyman, **Kırım ve Kafkasya Göçleri (1878-1908)**, Trabzon, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Kafkas ve Ortaasya Ülkeleri Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları, 1996.

EROĞLU, Veysel, **Ermeni Mezalimi**, III. Baskı, İstanbul, Sebil Yayınları, 1995.

GÜLER, Ali - AKGÜN, Suat, **Sorun Olan Ermeniler**, (Editör: Ramazan TOSUN), Ankara, Berikan Yayınları, 2003.

GÜNAY, Tuncer, **Misyonerler ve Fener Rum Patrikhanesi, Haçlıların Ajan-Provokatör Kolları**, Ankara, Berikan Yayınları, 2002.

GÜNER, İbrahim, **İlimiz İğdır**, İğdır, İğdır Milli Eğitim Müdürlüğü Koruma ve Yaşatma Derneği Yayınları, 1993.

HALAÇOĞLU, Yusuf, **Ermeni Tehciri**, 9. Baskı, İstanbul, Babiâli Kültür Yayıncılığı, 2006.

HAMMER, Joseph Von, **Büyük Osmanlı Tarihi V**, İstanbul, Üçdal Neşriyat, 1993.

HAYDAROĞLU, İlknur Polat, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar**, Ocak Yayınları, Ankara 1993.

HÜSEYİN NAZİM PAŞA, **Ermeni Olayları Tarihi 1**, Ankara, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, 1998.

KARABAYRAM, Fırat, **Rusya Federasyonunun Güney Kafkasya Politikası**, Ankara, Lalezar Kitabeci, 2007.

KARAGÖZ, Hakan, **1590 Tarihli Tapu Tahrir Defterine Göre Nahçıvan Kazası**, Isparta, T.C Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2001.

KIRZIOĞLU, Fahrettin, **Osmanlıların Kafkas Elleri Fethi (1451-1590)**, Doktora Tezi, Erzurum Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1976.

KÜRKÇÜOĞLU, Erol, **Doğu Anadolu'da Türk Soykırımı ve Ermeniler**, Erzurum, Atatürk Üniversitesi. Türk-Ermeni İlişkilerini Araştırma Merkezi Yayınları, 2003.

MAHMUDOV Yakup ve Diğerleri, **Revan Xanlığı Rusya İşgali ve Ermenilerin Şimali Azerbaycan Torpağına Köçürülmesi**, Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası, Bakı, A.A.Bakımov Adına Tarix İnstitu Yayınları, 2011.

MCCARTHY, Justin, **Ölüm ve Sürgün, Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı:1821-1922**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2012. .

NUR, Rıza, **Türk Tarihi 4**, İstanbul, Toker Yayınları, 1979.

ODER, Kerim, **Azerbaycan**, İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 1982.

ONK Nizamettin, **Kafkasya'dan Anadolu'ya İğdir Tarihi**, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 2006.

Osmanlı Devleti İle Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetler (1578-1914), T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1992.

ÖKE, Mim Kemal **Uluslararası Boyutlarıyla Anadolu-Kafkasya Ekseninde Ermeni Sorunu(1914-1923)**, İstanbul, İz Yayıncılık, 1996.

ÖZDAĞ, Ümit - YENİÇERİ, Özcan, **Talat Paşa'dan Alican Kapısının Açılmasına Ermeni Psikolojik Savaşı**, I. Baskı, İstanbul, Kripto Yayınları, 2009.

ÖZTUNA, Yılmaz, **Osmanlı Devleti Tarihi**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1998.

SARAY, Mehmet, **Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875)**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1990.

SAYDAM, Abdullah, **Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997.

TAVERNIER, Jean Baptiste, **Tavernier Seyahatnamesi I**, I. Basım, (Ed: Stefanos Yerasimos, Çev: Teoman Tunçdoğan), İstanbul, Kitap Yayınevi, 2006.

TOKSOY, Nurcan, **Revanda Son Günler, Türk Yönetiminden Ermeni Yönetimine**, Ankara, Orion yayınları, 2007.

UZUNDERE Ali Eşref, **İğdır Oba Köyü Kazısı ve Ermeni Mezalimi**, Bursa, 1999.

UZUNDERE, Ali Eşref, **İnsanlık Suçu İğdır ve Çevresinde Ermenilerin Türk Kırımı**, Ankara, TC. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002.

YILDIRIM, Hüsamettin, **Rus-Türk-Ermeni Münasebetleri, (1914-1918)**, Ankara, Kök Sosyal ve Stratejik Araştıralar Yayınları, 1990.

Makaleler

ADIGÜZEL, Hüseyin, “Kafkasya’da Türk Soykırımı”, *Ermeni Soykırımı Yok Türk Soykırımı Var*”, **İleri Atatürkçü Düşünce Fikir Dergisi**, Yıl 12, Sayı: 52-53 (Ocak-Haziran 2012), ss. 28-33.

BİLGİLİ, Ali Sinan, “Azerbaycan Türkmenleri Tarihi”, **Türkler 7**, (Editörler: Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Saim Koca), Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, ss. 23-46.

ASLAN, Yavuz “Rus İstilasından Sovyet Ermenistan’ına, Erivan (Revan) Vilayetinin Demografik Yapısı (1827-1922)”, **Türk Kültürü Dergisi**, (1994), ss. 193-200.

ASLAN, Yavuz, “Bugünkü Ermenistan Arazisinden Türklerin Çıkarılma Meselesi”, **Yeni Türkiye Dergisi**, (2001), ss. 1017-1028.

AYDOĞMUŞOĞLU, Cihat, “Abbas Mirza ve Dönemi (1789-1833)”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt: 4, Sayı: 19, (2011), ss. 128-136.

AYGÜN, Necmettin, “Kafkasya’da Rus-Osmanlı Mücadelesi ve Kars Dolaylarında Sınır İhlalleri (1826)”, **Hacettepe Üniversitesi Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 6, (2007), ss. 89-107.

BALA, Mirza, “Erivan”, İslam Ansiklopedisi, Cilt: IV, İstanbul, MEB Yayınları, 1993, ss. 311-312.

ÇOÇIYEV Georgi - KOÇ, Bekir, “Kuzey Kafkasyalıların Doğu Anadolu’ya İskân Edilmesi ve Adaptasyon Problemleriyle İlgili Bazı Bilgiler (XIX.Yüzyılın İkinci Yarısı-XX.Yüzyıl Başlangıcı)”, <http://www.cerkez araştırmaları.org/pdf>

DEMİREL, Muammer, “Rusya’nın Ermeni Meselesine Etkisi”, **Dünden Bugüne Türk-Ermeni İlişkileri**, 2. Baskı, (Editörler: İdris BAL-Mustafa Çufalı), Ankara, Lalezar Kitabevi, 2006, ss. 203-216.

ERSAN, Mehmet, “Selçuklular Döneminde Türk-Ermeni İlişkileri”, **Dünden Bugüne Türk –Ermeni İlişkileri**, (Editörler: İdris Bal- Mustafa Çufalı), Ankara, Nobel Yayınları, 2006, s. 48-62.

İPEK, Nedim, “Kafkaslarda Nüfus Hareketleri”, s. 280-281, **Journals.İstanbul.edu.tr/i.ü.türkiyat mecmuası**

KARADENİZ, Yılmaz, “İran ve Türkistan’da İngiliz-Rus Mücadelesi (1856-1869)”, **Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 20, (Aralık-2009), ss. 53-68.

KILIÇ, Davut, “Rusya’nın Doğu Anadolu Siyasetinde Eçmiyazın Kilisesinin Rolü (1828-1915)”, **Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 461, (Eylül 2001), ss. 535-548.

KILIÇ, Davut, “Rusya’nın Eçmiyazın Katoğikosluğuna Nüfuzu ve İstanbul Ermeni Patrikhanesine Tesiri”, **Erdem Dergisi**, Cilt:12, Sayı.36, (Mayıs 2000), s. 974-987.

KIZILKAYA, Oktay, “Revan(Erivan) ve Iğdır Yöresinde Demografik Yapının Ermeniler Lehine Dönüştürülme Süreci”, **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 22, (2007), ss. 311.

KIZILKAYA, Oktay, “XIX. Yüzyılda Revan ve Çevresi”, **I. Uluslararası Iğdır Sempozyumu Sosyal Bilimler Bildiri Kitabı**, (Editör: Cengiz Atlı) Iğdır, Salkım Söğüt Yayınları, 2013, ss. 637-647.

KODAMAN, Bayram, “Ermenilerin Yanılgıları”, s. 2-5, <http://www.ermenisorunu.gen.tr/türkçe makaleler>

KÜRKÇÜOĞLU, Erol, “Revan’dan Erivan’a Bir Şehrin Kimliği- Ermeni Mezalimi”, <http://Ermeni Mezalimi.ata.ünv.com/makaleler/revand.şubat-2012>

MUSTAFAYEV, Beşir, “Anton Salamanov’un Özel Arşivine Göre Ermenilerin Kuzey Azerbaycan’da Yaptıkları Katliamlar” (1918-1919)”, **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, (2009), ss. 335-354.

MUSTAFAYEV, Beşir, “Büyük Devletlerin Kafkasya’daki Ermeni Siyaseti (1910-1920)”, **Avrasya İnceleme Dergisi**, (2013), ss. 143-168.

MUSTAFAYEV, Beşir, “Cihan Hâkimiyetini Moskoflara Öğütleyen Deli Petro’nun Vasiyetnamesi ve Ermenistan Devleti’nin Kurulmasında Etkisi”, **Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt: 4, Sayı:11, (Haziran 2013), ss. 11-27.

OKTAY, Hasan, “Revan Hanlığı ve Hanları 7”, Kafkas Stratejik Araştırmalar Merkezi, <http://www.kafkassam.net>.

ORTAYLI, İlber, “Soykırım İddialarının Arkasındaki Gerçekler”, <http://www.ermenisorunu.gen.tr/türkçe makaleler>

ÖZCAN, Besim, “1828-1829 Osmanlı-Rus Harbinde Erzurum Eyaletinden Rusya’ya Göçürülen Ermenilerin Geri Dönüşlerini Sağlama Faaliyetleri”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 46, (2011), ss. 195-204.

ÖZSOY, Ali, “Türkler Değil Ermeniler Soykırım Yaptı”, **İleri Atatürkçü Fikir Dergisi**, Yıl 12, Sayı: 52-53, (Ocak-Haziran 2012), ss. 8-11.

ŞİHALİYEV, Emin Arif, “Ermenilerin Kimliği ve Büyük Ermenistan Efsanesi (Rus ve Ermeni Kaynaklarına Göre)”, [http:// dergiler.Ankara.edu.tr/dergiler](http://dergiler.Ankara.edu.tr/dergiler)

TEKDEMİR, Aziz, “XIX. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Osmanlı-İran İhtilafları ve 1821-1823 Savaşı”, **Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 4, (2010), ss. 77-95.

TEMİZKAN, Abdullah, “Rusya ve Osmanlı Devleti’nin Kafkas Ötesinde Nüfus Mücadelesi”, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, Cilt: 6, Sayı: 2, (2006), ss. 447-462.

TÜRKMEN, Zekeriya, “XIX. Yüzyıl Başlarında Rusya’nın Güney Kafkasya Politikası (1800’leri Başından 1828 Türkmençay Antlaşmasına kadar)”, **Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı:10, (2004), ss. 9-24.

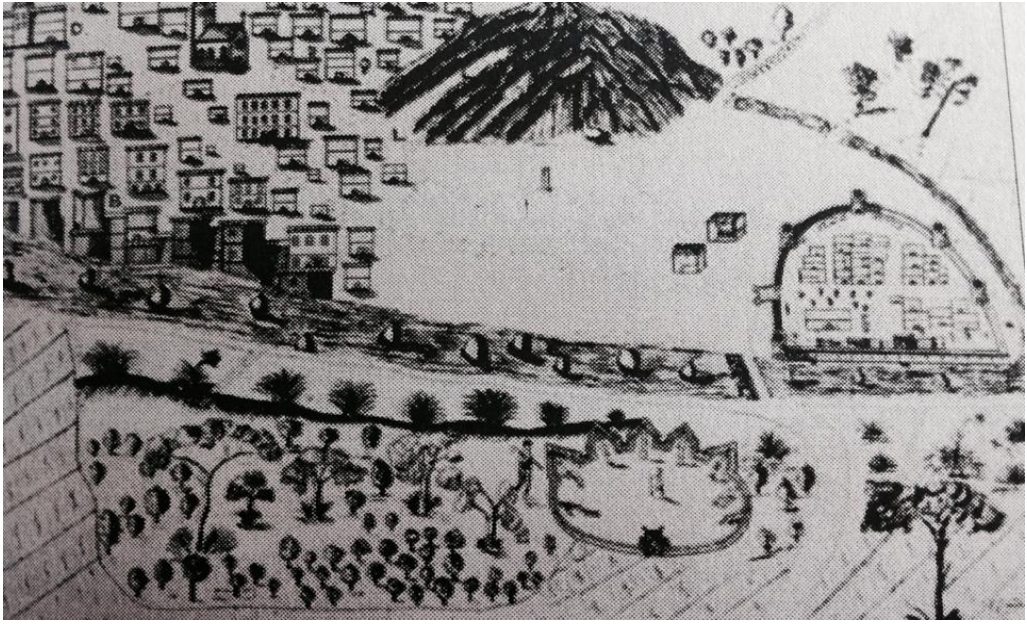
VALEHOĞLU-HACILAR, Fahri, “Rus İşgali Sonrasında Azerbaycan Topraklarında Ermeni İskânı”, **Kök Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt: XII, Sayı: 2, (2010), ss. 35-44.

YEŞİLOT, Okan, “Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 36, (2008), s. 187-198.

YILMAZÇELİK, İbrahim, “XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye’nin Kafkasya Politikası”, **Genelkurmay ATASE Askeri Tarih Semineri Dergisi**, Sayı: 8 (Ekim 2001), ss. 1-19.

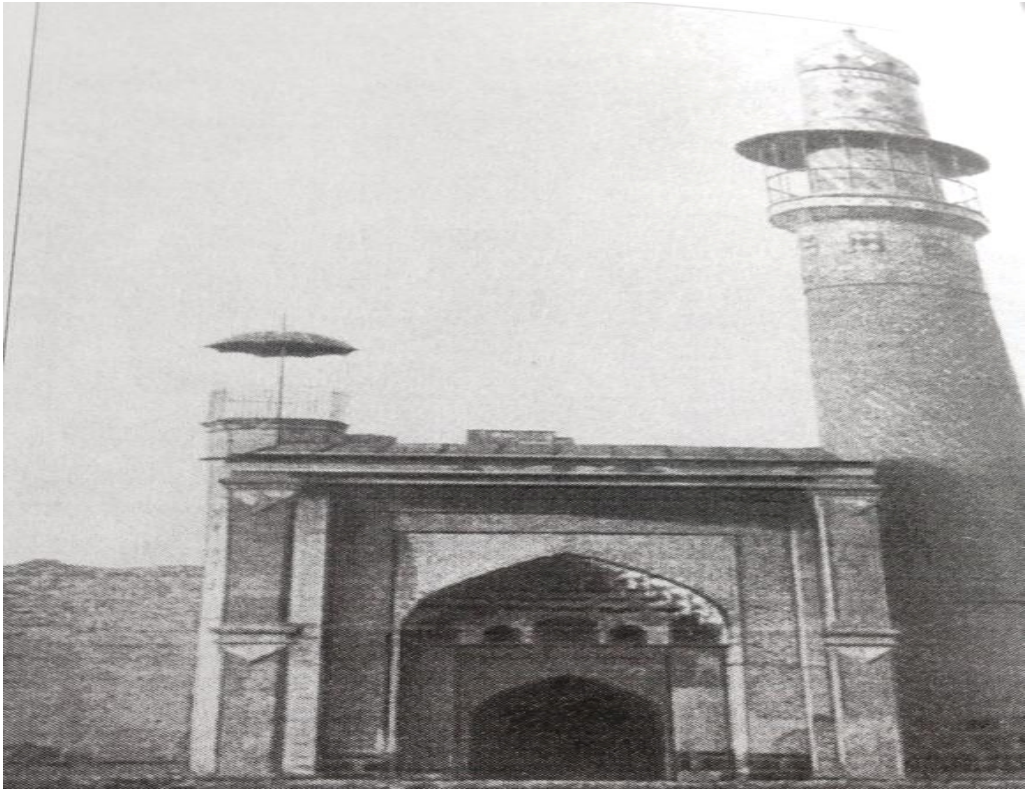
EKLER

Ek: 1

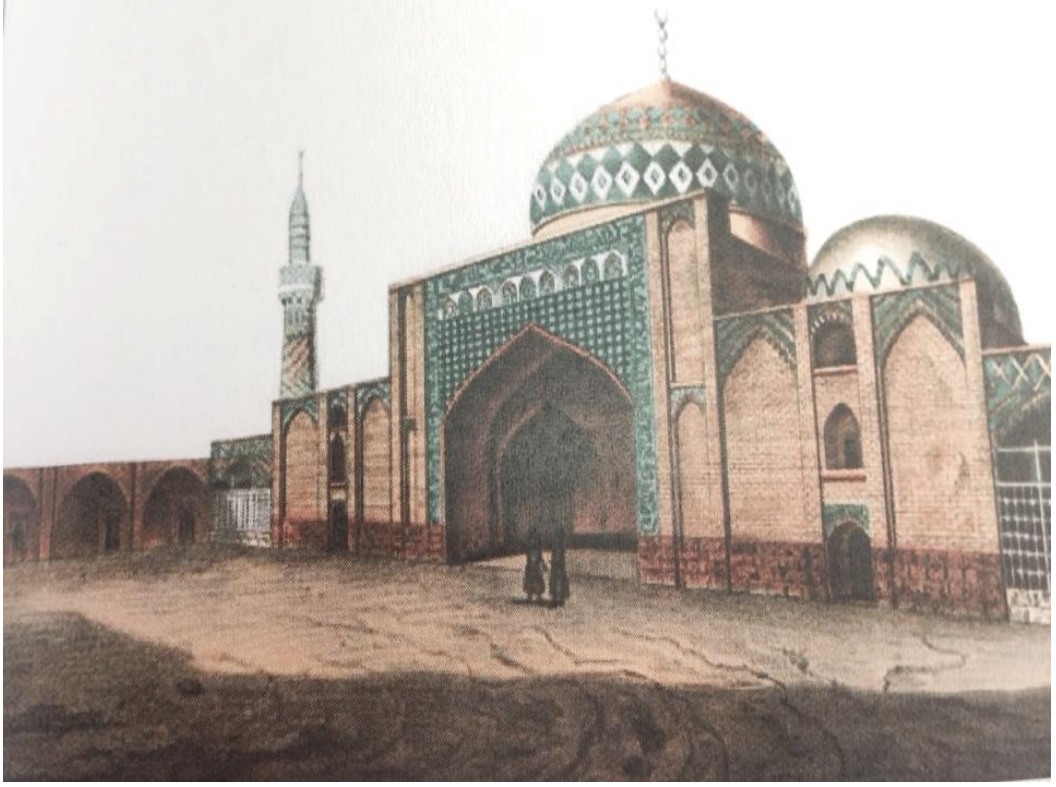
Fransız Seyyahı Tavernier'e göre Revan (Erivan)'in Görünüşü (Tarih 1655)

Ek:2

Azerbaycan Türklerine ait Kadim Göy(Gök) Mescidi Esas Giriş Kapısı ve Minaresi

Ek: 3

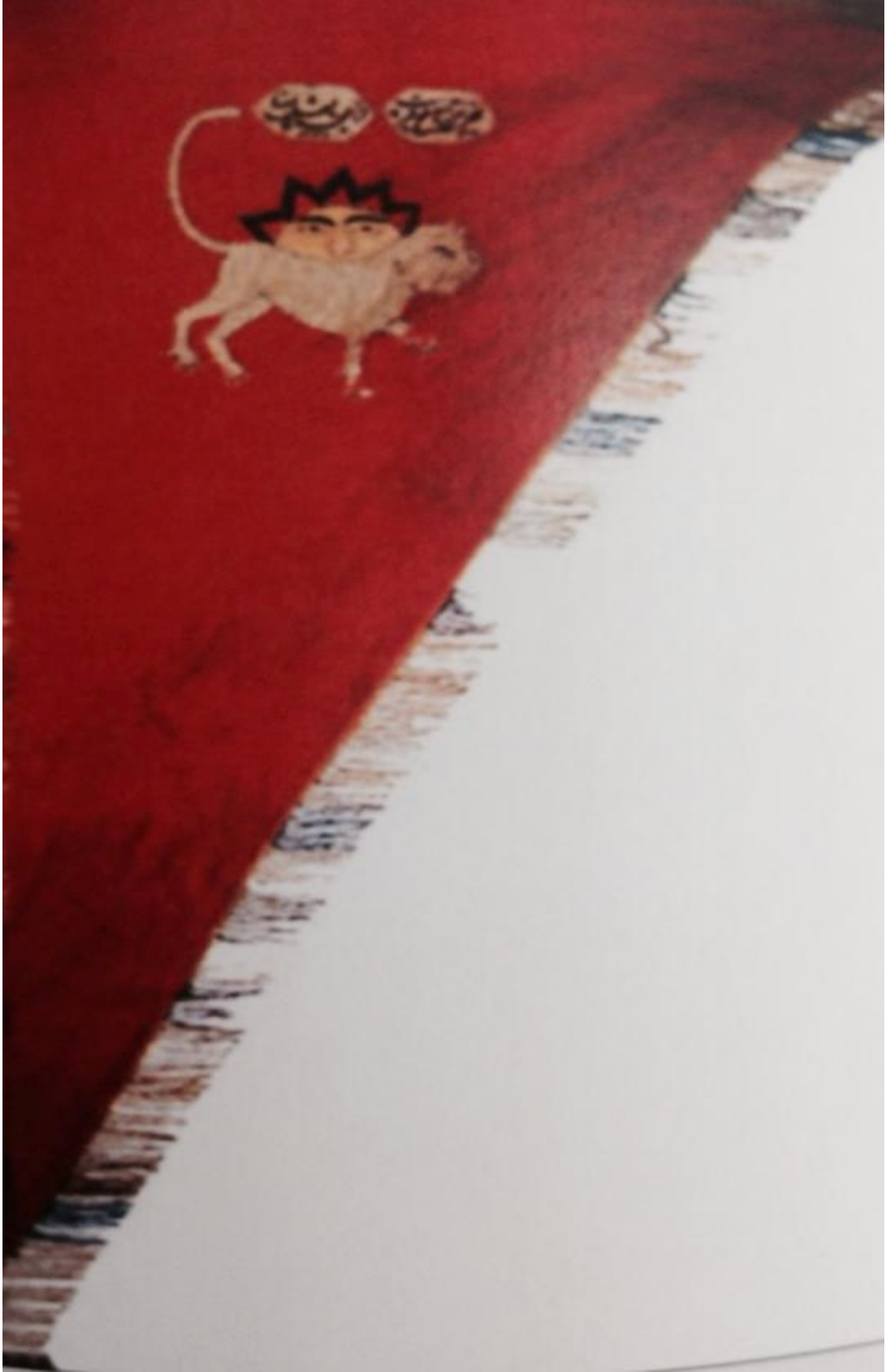
Azerbaycan Türklerine ait Göy(Gök) Mescidin Görünüü

Ek: 4

Serdarabat Kalesi'nin Rus Tarafından Muhasarası (1827)

Ek: 5

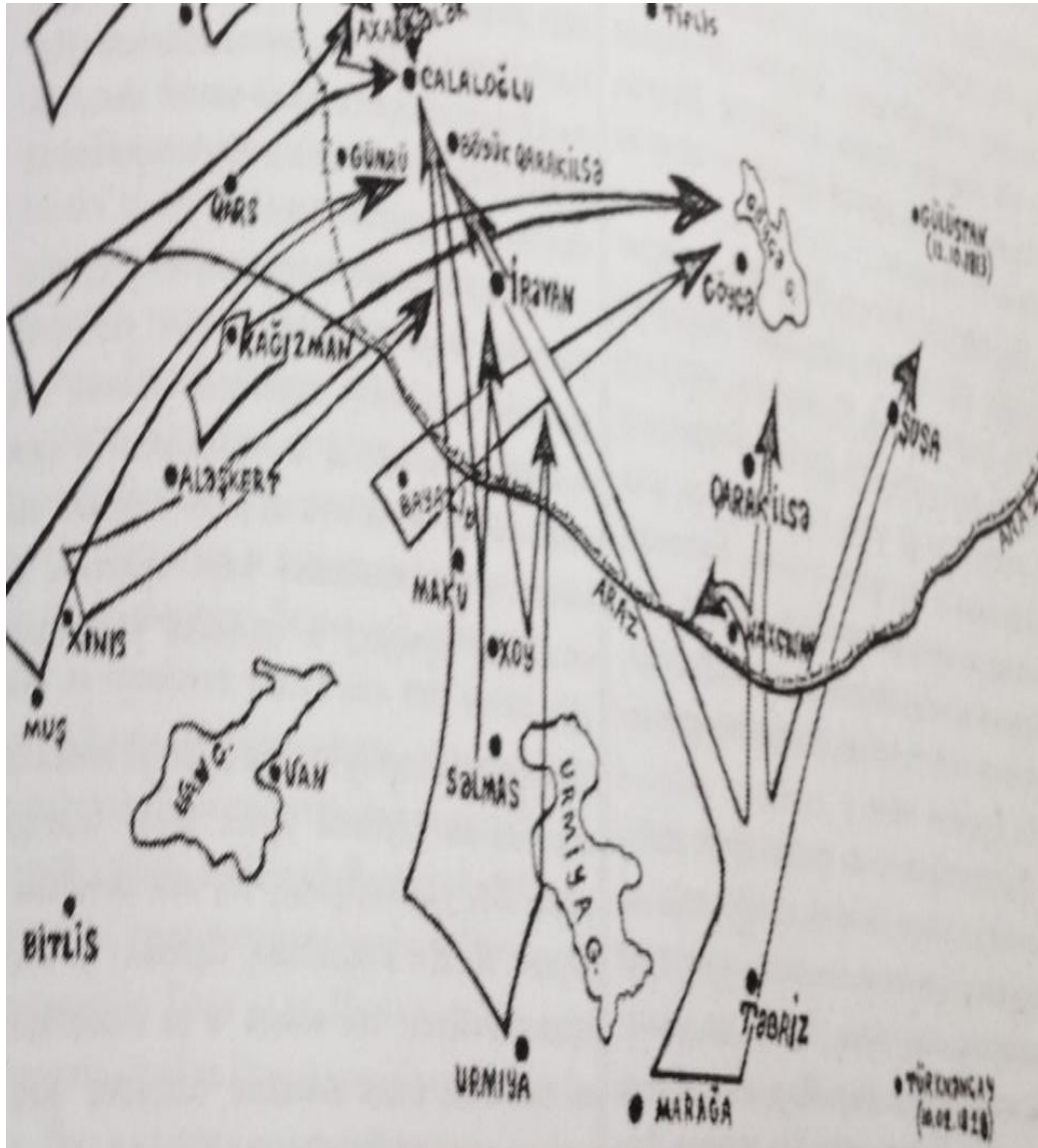
Revan Hanlığı'nın Bayrağı

Ek:6

Revan Kalesi'nin 1827 yılındaki Rus Muhasarasi'nin Planı

Ek: 7

1828- 1831 Yıllarında Ermenilerin İran ve Türkiye'den Azerbaycan Topraklarına Göç istikametleri

Ek: 8

1. 1828 Türkmençay sazişinin imzalanma töreni

1828 Türkmençay Antlaşmasının İmzalanması

Ek: 9

Revan Şehrinin Rus kuvvetlerine teslimi (1828)

Ek: 10

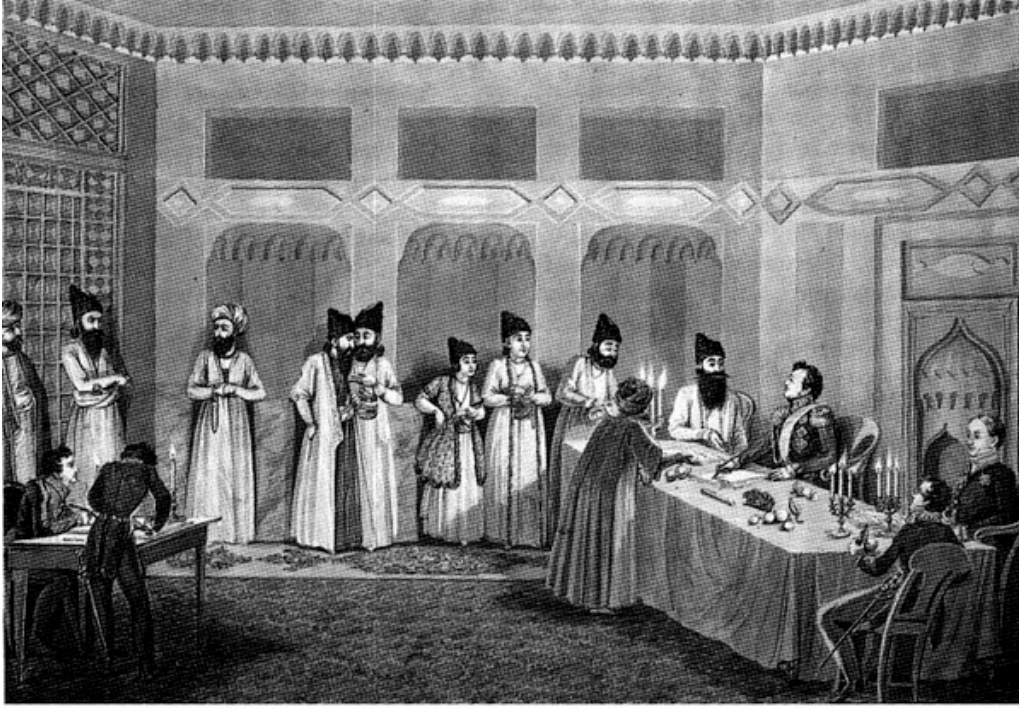
Gök Mescit 19 YY Bahçesinden bir görünüm

Ek: 11

19 YY Revan Pazaryeri

Ek: 12

10 Şubat 1828 Türkmençay Antlaşmasının imza salonu

Ek: 13

Revan Şehrinin Altın anahtarı (Tarih Müzesi)

ÖZGEÇMİŞ

20.11.1973 Yılında Iğdır merkeze bağlı Necefali Köyün'de dünyaya geldim. İlkokulu, 1985'te Necefali Köyün'de, Ortaokulu, 1990'da Iğdır Merkez Ziya Gökalp Ortaokulu'nda, liseyi ise Iğdır Lisesi'nde 1993 yılında tamamladım. Üniversite öğrenimimi 1996-2000 yılları arasında Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesinde Tarih Bölümü'nde Tamamladım. 2011 Yılında Iğdır'ın Tuzluca İlçesinde bulunan Gaziler Öğretmen Lisesi'ne Tarih Öğretmeni olarak atandım. Halen Tarih Öğretmeni olarak Iğdır merkezde bulunan 125. Yıl Anadolu Lisesi'nde Tarih Öğretmeni olarak görev yapmaktayım. 2012 Yılında Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı'nda Yüksek Lisans öğrenimine başladım.

Erdal SEZGİ

Kars-2014